श्री वृद्धि-नेमि-अमृत-ग्रन्थमाला ग्रन्थाङ्क ४१

१४४४ ग्रन्थसन्दर्भसूत्रधार-
सूरिपुरन्दर-विरहाङ्कित सार्वभौमप्रभु-
श्री हरिभद्रसूरीश्वर-विरचिता

सर्वज्ञसिद्धिः

सा च

तपागच्छाधिपति-सर्वतन्त्रस्वतन्त्र-शासनसम्राट्-सूरिचक्रचक्रवर्ति-तीर्थोद्धारक-भट्टारकाचार्यमहाराजश्री विजयनेमिसूरीश्वरमहाराजपट्टालङ्कार-व्याकरणविशारद कविरत्न पीयूषपाणि-पूज्यपादाचार्य महाराज श्रीविजयामृतसूरीश्वर-विरचितया 'सर्वहिता'ऽऽख्यया व्याख्यया गुर्जरभाषानुवादेन च समलङ्कृता

卐

सम्पादक -
मुनि हेमचन्द्रविजय (ध्या आ)

卐

- प्रकाशक -
श्री जैनसाहित्यवर्धक सभा
शिरपुर (पश्चिम-खानदेश)

संवत् २०२०] 卐 [चैत्री पूर्णिमा

प्रकाशक -
शाह चंपालाल देवचंद
श्री जैनसाहित्यवर्धक सभा
शिरपुर (पश्चिम-खानदेश)

प्राप्तिस्थान -

(१) श्री अमृतसूरीश्वरजी ज्ञानमंदिर
दोलतनगर, बोरीवली (पूर्व)
मुंबई नं ६६ N B

(२) श्री सरस्वती जैन पुस्तक भंडार
हाथीखाना रतनपोळ अमदावाद

(३) मास्तर जसवंतलाल गिरधरलाल
दोशीवाडानी पोळ अमदावाद

मूल्यम् -
रू ४-००

मुद्रक -
शाह गीरधरलाल फूलचंद
साधना मुद्रणालय
दाणापीठ, भावनगर

विषयानुक्रम

विषय	पृष्ठम्

सिद्धान्ताम्बुधिचन्द्राय,
सर्वशास्त्रार्थवेदिने ।
नमोऽस्तु श्रीमते तस्मै,
श्रीहरिभद्रसूरये ॥ १ ॥

પૂજ્યપાદ શાસનસમ્રાટ બાલબ્રહ્મચારી આચાર્યદેવેશ

શ્રીમદ્ વિજયનેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજ

જન્મ વિ. સં. ૧૯૨૯ મહુવા

દીક્ષા ૧૯૪૫ ભાવનગર

સૂરિપદ ૧૯૬૪ ભાવનગર

સ્વર્ગ ૨૦૦૫ મહુવા

ગાજે જેનો જગતભરમાં બ્રહ્મચર્ય પ્રભાવ,
જેણે કાર્યો બહુ વિધ કર્યા જે તપાગચ્છરાજ,
જ્ઞાતા મોટા સ્વપરમતના તીર્થ ઉદ્ધારકારી,
શ્રીમ નેમિ-પ્રભુગુરુચરણે વન્દના હો અમારી

॥ नमो नमियनमियाण परमगुरुवीयरागाण ॥

श्री गौतमस्वामिने नम ।

પુરોવચન

આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજ શ્રી ના જીવનથી અને ગ્રન્થોથી જૈનદાર્શનિક વિદ્વાનો સુપરિચિત છે જેઓશ્રીની કેટલીક વાતો સાંભળીને અને સમજાવીને જૈનો ગૌરવ અનુભવે છે એટલું જ નહિ પણ એક પ્રકારની ખુમારીનો પણ અનુભવ કરે છે તેઓશ્રીનો રચેલ આ 'સર્વજ્ઞસિદ્ધિ' નામનો ગ્રન્થ છે

મૂળ માત્ર આ ગ્રન્થ આ પૂર્વે બે વખત મુદ્રિત થયેલ છે એક રતલામ પ્રકાશન અને બીજો શ્રી હરિભદ્રસૂરિ ગ્રન્થ સંગ્રહાન્તર્ગત પ્રકાશન આ ગ્રન્થનું કલેવર નાનું છે, પણ તેમાં ભરેલું તત્ત્વ અપૂર્વ, વિશિષ્ટ અને મહાન્ છે આ ગ્રન્થમાં જે વિષયનું નિરૂપણ કર્યું છે તે વિષય 'સર્વજ્ઞસિદ્ધિ' એવા ગ્રન્થના અભિધાનથી સ્પષ્ટ જણાય છે અર્થાત્ આ ગ્રન્થમાં સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ કરવામાં આવી છે સર્વજ્ઞ અંગેના મતવ્યો ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયેલા છે ૧, સર્વજ્ઞને સ્વીકારતા નથી ૨, સર્વજ્ઞનો અર્થ વિશેષણ કરે છે ૩, સર્વજ્ઞનો અર્થ સંપૂર્ણ જ્ઞાતા કરે છે તે ત્રણેના વિચારો આ પ્રમાણે છે

મીમાંસકો એવા આડે રસ્તે ચડી ગયા છે કે તેમણે જે કોઈ સર્વજ્ઞ નથી એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે તે ખૂબ જ ગુંચવાડા ભર્યું અને બુદ્ધિની કેવળ વિડંબના જેવું છે [illegible]-કોઈ એ જ સર્વજ્ઞ, ઈશ્વર જેવી કોઈ વ્યક્તિ છે જ નહિ, જે કોઈ છે તે વેદ જ છે માનવ માત્ર રાગી છે [illegible] સર્વથા [illegible] બને એ શક્ય જ નથી, તેથી વેદ જ અનાદિ નિત્ય છે તેને અનુસરવું—તેના અર્થો ઋષિ-મુનિઓ સમજતા [illegible] પ્રમાણે મા ય નાખતા તેમાં [illegible] કરીને ઉગારા કરવું નહિ, એવા ઉગારા કરનારથી વેદના વિપ્લવ થાય છે, [illegible] સમાન વિશ્વના અન્ય કોઈ પાપ નથી તેના [illegible] માટે વિવિધ પ્રકારના નિયમો-નિયમનો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] વિચારના [illegible] [illegible] [illegible] છે, [illegible] [illegible] ગયું [illegible] પોતે [illegible] વિકાસ કરી શકતું નથી સર્વજ્ઞ અને તેની પરંપરાથી [illegible] મીમાંસા [illegible] અનેક શાખા-પ્રતિશાખામાં વહેંચાઈ [illegible] ખૂબ વિવાદમાં પડી ગયા, પરિણામ એ [illegible] દર્શનકારો પ્રવાહમાં આગળ વધતા ગયા અનેક પ્રકારના [illegible] અનુમાનોને જન્મ આપતું ગયું [illegible] અને મોક્ષને [illegible] વિશુદ્ધ અર્થો બતાવીને [illegible] અને [illegible] અર્થો મીમાંસા દર્શનના અધિનાયકોએ તે તે અનુયાયિવર્ગમાં ખૂબ પ્રચલિત કર્યા, તેને નામે અને [illegible] નામે [illegible] એ ઉન્માર્ગે ઉપર આંખ મીંચીને દોડે જતા હતા અને દુર્ગત થતો હતો, અતિશય કરુણ સ્થિતિમાં આ દર્શનની ટૂંકી આલોચના કરતા કલિકાલ સર્વજ્ઞ કહે છે કે—

> घरे वराकश्चार्वाको, योऽसौ[illegible]ालिक ।
> वदोक्ति ताधमन्टश्च-दस्स रक्षो न जैमिनि ॥

એટલે પાપાચરણનું પક્ષપાતી મીમાંસાદર્શન સર્વજ્ઞનો અપલાપ કરે એમાં કાંઈ અદ્ભુત નથી

૨. સર્વજ્ઞ એટલે વિશેષજ્ઞ એમ માનનારા

સાંખ્યદર્શનમાં સર્વજ્ઞ અંગેનો સ્પષ્ટ વિચાર કરવામાં નથી આવ્યો, પણ તેની પ્રક્રિયા જોતાં તે દર્શન આ વિષયમાં અલિપ્ત રહેવાનું વિશેષ વલણ ધરાવે છે આત્મા ચૈતન્યસ્વરૂપ છે એમ આ દર્શન માને છે, છતાં તેનું ચૈતન્ય સ્વયં કાર્યક્ષમ અંશ માત્ર પણ નથી, બુદ્ધિનાં પ્રતિબિંબો માત્ર એ ઝીલે છે, જ્ઞાનની બધી પ્રક્રિયા, પ્રકૃતિ અને તેના પરિવારને અધીન છે, અને એ બધું જડ છે, ઈશ્વરનો સ્વીકાર આ દર્શન કરતું નથી આ દર્શનની એકબાજુ જેવું યોગદર્શન ઈશ્વરનો સ્વીકાર કરે છે ને ઈશ્વર સર્વજ્ઞ છે એમ કહે છે તેમાં પણ ચેતનને અંગે તો સાંખ્ય જેવી જ વિચારણા છે અર્થાત્ સાંખ્ય અને યોગ એ બે દર્શનો સર્વજ્ઞ મીમાંસામાં એક પ્રકારનું ઔદાસીન્ય ધરાવે છે

બૌદ્ધ દર્શન સર્વજ્ઞનો સ્વીકાર કરે છે પણ તેનું દર્શન સર્વજ્ઞને વિશેષજ્ઞ સ્વરૂપ મનાવે છે સર્વ શબ્દથી તેને ઇષ્ટ અને તાત્ત્વિક અર્થ અભિપ્રેત છે માટે જ તે દર્શનના કહેવાયું છે કે—

> सर्वं पश्यतु वा मा वा, तत्त्वमर्थं तु पश्यतु ।
> कीटसङ्ख्यापरिज्ञानं, तस्य नः क्वोपयुज्यते ॥

આ શ્લોક માટે પ્રસંગ આ પ્રમાણે સંભળાય છે કે— એક સમય બુદ્ધ ચાલ્યા જતા હતા, અને અનાજનું ગાડું જતું હતું, બુદ્ધને કોઈએ પૂછ્યું કે આ ગાડામાં કેટલા જીવો છે? ત્યારે બુદ્ધે ઉપર પ્રમાણે જરી ઉમતા પૂર્વક ઉત્તર આપ્યો— બધું જાણો કે ન જાણો, પણ તત્ત્વ પદાર્થને જાણો, આમાં

કેટલા ક્ષીણ છે તે જાણવાનો શો ઉપયોગ ? કે આમ ઉત્તર ગણ્યા કરવાથી શો લાભ ? કેવો વિચિત્ર આ ઉત્તર છે, આ ઉત્તર જ બુદ્ધની એક વિલક્ષણ પ્રકૃતિનો પરિચય કરાવવા સાથે તેઓ સર્વજ્ઞ ન હતા, તેની પ્રતીતિ કરાવે છે. વિશ્વનું નાપ્રાણ નિરાબાધ્ય સ્વરૂપ જે આત્મા નથી જાણતો તે ઇંદ્રિ-તત્ત્વ-અર્થને પણ યથાર્થ રીતે જાણી શકતો નથી. જગતના ને તે ઇંદ્રિ-તત્ત્વ અર્થોને જાણનાર અને જણાવનાર જેઓ છે તેઓ પણ સર્વજ્ઞના કથનાનુસાર જ સત્ય જણાવે છે. સત્યનું વિશુદ્ધ સ્વરૂપ સાક્ષાત્ કે પરંપરાએ સર્વજ્ઞના સિવાય જાણી શકાતું નથી.

વિજ્ઞાનવાદની કુટિલતાને કારણે કેટલાક આધુનિક આચાર્યોના વિદ્વાનો પણ વિજ્ઞાનને સર્વજ્ઞ માનવા તરફ ઢળતા જણાતા થયા છે. પશ્ચિમના વિજ્ઞાનને પરવશ પડેલા કેટલાક સ્વયમાન વિદ્વાનો વિશેષ કરીને તો એવી માન્યતા ધરાવે છે. એવી માન્યતાને ધારણ કરનારાઓમાંના એક પંડિત સુખલાલજી પણ છે, તેઓ આ વિષયમાં અનેક યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ રજૂ કરીને-એ પ્રતિપાદન કરે છે કે વિજ્ઞાનથી ભિન્ન પ્રકારના સર્વજ્ઞની સંભાવના જ નથી. આ અંગે જુદા જુદા લેખો લખીને તેમણે ઘણું જોશ કર્યું છે. 'દર્શન અને ચિંતન'માં આ સર્વ છે. આપણે જોઈશું કે તેમના એ તર્કો ખરેખર કુતર્કો છે એવું આ વિષયના નિષ્ણાતોને સ્પષ્ટ જણાય છે, તેમાં પણ જ્યારે સર્વજ્ઞનું યથાર્થ સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કરનારા શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજ જેવા સમર્થ આચાર્યોને નામે તેઓ પોતાની વાત પુષ્ટ કરવાનું દુઃસાહસ કરે છે ત્યારે તો તેમના પ્રત્યે-તેમની બુદ્ધિના સારા વિકાસને કારણે એ ચાહનારાઓને પણ અભાવ જાગે છે. જેઓને આ વિષયમાં ઊંડું ઊતરવું નથી ને એમ ને એમ વાત કરવી છે તેઓ ગમે તે માને કે મનાવે તેનું કાંઈ પણ મૂલ્ય નથી.

પણ જેઓ આ વિષયમાં ગંભીર વિચાર કરવાની ઇચ્છાવાળા છે તેઓ જો સ્વસ્થતાપૂર્વક આ 'સર્વજ્ઞસિદ્ધિ' ગ્રન્થનું મનન કરે તો તેમના અનેક વ્યામોહો દૂર થઈ જાય એ નિર્વિવાદ છે બાકી તો અન્ધ થાંભલા સાથે અથડાય ને તેને ઈજા થાય તેમાં થાંભલાનો શો વાંક! ઉદયનાચાર્ય પણ એમ જ કહે છે કે—

'नैष स्थाणोरपराधो, यदेनमन्धो न पश्यति'

ચીબરી અને ચામાચીડીયાની સભામાં ઘુવડ વાત કરે કે સૂર્ય જેવું કાંઈ નથી સૂર્યને માનનાર મૂર્ખ છે–તેના જેવું જ આ સર્વજ્ઞ નથી–એ કથન છે

પ્રસ્તુત ગ્રન્થના પ્રારંભમાં જ આચાર્યશ્રી આ વાત જણાવે છે કે–સર્વજ્ઞનું અજ્ઞાન–સર્વજ્ઞનો અસ્વીકાર એ પણ સામાન્યથી મોહ છે–અજ્ઞાન છે પણ સર્વજ્ઞ નથી જ એવો આગ્રહ તો ગાઢ મોહ છે એમ સજ્જનોનું માનવું છે

सर्वज्ञाप्रतिपत्तिर्यन्मोहः सामान्यतोऽपि हि ।
नास्त्येवाभिनिवेशस्तु गाढमोहः सतां मतः ॥ ३ ॥

વિશેષજ્ઞને સર્વજ્ઞ માનવા એ પણ એક મોહ જ છે, એ પ્રમાણે માનવાથી સર્વજ્ઞનું કોઈ અનુગતસ્વરૂપ–લક્ષણ સ્થિર થઈ શકતું નથી, વિશેષજ્ઞ તરતમતાથી દરેક થઈ શકે છે–એટલે તો બધા સર્વજ્ઞ બની જાય, અને એ ઇષ્ટાપત્તિ કરીને સ્વીકારી લેવામાં આવે તો સર્વજ્ઞનો અપલાપ કરનારા કરતાં આવું માનનારામાં કાંઈ પણ વિશેષ અંતર રહેતું નથી

૩ સંપૂર્ણ જ્ઞાતાને સર્વજ્ઞ માનનારા

નૈયાયિક અને વૈશેષિક સંપૂર્ણ જ્ઞાતાને સર્વજ્ઞ સ્વરૂપે માન્ય રાખે છે, પણ તેઓ એવા સર્વજ્ઞ એક ઈશ્વર જ છે, અને તે અનાદિ સિદ્ધ છે, બાકી જીવાત્માઓ સર્વજ્ઞ થઈ શકતા નથી,

આમ તે બન્ને ન્શનો પણ એક વા બીજી રીતે નર
સાચી વિનાનાથી દૂર દા છે એ દર્શનો બાન્ધવુ
ના વિવિન ના એ છે કે જ્યાર સુધ મુકા વર્ગ
જ્ઞાનશૂન્ય બની જાય છ મુનના આને ન ર્ડ ક
તેમાં કાંઈ ના દૂર એ ન ન ના ના માનવ મન ન ન
ન ાધીય ચ તમા શ્રી દર્ટ મા દર્શનની ને ન ાા
પૂર્વ પ ર પણે ઉપ ામ કરતા કહે છ કે—

મુત્તરે ય નિગ્ગહરાય, નાત્તમૂત્ત મારતદ્દ।
ગોતમ નમરેદ્દ્યેવ, યથા વિથ ઘરે ઘ॥ ૪

મિથ્યાસ્વરૂપ મુનિને માટે આ દેવોને ગાદ ન ત
ગોતમને તમે જોઈને જેવો બન્યો છે ન
એમ્તે પણ ને તેના 'તમ' જોવે કથ,
અન્ખર નનુ કેઠ જ છે

શરુ પ્રભુની વિ. વિ આ
પાત્ર સર્વ ની વિ આ ભાષા બુદ્ધિ ધી ાા

આમ નિશ્ચયના અન નનુ યથાર્થ સ
અ કતન ાારા વિગ્ન કે—એ મ ય છે
લાપ કરનારની છે પણ તેથી
નાત્ય ને નથ્ય છે એમ માનનાની
નિશ્ચયમાં ગેવી અનુમતિઓ તો
અનુસરતા નથી ઉત્તમ જ્ઞાને
કરવા જ્ઞાનના પરીક્ષક વિગ્ન
મરી જાય છે? શુ જ્ઞાન એ કાંઈ
જ્ઞાન તો જ્ઞાન જ રહે છ, આમ સર્વ
માત્રની સર્વન તા સર્વજ્ઞ
સ્વરૂપ હરી જતુ નથી

જીવનાત્મામાં સ્વાભાવિક જ્ઞાન ગુણ છે, જીવ સાથે અનાદિથી ચોંટેલી કાર્મણ વર્ગણા કર્મરૂપે તેના જ્ઞાનગુણને આવરીને રહી છે જીવ ઉપરથી જેમ જેમ એ વર્ગણા ખસે છે તેમ તેમ તેનો જ્ઞાનગુણ વિકાસ પામતો જાય છે કર્મ દૂર થવામાં તર-તમતા દેખાય છે એટલે જીવોના જ્ઞાનમાં પણ તરતમતા દેખાય છે જ્યારે જીવથી જ્ઞાનને આવરણ કરનારું કર્મ સંપૂર્ણ દૂર થઈ જાય છે ત્યારે તેનો જ્ઞાનગુણ પણ સંપૂર્ણ પ્રકાશિત થાય છે અને પછી આવરણ હેતુ નથી ત્યારે એવું કયું બાધક કારણ છે કે જે જીવને સર્વ પદાર્થો, સર્વ પર્યાયોને એકસાથે એકકાળે ન જાણે?—જાણે જ

આ પ્રમાણે સર્વજ્ઞ અંગેની મૂળભૂત વિચારણા જૈનદર્શનમાં સ્પષ્ટ છે આ વિચારણાને વ્યવસ્થિત રીતે તર્કસંગત જૈનદર્શને કરી છે આ વિષયનું પ્રતિપાદન કરનારા ઘણા ગ્રન્થો છે, તેમાં પ્રસ્તુત 'સર્વજ્ઞસિદ્ધિ' ગ્રન્થ વિશિષ્ટ અને ગહન છે

૪ સર્વજ્ઞસિદ્ધ

આ ગ્રન્થના પ્રારંભમાં ૨૧ શ્લોકો છે, પછીથી ગદ્ય લખાણ છે એ ગદ્ય લખાણનો મોટો ભાગ ગયા પછી—૨૫ શ્લોકો છે—વળી થોડું ગદ્ય છે ને અન્તે ૨૭ શ્લોકો છે, શ્લોકો પ્રાસાદિક છે ગદ્ય લખાણ અનેકાન્તજયપતાકાની રીતનું, પ્રાચીન ન્યાય પદ્ધતિનું, અલ્પશબ્દમાં ઘણો અર્થ સમજાવનારું છે એ કારણે ગદ્યનું કાઠિન્ય પણ સ્પષ્ટ છે પ્રસ્તુત પ્રકાશનમાં તેના નાના નાના ખંડ કરીને મુદ્રણ કર્યું છે તેથી પઠન-પાઠનમાં સરલતા થશે એ નિશ્ચિત છે

૫ સર્વજ્ઞસિદ્ધિની ટીકા 'સર્વહિતા'

આ 'સર્વજ્ઞસિદ્ધિ' ગ્રન્થ તેમાં પ્રતિપાદન કરેલા વિષયને લઈને ખૂબ જ અગત્યનો હોવા છતાં પ્રાચીનતર્કશૈલીની કઠિનતાને કારણે તેનું અધ્યયન કરનારા વિરલ જ રહ્યા છે, તે માટે જો તેના ઉપર ટીકા કરવામાં આવે તો તેનો ઉપયોગ વધે એ હકીકત છે

જો કે આ ગ્રન્થરત્ન ઉપર સ્યાદ્વાદ વિદ્યાનિધિ સૂરિ સાર્વભૌમ શ્રી હરિભદ્રાચાર્ય મહારાજે જ સ્વોપજ્ઞ ટીકા રચી હોવાનું 'विशेषस्तु सर्वज्ञसिद्धिटीकातोऽवसेय' આ 'સ્વોપજ્ઞ અનેકાન્ત જયપતાકા' વૃત્તિના ઉલ્લેખથી જણાય છે પણ હાલ તો દુર્ભાગ્યવશ તે ટીકા આપણા હાથમાં નથી પણ નામશેષ જ બનવા પામેલ છે તેવી પરિસ્થિતિમાં આ મહત્ત્વપૂર્ણ ગ્રન્થ સુગમ અને સુવાચ્ય બને તે માટે અમારા પ્રગુરુવર્ય શાસ્ત્રવિશારદ કવિરત્ન પીયૂષપાણિ આચાર્ય મહારાજ શ્રીમદ્ વિજયામૃતસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીએ સારી જહેમત લઈ આ ગ્રન્થની સર્વને હિત કરનારી એવા સાર્થક નામવાળી 'સર્વહિતા' ટીકા રચી છે આના વાંચનારાઓ ગ્રન્થના રહસ્યો વાચકવર્ગ સમજી શકે તે રીતે ગ્રન્થના ભાવને સ્ફુટ કરવાનો યથાશક્ય પ્રયત્ન કરેલ છે વળી ગ્રન્થનું પઠન-પાઠન સરલ બને અને તેનો વ્યાપક પ્રચાર થાય તે વસ્તુ પણ નજરમાં રાખેલ છે

કેટલીક ટીકાઓ અતિ વિસ્તારવાળી હોય છે, તથી વાચકો એ વાંચતા કંટાળો અનુભવે છે કેટલાક વાચકો તો તેમાં પ્રવૃત્ત જ થતા નથી, વધુ પડતો વિસ્તાર વાચકને મૂળ ગ્રન્થથી દૂર દૂર લઈ જાય છે અને એ ગ્રન્થના અભ્યાસને અંગે કંઈ ગપાયું નથી આ સર્વ લક્ષ્યમાં રાખીને આ ટીકા પ્રસ્તુત ગ્રન્થ

બેસાડવામાં ઉપયોગી બને એવી રચવામાં આવી છે આ હકીકત વાચકને આ ગ્રન્થના વાચનથી સ્પષ્ટ સમજાશે

સાધના અને આરાધના માટે સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ આવશ્યક છે સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ સિવાય સાધના દુર્લભ, અને સાધના વગર સ્વસિદ્ધિ દુર્લભ તેથી સહૃદય વાચક વર્ગ આ મહા ગ્રન્થને વાંચી વિચારી સર્વજ્ઞપ્રભુમાં દૃઢ શ્રદ્ધા બનવા સાથે સ્વ-પર કલ્યાણ સાધનાર બને એ જ અભિલાષા ।

જૈન ઉપાશ્રય
ભાયખલા-મુંબઈ
૨૦૧૯ દીપાવલી

પં૦ ધુરંધરવિજય ગણિ

卐

<u>સર્વજ્ઞને અનુસરો</u>

આપણાથી વિશેષ જાણકારના મતને આપણે અનુસરીએ છીએ, અને જો નથી અનુસરતા તો ગેરલાભ થાય છે-અચૂક થાય છે આ વાત સમજણ ધરાવતા સહુ કોઈ માને છે તો પછી સર્વજ્ઞને અનુસરનારને કેટલો લાભ થાય અને નહિ અનુસરનારને કેટલો ગેરલાભ થાય! એ સહેલાઈથી સમજાય એવું છે લાભની ઈચ્છાવાળાએ સર્વજ્ઞના મતનું અનુસરણ કરવું હિતાવહ છે

તા. ૨૦-૧૦-૧૯૫૮
—પં. શ્રી ધુરંધરવિજયજી ગણિ
('૩ મેર'માંથી)

આ શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વર—જીવનદર્શન

દાર્શનિક શિરોમણિ મહાન્ જ્યોતિર્ધર આચાર્ય પુરંદર શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજના પવિત્ર નામથી ભાગ્યે જ કોઇ જૈન અજાણ્યા હશે। તેમનુ જીવન અને કવન અનેક વિશિષ્ટતાઓથી ભરપૂર છે આ દિવ્યદૃષ્ટિસંપન્ન મહાપુરુષે વિવિધ વિષય ઉપર સમર્થ ગ્રન્થોનું સર્જન કરી જૈન વાઙ્મયને સુસમૃદ્ધ બનાવેલ છે તેમની સર્જનશક્તિ અવર્ણનીય છે આજે તેમનુ જે સાહિત્ય ઉપલબ્ધ થાય છે તે પણ જીવનપર્યન્ત ચિન્તન માટે અને સર્વવિધ શાસ્ત્રીય જ્ઞાન મેળવવા માટે પર્યાપ્ત છે તેમની સર્જનશક્તિ ગંભીર અને પ્રામાણિક છે

'પ્રબન્ધ કોષ', 'ગણધર સાર્ધશતક' અને 'પ્રભાવક ચરિત્ર' વગેરે ગ્રન્થો દ્વારા તેઓના જીવન વૃત્તાન્ત અત્યારે આપણને ઉપલબ્ધ થાય છે શાસનમાં શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજીના નામના આઠથી વધુ જૈન આચાર્યદેવો થઇ ગયાનું ઇતિહાસ જણાવે છે તેમાં 'યાકિની મહત્તરાસૂનુ' તરીકે સુપ્રસિદ્ધ આ આચાર્યદેવ સૌથી પ્રાચીન છે તેમણે ચૌદસો ચુમ્માલીશ ગ્રન્થોની રચના કરી છે અને પ્રસ્તુત 'ષડ્દર્શન' ગ્રન્થના પણ તેઓ પ્રણેતા છે તેમના જન્મ તથા સ્વર્ગવાસનો ચોક્કસ સમય સાલ મળતો નથી પણ તેમના સત્તા સમય માટે વિદ્વાનોના આ રીતે ત્રણ મત મળે છે કેટલાક વિક્રમનો છઠ્ઠો સૈકો, કેટલાક આઠમા—

નવમા સૈકાનો મધ્યકાળ તથા કેટલાક વિદ્વાનો દશમો સૈકો જણાવે છે પણ ત્રીજો મતમાં અનેક પ્રમાણોથી છઠ્ઠા સૈકામાં તેઓ થયા હોવાનું પ્રમાણભૂત ગણાય છે આચાર્ય મ શ્રી મેરૂતુંગસૂરીશ્વરજી મ એ 'વિચારશ્રેણિ પ્રકરણ'ના આ રીતે ઉલ્લેખ કર્યો છે

> 'पंचसए पणसीए, विक्कमकालाउ झत्ति अत्थमिओ।
> हरिभद्दसूरिसूरो, नि वुओ दिसउ सिवसुक्खं ॥"

વિક્રમકાળથી ૫૮૫ વર્ષે જે જલ્દીથી અસ્ત પામ્યા તે હરિભદ્રસૂરિ સૂર્ય-અમને શિવસુખ આપો

આવો જ ઉલ્લેખ આચાર્ય પ્રદ્યુમ્નસૂરિ મ એ વિચારસાર પ્રકરણમાં કરેલ છે શ્રી સમયસુંદરગણિ મ, આ શ્રી કુલમંડનસૂરિ મ તથા ઉપા શ્રી ધર્મસાગરગણિ મ વગેરેએ સ્વકૃત ગ્રન્થમાં ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખનું અનુસરણ કર્યું છે તેમ [illegible] અન્ય મતનું સમર્થન કરનાર પણ અનેક ઉલ્લેખો [illegible]
વિશેષ વિચારણીય તો છે જ...

જેમનું કહેલું વચન ન સમજાય તેમના મારે શિષ્ય બનવું ” એવી પ્રતિજ્ઞા સ્વીકારી હતી આવી ભીષ્મપ્રતિજ્ઞાની પાછળ ભલે કોઈ તેમની અભિમાની મનોવૃત્તિને કારણ માનવા તૈયાર થાય પણ વાસ્તવિક રીતે તો તેઓની સત્યતત્ત્વ જિજ્ઞાસાવૃત્તિને જ કારણ માનવું સમુચિત છે ગર્વમૂલક જ જો આ પ્રતિજ્ઞા હોત તો એક સાધ્વીજીના મુખથી એક ગાથા સાંભળતા તેનો અર્થ ન સમજવા માત્રથી તેમના શિષ્ય બનવાની તૈયારી કેમ જ સંભવી શકે !

આવા હરિભદ્ર પંડિત એક સમય રાજદરબારથી પોતાને ઘેર જઈ રહ્યા હતા માર્ગમાં સાધ્વીજીનો ઉપાશ્રય આવ્યો ઉપાશ્રયમાં શ્રી યાકિની નામના વૃદ્ધ સાધ્વીજી આવશ્યક નિર્યુક્તિના પાઠ કરતા હતા તેમા—

चाक्कदुग हरिपणग, पणग चक्कीण केसवो चक्की ।
केसव चक्की केसव, दुचक्कि केसीय चक्की य ॥

આ ગાથા તેમણે સાંભળી, ઘણો વિચાર કરવા છતા તેનો અર્થ ન સમજાતા ઉપાશ્રયમાં જઈ સાધ્વીજીને કહ્યું–માતાજી ! આપ હમણા ચિક ચિક એવું શું બોલ્યા તેનો અર્થ આપ મને સમજાવો અને આપના શિષ્ય તરીકે સ્વીકારો સાધ્વીજીએ કહ્યું, ભદ્ર ! પુરૂષને શિષ્ય કરવાનો તથા અર્થ શિખવવાનો અમને અધિકાર નથી માટે તમો અમારા ગુરુ મહારાજ પાસે જાવ તેઓ તમને અર્થ શિખવાડશે અને શિષ્ય પણ કરશે ત્યાર પછી સત્ય પ્રતિજ્ઞ સરલપરિણામી શ્રી હરિભદ્ર પંડિત આચાર્ય મહારાજ શ્રી જિનભટ્ટસૂરીશ્વરજી મહારાજ પાસે જઈ સંયમ સ્વીકારી તેમના શિષ્ય બન્યા જિનદર્શનરૂપી પારસ મણિનો સ્પર્શ થતા તેમનો આત્મા સ્યાદ્વાદના અવિહડ રંગથી રંગાઈ ગયો રત્નશિરોમણિ આ મહાપુરૂષે જેમનાથી પોતાને

સ માર્ગ મળ્યો અને સદ્ધર્મ આપ્યો તેની સ્મૃતિ પોત રચના સઘળા ગ્રન્થોમા 'याकिनीमहत्तराधर्मसूनु' તરીક કરેલ છે જ્યારથી શુદ્ધ ધર્મ લાધ્યો ત્યારથી જ પોતાનો ખરો જન્મ માનતા આ મહાપુરૂષે યાકિની સા ધ્વીને માતા તરીકે સ્વીકારેલ છે આમ એક જન્મદાત્રી જનની અને બીજી જેમના સ યોગથી પોતાને ધ ર્મબીજની પ્રાપ્તિ થઈ તે ધર્મમાતા એમ બે માતાને માની પોતાના દ્વિજ એવા નામને સાથક કર્યું

સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી અ૫ જ સમયમા તઓ જૈનાગમોના પરમ જ્ઞાતા બન્યા સર્વ રીતે સુયોગ્ય જા ણી ગુરુ મહારાજે સૂરિપદે પ્રતિષ્ઠિત કર્યા તેઓએ આવશ્યકની શિષ્યહિતા ટીકાની પ્રશસ્તિમા આચાર્ય શ્રી જિનભટ્ટસૂરિ નિગદાનુ સારી તથા આચાર્ય શ્રી જિન દત્તસૂરિ શિષ્ય તરીકે પોતાનો નિર્દેશ કર્યો છે વળી કેટલાક સ્થાનમા આચાર્ય જિનભટ્ટસૂરિના શિષ્ય તરીકે પણ નિર્દેશ મળે છે આ બીજા નિર્દેશ યુક્તિ સગત છે કારણ કે આજ્ઞાકારીમા પણ ગુરુત્વનો વ્યવહાર પ્રસિદ્ધ છે કોઈ સ્થાનમા આચાર્ય જિનભદ્રસૂરિના શિષ્ય તરીકેના ઉલ્લેખ કરેલ છે પણ તેને ખાસ પ્રમાણ મળતુ નથી ભટના સ્થાનમા લખવ પ્રમાદથી ભદ્ર થયુ હોવાનુ સભવ છે

તેઓએ ચૈત્ય વિનાશ ગ્ર નગરિ જોતા તેમણે પ્રથમ વયમા જ સયમનો સ્વીકાર કર્યો હોય તેમ જણાય

તેમના બે ભાણેજ હસ અને ૫ મહસ તેમની પાસે સયમી થયા હતા તેઓ બન્નએ શાસ્ત્રોના અભ્યાસ કર્યો પછ પ્રમાણશાસ્ત્રનો વિશેષ અભ્યાસ કરવા બૌદ્ધોની પાસે જવા ગુરુ મહારાજ પાસે અનુમતિ માગી સાર્વદ્રષ્ટા સૂરીશ્વરજી એ ત્યા જવાની ના પાડી તેમ છતા તેઓ બન્ને ત્યા અભ્યાસાર્થે ગયા ગુપ્તવેષે અભ્યાસ કર્યો અમુક નિમિત્તથી આ જૈન છે

તેમ પ્રગટ થતા તેઓ ત્યાંથી નાસી છૂટ્યા બન્ને બન્ધુ 'મહાયોધ' હતા માર્ગમાં બૌદ્ધ રાજાના સૈન્યોની સાથે યુદ્ધ કરતા બન્ને મરણ પામ્યા પોતાના બન્ને પ્રિય શિષ્યો બૌદ્ધો દ્વારા કાળધર્મ પામ્યાના સમાચાર જાણી શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજને અપાર દુઃખ થયું બૌદ્ધો ઉપર ઘણો ક્રોધ ચઢ્યો તે વૈરનો બદલો લેવા કૃતનિશ્ચયી બન્યા તેમના ગુરુ મહારાજને આની ખબર પડતા તેઓએ બે મુનિવરની સાથે ગુણસેન અગ્નિશર્મા ઇત્યાદિ ગાથા મોકલી ગાથા વાંચતા તેઓના ક્રોધની શાન્તિ થઈ પોતાને થઈ ગયેલા આવેશ માટે મનમાં ઘણો પશ્ચાત્તાપ થયો તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા તેઓ ગ્રન્થસર્જનમાં પ્રવૃત્ત થયા ગુરુએ મોકલેલ ગુણસેન ઇત્યાદિ ગાથા ઉપર વૈરાગ્યરસ નિધાન સમી સમરાઇચ્ચકહા પ્રાકૃત ભાષામાં બનાવી

અગાધ હતું તેઓનું શાસ્ત્રજ્ઞાન અને અનુપમ કર્યું તેઓએ શાસ્ત્રસર્જન

અનેકાન્ત જયપતાકા, અષ્ટક પ્રકરણ, દિનશુદ્ધિ, ધર્મબિન્દુ, ધર્મસંગ્રહણી, ન્યાયવિનિશ્ચય, પંચાશક, યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય, વિંશતિવિંશિકા, શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય, ષડ્દર્શન સમુચ્ચય, ષોડશક વગેરે અનેક ઉચ્ચતમ ગ્રન્થો તથા અનુયોગદ્વાર, આવશ્યકસૂત્ર, ઓઘનિર્યુક્તિ, દશવૈકાલિક સૂત્ર, નન્દીસૂત્ર, જીવાભિગમસૂત્ર, ચૈત્યવંદનસૂત્ર (લલિતવિસ્તરા) વગેરે અનેક આગમ ગ્રન્થો ઉપર તેઓએ ઘણી જ સુંદર વૃત્તિની રચના કરી છે

આ રીતે તેઓએ ચૌદસો ચુમ્માલિશ પ્રકરણ-ગ્રન્થો બનાવ્યા છે કેટલાક વિદ્વાનો ચૌદસો તથા કેટલાક ચૌદસો ચાળીસ ગ્રન્થો બનાવ્યા હોવાનું જણાવે છે પણ ચૌદસો સુધી તો સર્વે સંમત છે જ તેથી વિશાળ ગ્રન્થોની અપેક્ષાએ ચૌદસો તથા લઘુકાય ગ્રન્થોને પણ સામેલ કરતા ચાલિસ કે ચુમ્માલિસની સંખ્યા

થાય તે સભવિત છે વર્તમાનમા તો ૧૪૪૪ ગ્રન્થના કર્તા તરીકેની જ પ્રસિદ્ધિ છે આવા વિપુલ મખ્યક ગ્રન્થ રાશિનુ નિર્માણ કરી આ સૂરીશ્વરજીએ જૈન શાસન અને સાહિત્યની ઉજ્જ્વલ સેવા બજાવી છે તેઓએ અનુપમ શૈલિથી રચેલ એકેક ગ્રન્થ પણ તેઓની અનોખી ગ્રન્થરચનાશક્તિનો પરિચય કરાવવા માટે પર્યાપ્ત છે વિરહ સુગતના વિરહથી સતપ્ત અને ભવવિરહન ઝખના આ સૂરીશ્વરજીએ સ્વનિર્મિત સર્વ કૃતિની પ્રશસ્તિમા પ્રાય વિરહ શબ્દની સુદર યોજના કરી છે તેથી તેઓ 'ભવવિરહાચાર્ય' તરીકે પણ સાહિત્ય જગતમા પ્રસિદ્ધ થયા છે

અત્યત દુ ખ અને દુર્ભાગ્યની વાત છે કે આટલા વિપુલ સખ્યક ગ્રથરત્નોનુ નિર્માણ કર્યું હોવા છતા આપણા હાથના હાથ તેઓના ગ્રથ થી ૮૦ ગ્રન્થરત્નો જ ઉપલબ્ધ થાય છે છતા જે મળે છે તે અપૂર્વ અર્થ ગાભીર્યવાળા અને ગહન ચિતનથી ભરપૂર છે કેવળ જૈન જ નહીં પણ જૈનેતર દર્શન કારો પણ આ પરમયોગી મહર્ષિના વચનને પ્રામાણિકપણે માનવા તયાર થાય છે આ રીતે અનુપમ શાસ્ત્ર સર્જનની સાથે તેઓએ પરમ પવિત્ર શ્રી મહાનિશીથસૂત્રના ઉદ્ધાર પણ કર્યો હતો

આવા અપ્રતિમપ્રતિભાશાળી સૂરીશ્વરજીના સકળદર્શન વિષયક સચોટ જ્ઞાન, અતુલ શાસ્ત્રસર્જન કૌશલ અને અનન્ય જિનમત શ્રદ્ધાન વગેરે ગુણગણથી આકર્ષાયેલા અનેક વિદ્વાન્ આચાર્યદેવો જેવા કે આ શ્રી જિનેશ્વરસૂરીશ્વરજી મ આ શ્રી મુનિચદ્રસૂરીશ્વરજી મ, આ શ્રી જિનદત્તસૂરીશ્વરજી મ, આ શ્રી વાદિદેવસૂરિજી મ, આ શ્રી મલયગિરિસૂરિજી મ, અને ઉપા શ્રી યશોવિજયજી ગણિ વગેરે એ સ્વરચિત ગ્રન્થમા તેઓની વિદ્વત્તા અને શ્રુતોપાસનાની ભૂરિ ભૂરિ પ્રશસા કરેલ છે આ બધા વિદ્વાનોએ તેઓના વિશાળ જ્ઞાન આગળ પોતાના અલ્પ જ્ઞાનને સિન્ધુ આગળ બિન્દુ સમ લેખ્યુ છે

સમર્થ ટીકાકાર આ શ્રી મલયગિરિસૂરિ મહારાજે તો ધર્મસંગ્રહણીની ટીકાનો પ્રારંભ કરતા પોતાની લઘુતા બતાવતા ત્યાં સુધી કહ્યું છે કે—

हारिभद्र वच क्वेद-मतिगभीरपोल्पम ।
क्वचाह जडमीरेष, स्वल्पशास्त्रकृतश्रम ॥

શ્રી હરિભદ્રાચાર્ય મહારાજનુ અતિ ગંભીર અને સુંદર વચન ક્યાં! અને શાસ્ત્રમાં અલ્પ પરિશ્રમ કરનાર જડબુદ્ધિવાળો હું ક્યાં!

'શ્રી ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા'ના કર્તા શ્રી સિદ્ધર્ષિ મહારાજને પણ આ સૂરીશ્વરજીએ 'લલિતવિસ્તરા' નામની ચૈત્યવન્દન સૂત્રની વૃત્તિ બનાવી જૈન દર્શનમાં દૃઢશ્રદ્ધાવાળા બનાવ્યા હતા એકવીશ વાર વાદમાં જિત્યા પછી બાવીશમી વખત વાદ કરવા આવેલા સિદ્ધર્ષિને આ સૂરિદેવે લલિત વિસ્તરાથી જિત્યા હતા

ચૈત્યવાસીઓની સાથે પણ તેઓએ ઘણીવાર શાસ્ત્રાર્થ કરી તેઓને હરાવ્યા હતા અને તેઓના શિથિલાચાર સામે જબર જસ્ત ઝુંબેશ ઉપાડી તેઓને નામશેષ કરી મૂક્યા હતા

આવા શાસનની મહાન્ પ્રભાવના કરનાર સમર્થ સૂરિદેવના જીવન પ્રસંગનુ યત્ કિંચિત વર્ણન કરવા બે હાથ પ્રસારીને સાગરની વિશાળતા જણાવતા બાળકની જેમ આ અલ્પ પ્રયાસ કર્યો છે બાકી તો ક્યા તેઓનુ અદ્ભુત ચરિત્ર અને ક્યાં આ અ પતર બુદ્ધિ 'क्वाद्भुत चरित तया क्वेय स्वल्पतरा मति'॥

વદન હો કોટિશ શ્રી સૂરિદેવના પ્રવર પુણ્યાત્માને

નવા જૈન ઉપાશ્રય
સં ૨૦ જ્ઞાનપંચમી
ભાવનગર

મુનિ હેમચંદ્રવિજય
(વ્યાકરણાચાર્ય)

પ્રકાશકીય નિવેદન

શ્રી વૃદ્ધિ-નેમિ-અમૃત-ગ્રંથમાળાના ૫૧મા ગ્રન્થ તરીકે શ્રી 'સર્વજ્ઞસિદ્ધિ' નામના ગ્રન્થરત્નને ટીકા સાથે પ્રકાશિત કરી વિદ્વાનોના કરકમલમાં સાદર સમર્પિત કરતાં અમો અત્યંત આનંદ અનુભવીએ છીએ. આવા વિશિષ્ટ કોટિના ગ્રન્થને પ્રકાશિત કરવાનું ગૌરવ અમને પ્રાપ્ત થયું એને અમે અમારું મહાભાગ્ય સમજીએ છીએ. આ ગ્રન્થરત્નના કર્તા—ચૌદસો ચુમ્માલીશ ગ્રન્થના પ્રણેતા દાર્શનિકશિરોમણિ મહાવિદ્વાન્ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજયહરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ છે. જેઓનો જૈન આગમ ઉપર અનિર્વચનીય ઉપકાર છે. જેઓના મહાગ્રન્થો જૈનદર્શનરૂપી સાગરમાં સેતુ-પૂલ સમાન છે. જેઓના અદ્ભુત ગુણોનું સ્મરણ આજ પણ વિદ્વાનોના હૈયાને હર્ષથી ભરી દે છે. તેઓએ બનાવેલ આ અદ્ભુત ગ્રન્થ ઉપર શાસ્ત્રવિશારદ કવિરત્ન પીયૂષપાણિ પૂજ્યપાદ આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયામૃતસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીએ 'સર્વહિતા' નામની સુંદર ટીકા કરી છે. ટીકાકાર પૂ. આચાર્યદેવનો જન્મ વિ. સં. ૧૯૫૨ માં સૌરાષ્ટ્રના સુપ્રસિદ્ધ બોટાદ ગામમાં થયો. ૧૯ વર્ષની ભરયુવાન વયે તેઓશ્રીએ સંવત્ ૧૯૭૨ માં શાસનસમ્રાટ્-સૂરિચક્રચક્રવર્તિ-બાલબ્રહ્મચારિ-તીર્થોદ્ધારક-જગદ્ગુરુ પૂજ્યપાદ આચાર્ય મહારાજાધિરાજ શ્રી વિજયનેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રી પાસે ભાગવતી દીક્ષા લીધી. પૂજ્યપાદ ગુરુ મહારાજશ્રીના આશીર્વાદ, કૃપા, દેખરેખ અને પોતાની ખંત વગેરેથી પાંચ વર્ષના ટૂંકા ગાળામાં તેઓશ્રીએ વ્યાકરણ, ન્યાય, સાહિત્ય, આગમ વગેરેનો વિશદ તલસ્પર્શી અભ્યાસ કર્યો. નૈસર્ગિક કવિત્વ

શાન્તિથી પ્રારંભિક અવસ્થામાં જ સુંદર સ્તવનો, સ્તુતિઓ, અનુવાદો, વૈરાગ્યશતક, દૃષ્ટાન્તાવલિ જેવા સુંદરસાહિત્યની રચના કરી જે રચના આજ પણ અનેક ભવ્યાત્માઓને કંઠે રમી રહી છે સંયમની નિર્મળ આરાધના અને યોગ્યતાને કારણે સં. ૧૯૮૫માં પૂજ્યપાદ ગુરુ મહારાજશ્રીએ તેઓશ્રીને પંન્યાસપદથી વિભૂષિત કર્યાં સંવત્ ૧૯૯૧માં ઉપાધ્યાયપદ અને સંવત્ ૧૯૯૨માં આચાર્યપદ જેવા મહાન્ પદનું પણ પ્રદાન પૂજ્યપાદ ગુરુ મહારાજશ્રીના વરદ હસ્તે થયું

જૈન શાસનના ઉજ્જવળ કાર્યો–ઉપધાન, પ્રતિષ્ઠા, સંઘ, દીક્ષા, પદપ્રદાન, ઉજમણા, શાસ્ત્રાધ્યયન, અધ્યાપન આદિ તેઓશ્રીને શુભ હસ્તે દિનાનુદિન ચઢતી કળાએ થતા જ રહ્યા છે દાવતનગરનો ભવ્ય ધાર્મિક ઇતિહાસ તેઓશ્રીને આભારી છે–તેઓશ્રીની પુણ્યપ્રભાનું પરિણામ છે

તેઓશ્રીનો વિશાળ શિષ્ય પરિવાર આ પ્રમાણે છે–

૧ પૂજ્યપાદ આચાર્ય શ્રી વિજયનમસૂરિજી મહારાજ
૨ પૂજ્ય પંન્યાસજી શ્રી દેવવિજયજી ગણિવર્ય
卐 ૩ પૂજ્ય પંન્યાસજી શ્રી પુણ્યવિજયજી ગણિવર્ય
૪ પૂજ્ય પંન્યાસજી શ્રી પરમપ્રભવિજયજી ગણિવર્ય
૫ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી ખાન્તિવિજયજી મહારાજ
૬ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી શશિપ્રભવિજયજી મહારાજ
卐 ૭ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી નયનવિજયજી મહારાજ
૮ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી પ્રવીણવિજયજી મહારાજ
૯ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી દાનવિજયજી મહારાજ
(આ નવ શિષ્યો તેઓશ્રીજીના પોતાના છે)

卐 ૧ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી રાજપ્રભવિજયજી મહારાજ

卐 ૨ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી વિનોદપ્રભવિજયજી મહારાજ

૩ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી નિર્મળવિજયજી મહારાજ

૪ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી સદ્‌ગુણવિજયજી મહારાજ

૫ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી આનંદવિજયજી મહારાજ

(આ પાંચ શિષ્યો પૂ. પા. રામસૂરિજી મહારાજના છે)

૧ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી હેમચંદ્રવિજયજી મહારાજ
(પૂ. પં. મ. શ્રી દેવવિજયજી ગણિવર્યના શિષ્ય)

૧ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી પ્રદ્યુમ્નવિજયજી મહારાજ
(પૂ. મુનિશ્રી હેમચન્દ્રવિજયજી મ૦ના શિષ્ય)

૧ પૂજ્ય પન્યાસજી શ્રી ધુરંધરવિજયજી ગણિવર્ય

૨ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી ભક્તિવિજયજી મહારાજ
(પૂ. પં. મ. શ્રી પુણ્યવિજયજી ગણિવર્યના શિષ્યો)

卐 ૧ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી ધર્મવિજયજી મહારાજ

૨ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી મનોજ્ઞવિજયજી મહારાજ

૩ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી કુન્દકુન્દવિજયજી મહારાજ
(પૂ. પં. મ. શ્રી ધુરંધરવિજયજી ગણિવર્યના શિષ્યો)

૧ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી વિશાળવિજયજી મહારાજ

૨ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી માણેકવિજયજી મહારાજ
(પૂ. મુનિશ્રી ભક્તિવિજયજીના શિષ્યો)

૧ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી કરુણાવિજયજી મહારાજ

૨ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી રાજશેખરવિજયજી મહારાજ
(પૂ. મુનિશ્રી વિશાળવિજયજીના શિષ્યો)

૧ પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી મહોદયવિજયજી મહારાજ
(પૂ. મુનિશ્રી કરુણાવિજયજીના શિષ્ય)

૧ પૂજ્ય મુનિશ્રી તત્ત્વપ્રભવિજયજી મહારાજ
૨ પૂજ્ય મુનિશ્રી ચૈતન્યવિજયજી મહારાજ
૩ પૂજ્ય મુનિશ્રી કુંદનવિજયજી મહારાજ
(પૂ. પં. શ્રી પદ્મપ્રભવિજયજી ગણિવર્યના શિષ્યો)

૧ પૂજ્ય મુનિશ્રી નિરંજનવિજયજી મહારાજ
(પૂ. મુનિશ્રી ખાંતિવિજયજીના શિષ્ય)

૧ પૂજ્ય મુનિશ્રી ઉત્તમવિજયજી મહારાજ
૨ પૂજ્ય મુનિશ્રી માનવિજયજી મહારાજ
(પૂ. મુનિશ્રી નિરંજનવિજયજીના શિષ્યો)

આમ સર્વ મળી શિષ્ય-પ્રશિષ્યાદિ પરિવાર ૩૨ નો છે તેના 卐 ના વિદ્વાનો કાળધર્મ પામી ગયા છે. છવ્વીસમાથી અર્ધ ઉપરાંત શિષ્યો વિદ્વાન્ અને ભવિષ્ય છે તપ સંયમની વિશદ આરાધનામાં આગળ વધતા આ વિશિષ્ટ પરિવારથી પૂ૦ આચાર્ય મહારાજશ્રી ગજપરિવારથી પરિવરેલ ગજરાજની જેમ જૈનશાસનને શોભાવી રહ્યા છે

તેઓશ્રીની રચેલી સંસ્કૃત-ગુજરાતી કૃતિઓ આ પ્રમાણે છે ૧ સ્તવન ચોવિશી, ૨ સ્તુતિ ચોવિશી, ૩ વૈરાગ્યશતક, ૪ આત્મનિન્દાદ્વાત્રિંશિકા (અનુવાદ), ૫ દષ્ટાન્તાવલિ, ૬ ચૈત્યવંદન ચોવિશી, ૭ કલ્પલતાવતારિકા, ૮ સર્વજ્ઞસિદ્ધિ (સર્વહિતા-ટીકા), ૯ શ્રી શાંતિનાથ ચરિત (નૈષધીયપાદ પૂર્તિરૂપ-વિદ્વદ્વિનોદિની વૃત્તિ), ૧૦ સપ્ત સંધાન મહાકાવ્ય (સરણિ-ટીકા) આ સિવાય સંબોધ પ્રકરણ વૃત્તિ વગેરે કેટલાક વિશદ ગ્રન્થો અપ્રકાશિત છે

શિષ્યા વગેરેને અધ્યાપન કરાવવુ, આગમ વધારવા વગેરેનો તેઓશ્રીનો અદમ્ય ઉત્સાહ અપૂર્વ છે સ્વ-પર મતના તત્ત્વોના વિશિષ્ટ જ્ઞાતા છે શાસન પ્રભાવનાના અનેકવિધ કાર્યો નિરંતર કરી-કરાવી આર્હંત શાસનની મહાન્ સેવા બજાવી રહ્યા છે જૈનાગમોના ગભીર તત્ત્વોને સરળ રીતે પ્રતિપાદન કરવાની તેઓની અનોખી પ્રતિભા છે કઠિનમા કઠિન કાર્યને હિંમત પૂર્વક પાર પાડવાની તેઓની અજોડ શક્તિ છે તેઓનુ ત્યાગ મય સયમી જીવન અને અનવરત કાર્યશીલતા અનેક આરાધકોને પરમ આદર્શભૂત છે

આ વિશદ અને પાંડિત્યપૂર્ણ ગ્રન્થનુ સપાદનકાર્ય પૂજ્ય પા૦ આચાર્યશ્રીના શિષ્યરત્ન પૂ પન્યાસ પ્રવર શ્રી દેવવિજયજી ગણિવર્યના શિષ્યરત્ન પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી હેમચદ્રવિજયજી મહારાજે ખૂબ જ ચીવટપૂર્વક કર્યું છે તેઓશ્રીએ બાલ્યવયમા સયમ સ્વીકારીને ચારિત્રની સુદર આરાધના કરવા સાથે ન્યાય-વ્યાકરણ-સાહિત્ય-આગમ વગેરેનો વિશિષ્ટ અભ્યાસ કર્યો છે તથા તેઓ 'બૃહદ્ ગુજરાત સસ્કૃત પરિષદ્'ની વ્યાકરણાચાર્યની પરીક્ષામા તથા કલકત્તાની નવ્યન્યાય મધ્યમાની પરીક્ષામા સમુત્તીર્ણ થયા છે સસ્કૃતમા વિવિધ વૃત્તોમા સુદર શ્લોકો રચવાની તેઓશ્રી આગવી શક્તિ ધરાવે છે તેમની વિદ્વત્તા-ગભીરતા-સ્થિરતા-વિનયશીલતા આજે ચારેબાજુ પ્રસરી રહી છે તેમણે આ ગ્રન્થને સુવાચ્ય બનાવવા પૂરો પ્રયત્ન કર્યો છે તેમજ આ ગ્રન્થનો ગુજરાતીમા સુદર ભાવાનુવાદ પણ તૈયાર કરી આપેલ છે

આ ગ્રન્થનુ વિદ્વત્તાભર્યું 'પુરોવચન' પૂજ્યપાદ આચાર્યશ્રીજીના શિષ્યરત્ન સ્વ વિનયનિધાન પૂ પન્યાસપ્રવર શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજના શિષ્યરત્ન સમર્થ વિદ્વાન્ પૂજ્ય

પન્યાસપ્રવર શ્રી ધુરન્ધરવિજયજી મહારાજે લખી આપવા કૃપા કરી છે તેઓના સર્વતોમુખી પાંડિત્યની પ્રતીતિ તેઓએ રચેલા ન્યાય-વ્યાકરણ-સાહિત્ય-દર્શન અને જ્યોતિષ વિષયક સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-ગુજરાતી ગદ્ય પદ્યમય અનેક ગ્રન્થરત્નો કરાવે છે ઘણા દર્શનાનુ તેઓએ તલસ્પર્શી અધ્યયન કરેલ છે, તેઓની કસાયેલી કલમે જૈન સાહિત્યને સુસમૃદ્ધ બનાવ્યુ છે, કોઈ પણ વિષયને સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિપાદન કરવાની તેઓમા અનોખી શક્તિ છે તેઓનુ વારવારનુ માર્ગદર્શન અમોને આ કાર્યમા ઘણુ જ ઉપયોગી નીવડ્યુ છે

અમારી આ સભાનુ એ પરમ સૌભાગ્ય છે કે આવા સુંદર ગ્રન્થોનુ પ્રકાશન કરવાનો લાભ મળે છે આ પ્રકાશનમા અનેક મહાપુરુષોની પૂર્ણ સહાય મળી છે તે સર્વના અમે ઉપકૃત છીએ પુસ્તકને સર્વાંગ સુંદર છાપવા બદલ સાધના મુદ્રણાલયના માલીક શાહ ગીરધરલાલ ફુલચંદભાઈનો પણ આભાર માનીએ છીએ અન્ય પણ ભાગ્યવંતોએ અમને જે મદદ કરી છે તે સર્વનો આભાર માનવા સાથે આ ગ્રન્થના પઠન પાઠનમા વિશેષ સહાય કરીને અમારા પ્રયાસને સાર્થક બનાવવા અમે સર્વને વિનવીએ છીએ

—પ્રકાશક

સર્વજ્ઞ સબંધી ડોંક

卐

જેઓ સર્વજ્ઞ નથી—ન હોઈ શકે એમ માને છે, તેઓ પોતાના વિચારમાં કોઈ પણ પ્રકારનો દૃઢ નિર્ણય લઈ શકતા નથી. ઉત્પન્ન અથવા વિદેહના તત્ત્વો સંબંધમાં માટે એકસરખા નથી હોતા. આપણા વિચારોમાં જે ચોકસાઈ છે તે આપણી જન્માંતરેથી નથી પણ સર્વજ્ઞની જન્માંતરેથી છે. જ્યારે સર્વજ્ઞ નથી એવું [illegible] પ્રગટ કરશે તેની સાથે જ વિચારોમાં રહેલી ચોકસાઈ અદૃશ્ય થઈ જશે. જ્યાં સુધી ચોકસાઈ છે ત્યાં સુધી સર્વજ્ઞ નથી એ તમારી તમે બોલતા હો તો પણ કેવળ જીભથી બોલો છો, તમારા હૃદયના તાર [illegible] સર્વજ્ઞ હશે, કે નહિ? [illegible] જો સ્ફુરણ પણ થતું હોય તો સમજવું કે તમે સર્વજ્ઞ [illegible] માન્યતાવાળાના પક્ષમાં છો. 'સર્વજ્ઞ'ની માન્યતાથી [illegible] ગયેલાને હોવું સામાન્ય સ્ફુરણ પણ થતું નથી. જ્યારે [illegible] નથી એવી માન્યતા દૃઢ થાય છે ત્યાં—અકર્તવ્યના [illegible] બધા ઊઘડી જાય છે, અને એ દ્વારે બધાએ દુર્ગતિની [illegible] થઈ જાય છે. 'સર્વજ્ઞ છે એ' [illegible]

[illegible] ઊર્ધ્વગામી બનાવે છે. [illegible]

[illegible] અને [illegible] સર્વ [illegible]

[illegible] પિસ્તા [illegible]

[illegible] સમાન [illegible]

[illegible] સત્ય છે [illegible]

[illegible] છે, નહિ તો [illegible]

([illegible])

૧૦–૧૯૫૮

आचार्यप्रवरश्रीहरिभद्रसूरीश्वराणां

स्तवनाष्टकम् ॥

卐

(वंशस्थवृत्तम्)

अपारशास्त्रोदधिपारदृश्वने,
विशुद्धचारित्रतपोविराजिने ।
दिगन्तसद्धर्मयशोविकाशिने,
नमो नमः श्री हरिभद्रसूरये ॥ १ ॥

स चित्रकूटाचलनामकं पुरं,
पवित्रयामास निजेन जन्मना ।
अभूद् द्विजातिप्रवरो य इद्धधी
नमोऽस्तु तस्मै हरिभद्रसूरये ॥ २ ॥

पुरोहितस्थानमलञ्चकार यो,
यशोधनश्रीजितशत्रुभूपतेः ।
निबद्ध विद्याश्च चतुर्दशापि यो,
नमोऽस्तु तस्मै हरिभद्रसूरये ॥ ३ ॥

महत्तराश्रीयुतयाकिनीमुखान्
निशम्य गाथां गहनां बुधाग्रणी ।
तदर्थबोधे स्खलितो य आस्मरि
नमोऽस्तु तस्मै हरिभद्रसूरये ॥ ४ ॥

સર્વજ્ઞ સંબંધી કાંઇક

卐

જેઓ સર્વજ્ઞ નથી—ન હોઈ શકે એમ માને છે, તેઓ પોતાના વિચારોમા કોઇ પણ પ્રકારનો દૃઢ નિશ્ચય લાવી શકતા નથી અલ્પજ્ઞ અથવા વિશેષજ્ઞના મન્તવ્યો મહાકાળને માટે એકસરખા નથી હોતા આપણા વિચારોમા જે ચોકસાઇ છે તે આપણી જન્માવેલી નથી પણ સર્વજ્ઞની જન્માવેલી છે જ્યારે સર્વજ્ઞ નથી એવુ મન્તવ્ય પ્રવેશ કરશે તેની સાથે જ વિચારોમા રહેલી ચોકસાઇ અસત્ય થઈ જશે ત્યા સુધી ચોકસાઈ છે ત્યા સુધી સર્વજ્ઞ નથી એ પ્રમાણે તમે બોલતા હો તો પણ કેવળ જીભથી બોલો છો, તમારા હૃદયમા તો સર્વજ્ઞ વિષેની માન્યતા છે ('હૃદયમા સર્વજ્ઞ હશે, કે નહિ? એવુ જો સ્ફુરણ પણ થતુ હોય તો સમજવુ કે તમે સર્વજ્ઞ છે એવી માન્યતાવાળાના પક્ષમા છો 'સર્વજ્ઞ'ની માન્યતાથી દૂર થયેલાને એવુ સામાન્ય સ્ફુરણ પણ થતુ નથી જ્યારે સર્વજ્ઞ નથી એવી માન્યતા દૃઢ થાય છે ત્યા —અકર્તવ્યના દ્વારો બધા ઊઘડી જાય છે અને એ દ્વારો બધાએ દુર્ગતિની ગર્તામા લઈ જાય છે 'સર્વજ્ઞ છે' એવો વિચાર માત્ર પણ જીવને ઊર્ધ્વગામી બનાવે છે સર્વજ્ઞને વિશેષજ્ઞ તરીકે ઓળખાવવા અને વિશેષજ્ઞને સર્વજ્ઞ તરીકે ઓળખાવવા એ સોનાને પિત્તળ સ્વરૂપે અને પિત્તળને સોનારૂપે ઓળખાવવા સમાન છે જો જગતમા સો ટચનુ સોનુ નથી એ હકીકત સત્ય હોય તો જ સર્વજ્ઞ નથી એ હકીકત સત્ય છે, નહિ તો નહિ

(ઉ મેરુ'માથી)
૨-૧૦-૧૯૪૮

પ શ્રી ધુરંધરવિજયજી ગણિ.

आचार्यप्रवरश्रीहरिभद्रसूरीश्वराणां

स्तवनाष्टकम् ॥

卐

(वंशस्थवृत्तम्)

अपारशास्त्रादधिपारदृश्वने,
विशुद्धचारित्रतपोविराजिने ।
दिगन्तसञ्चारियशोविशालिने,
नमो नमः श्री हरिभद्रसूरये ॥ १ ॥

स चित्रकूटाचलनामकं पुरं,
पवित्रयामास निजेन जन्मना ।
अभूद् द्विपातिप्रवरो य इद्धधी
नमोऽस्तु तस्मै हरिभद्रसूरये ॥ २ ॥

पुरोहितस्थानमलञ्चकार यो,
यशोवनश्रीजितशत्रुभूपतेः ।
विवाद विद्याश्च चतुर्दशापि यो,
नमोऽस्तु तस्मै हरिभद्रसूरये ॥ ३ ॥

महत्तराभीयुतयाकिनीमुखान्
निशम्य गाथा गहनां सुधामिणी ।
तदर्थबोधे स्खलितो य आत्मवि
नमोऽस्तु तस्मै हरिभद्रसूरये ॥ ४ ॥

जिनाद्रिनश्रीभटसूरिपादयो,
समर्पितात्मा जगृहे च सयमम् ।
उपेयिवान् स्वात्मकृतात्मवैभव,
नमोऽस्तु तस्मै हरिभद्रसूरये ॥ ५ ॥

स्फुरन्मति सूरिपुरन्दरश्च यो,
दृढव्रत क्ष्मावलल्लोकपूजित ।
सर्वागमज्ञानकलाकलाधरो,
नमोऽस्तु तस्मै हरिभद्रसूरये ॥ ६ ॥

श्रुताब्धिमुन्मथ्य विचक्षणो महान्,
व्यरीरचद् वेदयुगाब्धिभूमिता । (१४४४)
कृती कृतीर्मुक्तिपथप्रदर्शिका
नमोऽस्तु तस्मै हरिभद्रसूरये ॥ ७ ॥

यदीययागार्हतदर्शनालय
प्रवशने द्वारमिवास्ति साम्प्रतम् ।
भवार्तितापार्दितशान्तिदायिने,
नमोऽस्तु तस्मै हरिभद्रसूरये ॥ ८ ॥

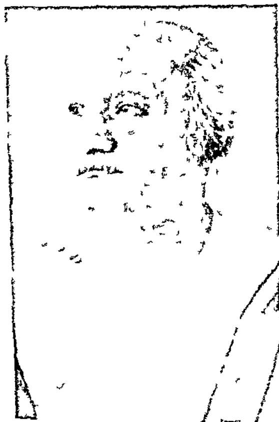
इत्थ स्तुत श्री हरिभद्रसूरि,
पुण्याभिधान स्तवनाष्टकेन ।
श्रीनेमिसूरेरमृताब्धसूरे–
र्हेमेन्दुनाऽऽमात्र गुरुश्च देवम् ॥ ९ ॥

–मुनि हेमचन्द्रविजय

卐

શાસ્ત્રવિશારદ કવિરત્ન પીયૂષપાણિ પૂજ્ય આચાર્યવર્ય

શ્રી વિજયામૃતસૂરીશ્વરજી મહારાજ

વાણી મીઠી ગુરુ તુજ તણી તત્ત્વ વર્ષાવનારી,
ને શ્રોતાને શ્રવણ કરવા સર્વદા પ્રેરનારી,
સિદ્ધાન્તોના ગહન વિષયો જાણનારી પ્રભાવી
વંદુ ભાવે અમૃત ચરણે ભક્તિથી શીષ નામી

आचार्यवर्यश्रीविजयामृतसूरीश्वराणां

स्नपनाष्टकम् ॥

मुनि हेमचन्द्रविजय[1]

卐

(वैतालीय-वृत्तम्)

महनीयगुणालिमण्डितं,
कविरत्नं मधुरं गुणश्रयम् ।
विजयामृतसूरिशेखरं,
[illegible] शासनविशारदं [illegible] ॥ १ ॥

भवतां भवभावभेदिनो,
विविधाचारविचारचारिणः ।
[illegible]गुणादिवर्णितः,
पुनः किं [illegible] मया ॥ २ ॥

भवतः क्व गुणास्तो महान्,
क्व च मे [illegible] हि [illegible] ।
[illegible] भावना,
गुरुभक्तिः [illegible] तथापि [illegible] ॥ ३ ॥

समुपागत[illegible],
पवित्रे नेत्र[illegible] गुणार्जिते ।
नगरे [illegible],
भवतोऽस्तु[illegible] स्नपनम् ॥ ४ ॥

---

१ [illegible] ([illegible])

अभवन्ननु ज्ञातमात्रतो,
भगवत्यभिरत मनो जिने ।
नियत कृतपुण्यकर्मणा,
प्रभवत्येव शुभायती रति ॥ ५ ॥

सुहृनात् सुदिन मदाङ्गिन,
कलुषाद् दु खपाश्च जन्मिन ।
इति वीक्ष्य भवान् भवच्छिदे,
विरति योवनतो गृहीतवान् ॥ ६ ॥

चरणाम्बुजसेवनाचिरं,
समसिद्धान्तविमर्शपारिण ।
विजयान्वितनेमिसद्गुरोः,
समलब्ध श्रुतमिष्टमाधवम् ॥ ७ ॥

विहरन् विविध पुरादिकं,
वरकल्याणपरायणो भवान् ।
जिनधर्ममुपादिशज्जनान्,
परमानन्दपदैककारणम् ॥ ८ ॥

सुरगुर्जरवाचि बोधदा,
व्यतनोत् काव्यतती शुभा कृती ।
बुधशिष्यगणै सुसेवितो,
जयतात्सूरिवर क्षमातले ॥ ९ ॥

रचतेति गुणस्तुतिर्मया,
शुभभक्त्युल्लसितात्मवृत्तिना ।
गुरुदेवपदाम्बुजालिना,
बुधताताग्निमहेमसाधुना ॥ १० ॥

ॐ ह्रीं अर्हं नमः ।
श्री गौतमस्वामिने नमः ॥

શ્રી સર્વજ્ઞસિદ્ધિનો ભાવાનુવાદ

કરવાની ઈચ્છાવાળા ઉપાસકે સૌ પ્રથમ પોતાના ઉપાસ્ય સર્વજ્ઞ દેવનુ સ્વરૂપ સમજવુ જરૂરી છે આ માટે પરમદાર્શનિક ચૌદસો ચુમ્માલિશ અદ્ભુત ગ્રન્થોના પ્રણેતા પરમોપકારી આચાર્ય પુરન્દર શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજે આરાધક આત્માઓને સર્વજ્ઞદેવનુ સાચુ સ્વરૂપ સમજાવવા અન્ય દર્શનકારોએ પોત પોતાની માન્યતા પ્રમાણે માનેલા સર્વજ્ઞનુ નિરસન કરવા પૂર્વક સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ કરવા આ 'સર્વજ્ઞસિદ્ધિ' નામના ગ્રન્થરત્નની રચના કરી છે

દુર્બોધ્ય એવા આ મહાગ્રન્થને સુબોધ્ય કરવા માટે શાસન સમ્રાટ્ના પટ્ટાલંકાર શાસ્ત્રવિશારદ કવિરત્ન પીયૂષપાણિ પ્રગુરુવર્ય આચાર્યદેવ શ્રી વિજયામૃતસૂરીશ્વરજી મહારાજે 'સર્વહિતા' નામની સસ્કૃત વૃત્તિ રચી છે આ વૃત્તિમા ગ્રન્થકારના આશયને સચોટ શૈલિથી પ્રતિપાદન કરવામા આવેલ છે છતા સસ્કૃતના અલ્પ અભ્યાસી પણ 'સર્વજ્ઞસિદ્ધિ'ના રહસ્યને જાણવાની ઈચ્છાવાળા આત્માઓ તે જ્ઞાનથી વચિત રહી ન જાય તે માટે અહીં 'સર્વજ્ઞસિદ્ધિ'નો 'ભાષાનુવાદ' યથામતિ આપવામા આવે છે

જો કે સૌગત-નૈયાયિક અને વૈશેષિક વગેરે દર્શનકારોએ પણ પોતાની માન્યતાનુસાર સર્વજ્ઞને સિદ્ધ કરેલ છે, પણ તેઓએ પ્રતિપાદન કરેલ સર્વજ્ઞનુ તે સ્વરૂપ યથાર્થ નથી સૌગત-બૌદ્ધોએ ઈષ્ટ અર્થ માત્રને જાણનાર તરીકે સર્વજ્ઞને સ્વીકારેલ છે પણ સર્વ પદાર્થના દ્રષ્ટા તરીકે માનેલ નથી વેદાન્તીઓ પણ 'सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म' 'नेह नानास्ति किञ्चन' વગેરે શ્રુતિવડે એક જ સર્વાન્તર્યામી સર્વ જગન્નિયન્તા પરમાત્માને સર્વજ્ઞ માને છે, અને બીજા બધા પદાર્થોને માયા કલ્પિત-અસત્ય કહે છે પણ રાગદ્વેષાદિકર્મસમૂહથી રહિત

શુદ્ધસ્ફટિક સમ નિર્મળ સ્વરૂપ સમવસ્થિત સર્વજ્ઞને માનતા નથી

નૈયાયિકોએ પણ એક જગતના કર્તા તરીકે સર્વજ્ઞને માનેલ છે પણ જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલ કેવળ જ્ઞાનાદિથી વિભૂષિત સર્વજ્ઞને માનેલ નથી મીમાંસકો પણ કેવળ કર્મને જ સ્વીકારે છે પણ સર્વજ્ઞને માનતા નથી વળી સાંખ્યો પણ કાર્ય અને કારણત્વથી રહિત કમળપત્રની જેમ અલિપ્ત સર્વભોક્તા આત્માનો સ્વીકાર કરે છે, પણ જ્ઞાનાદિગુણ વિશિષ્ટ સર્વજ્ઞને કબુલ કરતા નથી અને જે શરીરથી ભિન્ન આત્માની સત્તા જ સ્વીકારતા નથી તેવા ચાર્વાકના મતે તો સર્વજ્ઞની ચર્ચા જ કરવી નકામી છે આથી સર્વજ્ઞના વાસ્તવિક સ્વરૂપથી અનભિજ્ઞ આત્માઓના લાભ માટે સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ અત્યંત આવશ્યક છે તે ગ્રન્થનો પ્રારંભ કરતા ગ્રન્થકાર સૂરિ ભગવાન્ ગ્રન્થની નિર્વિઘ્ન પરિસમાપ્તિ અને શિષ્ટાચારનું પાલન કરવા માટે મંગલાચરણ કરે છે મંગલાચરણાત્મક આ શ્લોકમાં મહાવિદ્વાન્ સૂરિજીએ 'વિરોધાભાસ' અલંકારવડે શ્રી જિનેશ્વર દેવના તે તે ગુણકીર્તનરૂપ સ્તુતિ કરેલ છે જેમાં દેખીતી રીતે વિરોધ જણાતો હોય પણ વિચારણા કરવાથી તે વિરોધનો પરિહાર થઈ જાય તેને 'વિરોધાભાસ' કહેવામાં આવે છે અને તેને સાહિત્યમાં 'અલંકાર' ભૂષણરૂપ ગણવામાં આવે છે

મંગળાચરણ –

(૧) જે પ્રભુ લક્ષ્મીને ધારણ કરનાર છે છતા રાગરહિત છે અહીં લક્ષ્મીનું ધારણ કરવું અને રાગરહિતપણું બન્ને પરસ્પર વિરૂદ્ધ છે પણ લક્ષ્મીનો અર્થ અનંતચતુષ્ટયાદિ કરતા વિરોધનો પરિહાર થઈ જાય છે

જે પ્રભુ ક્ષતમતિ અર્થાત્ જેમની બુદ્ધિ નષ્ટ થયેલી છે તેવા છે છતા સકળ પદાર્થના જ્ઞાતા છે અહીં બુદ્ધિનો નાશ અને સકળ પદાર્થનુ જ્ઞાન પરસ્પર વિરૂદ્ધ છે પણ મતિનો મતિજ્ઞાન એવો અર્થ કરવાથી વિરોધનો પરિહાર થાય છે કારણ કે મતિજ્ઞાનના નાશ થયા પછી જ કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે

જે પ્રભુ દેવેન્દ્રોથી પૂજાયેલ છે છતા અપ્રસાદી-પ્રસનતારહિત છે અહીં દેવેન્દ્રોથી પૂજ્યમાન છતા અપ્રસન્ન હોય તે વિરોધી વસ્તુ છે પરતુ અપ્રસાદીનો અર્થ આપવા લેવા રૂપ પ્રસન્નતા રહિત એવો કરવાથી વિરોધનો પરિહાર થાય છે કારણ કે વીતરાગદેવ કોઇને કાઈ આપતા પણ નથી-કોઇની પાસેથી કાઈ લેતા પણ નથી

જે પરમગુણરૂપી મહારત્નો આપનાર છે છતા અકિંચનેશ-મહાદરિદ્ર છે અહીં મહારત્નને આપવાપણુ અને દરિદ્રપણુ એ પરસ્પર વિરોધી ધર્મ છે પણ અકિંચનનો અર્થ મુનિ કરવાથી તેના સ્વામી એટલે 'મુનીશ્વર' આ અર્થથી વિરોધનો પરિહાર થઈ જાય છે

જે પ્રભુ સત્ અને અસત્ ઉભય વિધ પ્રવચનને કરનાર છે છતા અસત્ય વક્તા નથી અહીં સદસત્ પ્રવચન કર્તૃપણું અને સત્ય વક્તૃપણુ પરસ્પર વિરોધી વસ્તુ છે પણ સદસત્નો અર્થ સત્ય અને અસત્ય તત્ત્વના નિર્ણાયક એવો કરવાથી સમાધાન થઈ જાય છે

જે પ્રભુ યોગીઓ-ચિત્તની એકાગ્રતાવાળા પુરૂષોને માટે ભાવપરિપૂર્ણપણે ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે છતા સિદ્ધિરૂપી સ્ત્રીના કામરૂપ-સ્વામી છે અહીં યોગીઓને માટે ધ્યેય-ધ્યાન વિષય ભગવાન્ કામના જેવા સ્વામી હોય તે વિરૂદ્ધ છે, પરતુ અનગનો

અર્થ અશરીરી કરવાથી સમાધાન થઈ જાય છે કારણ કે સિદ્ધ ભગવતો અશરીરી હોય છે એવા સનાતન મોક્ષમાર્ગનો ઉપદેશ આપનાર શ્રી જિનેશ્વર પ્રભુ જય પામે છે

આ પ્રમાણે બાર વિશેષણો દ્વારા વિરોધાભાસ અલંકારથી જિન સ્તુતિ રૂપ મંગળાચરણ કર્યા બાદ ગ્રન્થકાર ગ્રન્થ રચનાનો હેતુ જણાવે છે—

(૨) ગ્રંથહેતુ—કેટલાક મીમાંસક વગેરે દર્શનકારો મહા મોહ—અજ્ઞાનતાથી પરાભૂત થયેલા 'સર્વજ્ઞની વિદ્યમાનતા નથી જ' એ પ્રમાણે માને છે તેઓના બોધને માટે કૃપાવડે સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ કરનાર ન્યાય—તર્ક હું કહું છું

(૩) જે સામાન્યરૂપે પણ સર્વજ્ઞ વિષયનું અજ્ઞાન એટલે કે તેમના સ્વરૂપનું વાસ્તવિક જ્ઞાન ન થવું તે મોહ કહેવાય છે, અને વિદ્યમાન એવા સર્વજ્ઞ દેવોનો 'નથી જ' એવા પ્રકારનો જે દુરાગ્રહ તે મહામોહ કહેવાય છે

(૪) આ રીતના સર્વજ્ઞને નહીં સ્વીકાર કરવા રૂપ મહા મોહથી કલ્યાણ દૂર જાય છે અને દુઃખની સંપત્તિઓ અનિચ્છાએ પણ આવી મળે છે આ કારણથી જ પંડિત પુરુષોએ કહ્યું છે કે—અજ્ઞાન–મહામોહથી બીજો કોઈ શત્રુ નથી

(૫) જેથી મહામોહથી અભિભૂત–પીડિત થયેલા મનુષ્યોને ઘણો જ અનર્થ–અનિચ્છિત વસ્તુની પ્રાપ્તિ અને ઈચ્છિત વસ્તુની અપ્રાપ્તિ થાય છે માટે જ તેવા મનુષ્યો ઉપર તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષોની કૃપા અવશ્ય પ્રવર્તે છે

(૬) વળી આ લોકમાં સર્વજ્ઞને સિદ્ધ કરનાર આ ન્યાય —અનુમાનને સાંભળીને ક્લિષ્ટ જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મના ક્ષયો

પગમભાવથી (કેટલાક મનુષ્યોને) સર્વજ્ઞવિષયક શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન પણ ઉત્પન્ન થાય છે

(૭) કદાચ તે તે મનુષ્યોમા રહેલા તેના પ્રકારના દોષોના કારણે તેઓને સર્વજ્ઞવિષયક પ્રકૃષ્ટજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ન થાય છતા પણ હૃદયમા રહેલા અપૂર્વ દયાભાવથી જ સર્વજ્ઞવિષયક જ્ઞાન પ્રાપ્તિનો ઉપાય જણાવ્યો હોવાથી મારો આ પરિશ્રમ સફળ છે (એમ હુ માનુ છુ)

(૮) શ્રેષ્ઠ મુનિઓએ કહ્યુ છે કે–શ્રોતાઓને બોધ થાય કે ન થાય પણ ધર્મનો ઉપદેશ આપવાથી વક્તાને તો અવશ્ય લાભ થાય છે જ

(૯) અહીં પ્રસ ગથી સર્યુ, હવે પ્રસ્તુત વિષયને જણાવીએ છીએ પૂર્વપક્ષ વિના ન્યાય—સર્વજ્ઞસાધક અનુકૂળ તર્કનુ પ્રતિપાદન કરવુ અશક્ય હોવાથી પૂર્વપક્ષના વિષયના કઇક કહેવાય છે

(૧૦) પૂર્વપક્ષી સર્વજ્ઞના વિષયમા આ પ્રમાણે શ કા કરે છે–પ્રત્યક્ષ વગેરે પાચ પ્રમાણ વિષયક અતિક્રાન્તભાવથી–પ્રત્યક્ષ વગેરે પાચ પ્રમાણો દ્વારા સિદ્ધ ન થવાથી સર્વજ્ઞની કલ્પના બરાબર નથી કારણ કે તે રીતે સર્વજ્ઞને સ્વીકારવામા અતિપ્રસ ગ-અતિ વ્યાપ્તિરૂપ દોષ આવે છે પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણ વિષયતાથી અતિક્રાન્ત થયેલ અર્થાત અસિદ્ધ એવા પ્રકારની વસ્તુનો પણ જો સ્વીકાર કરવામા આવે તો 'આકાશકુસુમ' જેવા અસત્ પદાર્થોને પણ સ્વીકારવા પડે

(૧૧) ઇન્દ્રિય અને પદાર્થના સ યોગથી ઉત્પન્ન થતા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સકલ પદાર્થના જ્ઞાતારૂપ સર્વજ્ઞ ગ્રહણ કરી શકાતા

નથી (કારણ કે તે ચિરાતીત છે) અને અનુમાનરૂપ પ્રમાણથી પણ સર્વજ્ઞનુ સાધન કરવુ તે અશક્ય છે કારણ કે વહ્નિવ્યાપ્ય ધૂમરૂપ હેતુથી જે રીતે વહ્નિરૂપી સાધ્યની સિદ્ધિ થાય છે તે રીતે સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ કરનાર સર્વજ્ઞ-અવિનાભાવી એટલે વ્યાપ્ત કોઈ હેતુ નથી અને હેતુ વગર કોઈપણ સાધ્યની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી

(૧૨) વળી કલ્પસૂત્ર-ભગવતીજી વગેરે સર્વજ્ઞપ્રણીત આગમ ગ્રન્થોથી-શબ્દ પ્રમાણથી પણ સર્વજ્ઞને સાધી શકાય તેમ નથી કારણ કે આગમ ગ્રન્થ એ કેવળ ક્રિયાકાંડાદિ વિધિમાર્ગનો ઉપદેશ આપનાર છે વળી સર્વજ્ઞ અપ્રત્યક્ષ હોવાથી સાદૃશ્ય જ્ઞાન સ્વરૂપ ઉપમાન પ્રમાણથી પણ સર્વજ્ઞ સિદ્ધ થતા નથી પ્રત્યક્ષ જોયેલ વસ્તુ જ ઉપમાન દ્વારા ગ્રહણ કરી શકાય છે અને સર્વજ્ઞપદાર્થ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો વિષય નથી

(૧૩) અર્થાપત્તિરૂપ પ્રમાણથી પણ સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ કરવી અશક્ય છે કારણ કે સર્વજ્ઞના સ્વીકાર સિવાય પણ સર્વવસ્તુનો વ્યવહાર સિદ્ધ થઇ જાય છે જેના વિના જે વસ્તુ સિદ્ધ થઇ શકે તેમ ન હોય તેના દ્વારા તે વસ્તુનો આક્ષેપ કરવો તે અર્થાપત્તિ કહેવાય છે જેમ કોઈ કહે કે-" पीनोऽयं देवदत्तो, दिवा न भुङ्क्ते " (પરિપુષ્ટ આ દેવદત્ત દિવસે ખાતો નથી) અહીં દેવદત્તમા પીનત્વ-સ્થૂલત્વરૂપ ગુણ દેખાય છે તે ભોજન વિના સભવી શકતો નથી અને દિવસે ભોજનનો બાધ છે તેથી રાત્રિભોજનનો આક્ષેપ થાય છે અને रात्रौ अवश्य भुङ्क्ते (રાતે અવશ્ય ખાય છે) એ સિદ્ધ થાય છે ઉપર જણાવેલ દૃષ્ટાન્તની જેમ અહીં કોઈ એવી વસ્તુ નથી કે જે સર્વજ્ઞને ન સ્વીકારવાથી અસિદ્ધ થાય માટે અર્થાપત્તિ પ્રમાણ દ્વારા પણ સર્વજ્ઞને સિદ્ધ કરવા મુશ્કેલ છે આ રીતે

પ્રત્યક્ષ-અનુમાન-ઉપમાન-શબ્દ અને અર્થાપત્તિ એ પાંચે પ્રમાણની સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ ન થઈ શકવાથી અનુપલબ્ધિરૂપ પ્રમાણથી સર્વજ્ઞનો અભાવ સ્વીકારવો એ જ યોગ્ય છે

(૧૪) વળી રાગ દ્વેષાદિ અભ્યન્તર દોષોના નાશથી આત્મામાં સર્વજ્ઞપણુ પ્રગટ થાય છે, તેમ જો માનવામા આવે તો પણ તે બરાબર નથી કારણ કે રાગ દ્વેષ વગેરે આત્મસ્વભાવભૂત હોવાથી તેનો આત્યન્તિક-સર્વથા નાશ સંગત થતો નથી જેનો જે સ્વભાવ-સ્વરૂપ હોય તેને કોઈ પણ બદલવા માટે શક્તિમાન નથી રાગાદિ દોષો તે આત્માની સ્વાભાવિક વસ્તુ અને જેની જે સ્વભાવ સિદ્ધ વસ્તુ હોય તેનો સર્વથા નાશ થાય તે અસભવ છે તેથી રાગાદિ દોષોના નાશથી આત્મામા સર્વજ્ઞપણુ પ્રગટે છે તે માનવુ યુક્તિસગત નથી

(૧૫) અને જો રાગ દ્વેષ વગેરે આત્મસ્વભાવભૂત એટલે કે આત્માની સાથે સ્વાભાવિક રીતે સબધવાળા નથી એમ જો સ્વીકારવામા આવે તો તો રાગાદિ સ્વભાવથી રહિત હોવાના કારણે સઘળા જીવો સર્વજ્ઞ થઈ જાય કારણ કે રાગ દ્વેષાદિ કર્મોનો આત્માની સાથેનો સબધ વિચ્છેદ થવો તેને જ તમે સર્વજ્ઞ કહો છો તેથી કોઇક જીવ કોઇક સમયે સર્વજ્ઞ થાય એવુ રહેત નહીં

(૧૬) વળી ઉત્તમ જાતિ વગેરેથી યુક્ત આ સર્વજ્ઞ જગત-જીવના હિતને માટે પ્રવચન કર્તા છે એમ અન્યોએ કહ્યુ છે જો વક્તૃત્વપણુ હોય તો સર્વજ્ઞપણુ કેવી રીતે સભવી શકે જેથી ન્યાયવાદીએ પણ કહ્યુ છે અહીં વાદી વક્તૃત્વ અને સર્વજ્ઞત્વ બન્ને એક સાથે ન હોઈ શકે એમ માનીને શકા કરે છે

(૧૭) ન્યાયવાદીએ શુ કહ્યુ ! તેના જવાબમા ગ્રન્થકાર કહે છે—જેમ સર્વજ્ઞવાદીઓ 'असौ सर्वज्ञ केवलित्वात्'

આ અનુમાનથી સર્વજ્ઞને સિદ્ધ કરે છે, જ્યારે ન્યાયવાદીઓ– "असौ न सर्वज्ञ, वक्तृत्वात् देवदत्तवत्, यो यो वक्तृत्ववान् स स सर्वज्ञत्वाभाववान्" એ અનુમાનથી વક્તૃત્વરૂપ હેતુ દ્વારા સર્વજ્ઞના અભાવને સિદ્ધ કરે છે આ રીતે સર્વજ્ઞવાદી જેને જેને સર્વજ્ઞ તરીકે સ્વીકારે છે ન્યાયવાદી તે તે સર્વજ્ઞનુ આવા અનુમાનથી વારણ કરે છે

(૧૮) સર્વજ્ઞવાદીઓએ પણ ઉત્તમ જાતિ અને નામવડે તે સર્વજ્ઞનો જરૂર નિર્દેશ કરવો પડશે, અને એ રીતે જો જાતિ અને નામથી નિર્દેશ કરવામા આવે તો તે સર્વજ્ઞ વક્તૃત્વરૂપ હેતુથી સર્વજ્ઞત્વના અભાવવાળા અર્થાત અસર્વજ્ઞ સિદ્ધ થઇ જાય

(૧૯) વક્તૃત્વરૂપ હેતુ દ્વારા તે તે જાતિ–નામથી યુક્ત સકળ પદાર્થના જ્ઞાતા રૂપ સર્વ સર્વજ્ઞનુ વારણ કરવામા આવે છે અને એ રીતે જ્યારે સકળ તે તે જાતિ–નામ વિશિષ્ટ સર્વજ્ઞ વિશેષ માત્રનુ વારણ થઇ જાય તો સર્વજ્ઞત્વ સામાન્ય પણ ક્યાથી બાકી રહે તેનુ પણ વારણ સ્વત થઈ જ જાય છે

'विशेषाभावकूटेन सामान्याभावो सिद्धयति' વિશેષાભાવ સમુદાયથી સામાન્યાભાવ સિદ્ધ થાય છે જેમ વાયુમા નીલરૂપ નથી, પીતરૂપ નથી, રક્તરૂપ નથી, એમ તે તે નીલ પીત રક્ત વગેરે રૂપ વિશેષના અભાવથી વાયુમા રૂપ સામાન્યનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે એ પ્રમાણે અહીં પણ વક્તૃત્વરૂપ હેતુથી તે તે સર્વજ્ઞ વિશેષના અભાવથી સર્વજ્ઞ સામાન્યનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે

(૨૦) હવે ન્યાયવાદી કાર્યકારણભાવથી રાગદ્વેષાદિશૂન્ય સર્વજ્ઞમા વક્તૃત્વાભાવ સિદ્ધ કરતા જણાવે છે—

અજ્ઞાનીને વક્તૃત્વ-પ્રવચન કર્તૃત્વપણુ સભવી શકતુ નથી, અને શરીર કર્મ વિના સભવતુ નથી, અને તે કર્મ પણ રાગ દ્વેષાદિશૂન્ય વ્યક્તિને હોતા નથી અને તે વક્તૃત્વ રાગાદિશૂન્યત્વ મૂલક છે

(૨૧) અને વક્તૃત્વ-પ્રવચન કર્તૃપણુ વિવક્ષા (બોલવાની ઇચ્છા)થી થાય છે, અને તે ઇચ્છા જે ભાવપદાર્થથી થાય છે તે રાગ અને દ્વેષ છે આમ વક્તૃત્વરૂપ હેતુથી સર્વજ્ઞ નથી એ નિશ્ચિત થાય છે

આ પ્રમાણે ૨૧ શ્લોક દ્વારા પૂર્વપક્ષીના મત પ્રમાણે સર્વજ્ઞનો અભાવ સિદ્ધ કર્યો

આ પ્રમાણે 'સર્વજ્ઞ સિદ્ધિ' ગ્રન્થમા
'સર્વજ્ઞતા પ્રતિષેધ પૂર્વપક્ષ' નામનુ
પ્રથમ પ્રકરણ પૂર્ણ થયુ

यथास्थितार्हन्मतवस्तुवादिने,
निराकृताशेषविपक्षवादिने ।
विदग्धमध्यस्थविमूढतारये,
नमोऽस्तु तस्मै हरिभद्रसूरये ॥

—श्री यशोदेवमुनि ।

પ્રકરણ બીજુ

હવે ગ્રન્થકાર આચાર્યદેવ પૂર્વપક્ષીનાગતનુ 'अत्रोच्यते' ઈત્યાદિ ગ્રન્થ દ્વારા ખડન કરે છે

જે પહેલા કહ્યુ કે-પ્રત્યક્ષ-અનુમાન-ઉપમાન-શબ્દ અને અર્થાપત્તિએ પ્રમાણ પચક વિષયક અતિક્રાન્ત હોવાથી સર્વજ્ઞની કલ્પના અસમીચીન છે, તે પૂર્વપક્ષીની ઉક્તિ સુક્તિસગત નથી કારણ કે પ્રત્યક્ષપ્રમાણ ગોચર-અતિક્રાન્તત્વનો અભાવ હોવાથી સર્વજ્ઞનો અભાવ સાધી શકાય તેમ નથી

જગતના સર્વ પદાર્થો ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષજન્ય બોધવિષય હોય જ એવુ નથી એટલે કે સર્વ પદાર્થોનુ જ્ઞાન ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષથી થાય એવો નિયમ નથી. માટે અતિપ્રસગ દોષ હોવાથી પ્રત્યક્ષ ગોચરાતિક્રાન્તપણુ હોવા છતા પદાર્થોની અવશ્ય અસત્તા સિદ્ધ થતી નથી જો ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ વિષય પદાર્થની જ સત્તા સ્વીકારવામા આવે તો અગાધ સમુદ્રજળમા પડેલ ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષના અવિષયરૂપ રત્નાદિકની પણ અસત્તા સ્વીકારવી પડે તેવા રત્નાદિકની પણ અસત્તા જ સ્વીકારવામા શો વાધો છે-એવી શકાનુ સમાધાન કરે છે-ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષગોચરવિષયક પણ વહ્નિ-વગેરે વિદ્યમાન પદાર્થોનુ અનુમાનાદિજન્ય બોધવિષયતા પણ ઇષ્ટ છે અર્થાત્ ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષાવિષયક પદાર્થનો બોધ અનુમાનાદિથી થાય એ ઇષ્ટ છે

વળી અગાધ સમુદ્ર જળમા રહેલ રત્નાદિક મીન વગેરેની ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષવિષય હોવાથી સર્વજન-ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ ગોચરાતિક્રાન્ત નથી, પરતુ સર્વજ્ઞ તો કોઈની પણ ઇન્દ્રિય

જન્ય પ્રત્યક્ષવિષય ન હોવાથી સર્વજન પ્રત્યક્ષગોચરાતિક્રાન્ત પણ સર્વજ્ઞમા રહી જાય છે માટે તેવા તમારા અભિમત સર્વજ્ઞમા પ્રમાણ નથી તાત્પર્ય એ છે કે—જે પદાર્થ સર્વજન પ્રત્યક્ષગોચરાતિક્રાન્ત હોય તેનો જ અમે અસ્વીકાર કરીએ છીએ પણ જે સર્વજન પ્રત્યક્ષગોચરાતિક્રાન્ત નથી એટલે કે જે કોઈ પણ પ્રાણી દ્વારા ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષગોચર છે તેની સત્તા માનવામા વાંધો નથી અગાધ જલવર્તી રત્નાદિક મનુષ્યની ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષગોચરાતિક્રાન્ત હોવા છતા મીન વગેરની ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષવિષય છે પણ સર્વજ્ઞ તો કોઈના પણ ઇન્દ્રિયજન્ય પ્રત્યક્ષ વિષય થતા નથી તેથી તે અપ્રમાણ છે

ઉપરોક્ત શંકાનુ સમાધાન કરતા ગ્રંથકાર કહે છે—સર્વ મનુષ્યોના ચિત્તો પ્રત્યક્ષ છે જો સર્વ મનુષ્યોના ચિત્તો પ્રત્યક્ષ વિષય હોય તો જ સર્વજન પ્રત્યક્ષગોચરાતિક્રાન્તપણાનો વિચાર થઈ શકે પણ સર્વજન ચિત્તો પ્રત્યક્ષ નથી માટે સર્વજ્ઞમા સર્વજન પ્રત્યક્ષગોચરાતિક્રાન્તપણાનો સ્વીકાર થઈ શકે તેમ નથી એટલે સર્વજન પ્રત્યક્ષગોચરાતિક્રાન્તત્વરૂપ હેતુથી સર્વજ્ઞની અસત્તા સિદ્ધ થતી નથી પરતુ સત્તા જ સિદ્ધ થાય છે

કદાચ સર્વજન ચિત્તો અપ્રત્યક્ષ છે એમ માનવામા ન આવે પણ પ્રત્યક્ષવિષય સ્વીકારવામા આવે તો પણ સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ થાય છે કારણ કે સર્વજનચિત્તોને પ્રત્યક્ષ કરવા માટે અસ્મદાદિ (છદ્મસ્થ) સામાન્ય જન સમર્થ નથી પણ તે પ્રત્યક્ષ કરવા અતીન્દ્રિયાર્થદ્રષ્ટા જ સમર્થ છે અને જે અતીન્દ્રિયાર્થદર્શી છે તે જ સર્વજ્ઞ છે આ રીતે સર્વજ્ઞની સત્તા સિદ્ધ થાય છે

વળી સર્વજન પ્રત્યક્ષગોચરાતિક્રાન્તત્વરૂપ હેતુને પ્રમાણભૂત સ્વીકારવામા આવે તો સંશયની અનિવૃત્તિરૂપ દોષ પણ પ્રાપ્ત

થાય છે એટલે કોઈ પણ વસ્તુની અસત્તા સાબિત કરવા સર્વ જન પ્રત્યક્ષગોચરાતિક્રાન્તત્વરૂપ હેતુને માન્ય ગણી શકાય નહીં જો સર્વજનરૂપ હેતુથી વસ્તુની અસત્તા સિદ્ધ કરવામા આવે અને તેને પ્રામાણિક માનવામા આવે તો જેમ સર્વજનરૂપ હેતુ દ્વારા ખરવિષાણાદિની અસત્તા પ્રતીત થાય છે તેવી જ રીતે તે જ સર્વજનરૂપ હેતુથી ધર્મની પણ અસત્તા સિદ્ધ થાય પરતુ ધર્મની અસત્તા તો તમે પણ સ્વીકારતા નથી માટે તમે જે 'સર્વજન પ્રત્યક્ષગોચરાતિક્રાન્તત્વરૂપ' હેતુથી સર્વજ્ઞની અસત્તા સિદ્ધ કરવા જાવ છો તે તમારૂ કાર્ય આપાત રમણીય-અવિચારિત જ છે

વળી ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષાત્મક વિજ્ઞાન પણ સાક્ષાત ઉત્પન્ન ન થવાથી તેમજ સપૂર્ણ વસ્તુ પરિચ્છેદાત્મક ન હોવાથી પરમાર્થત-વાસ્તવિક રીતે પ્રત્યક્ષપ્રમાણ નથી ઇન્દ્રિય પ્રત્ય ક્ષાત્મક વિજ્ઞાનમા પ્રત્યક્ષપ્રમાણત્વાભાવ અનુમાન દ્વારા સિદ્ધ થાય છે અનુમાન પ્રકાર આ પ્રમાણે છે—

(૧) इन्द्रियमनोनिमित्त विज्ञानम्, अप्रत्यक्ष, ग्राह्यग्रहीतृव्यति रिक्तनिमित्तोत्थापितप्रत्ययात्मकत्वात्, घूमादग्निज्ञानवत् "

અર્થાત જેવી રીતે 'पर्वतो वह्निमान धूमात्' આ વહ્નિસાધક અનુમાનમા જેમ અનુમિત્યાત્મક વહ્નિજ્ઞાન ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકથી ભિન્ન ધૂમરૂપ નિમિત્તથી ઉત્થાપિત પ્રત્યયરૂપ હોવાથી અપ્રત્યક્ષ છે તેવી જ રીતે ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાનાત્મક પ્રત્યક્ષ પણ ગ્રાહ્યગ્રાહકથી ભિન્ન ઇંદ્રિય રૂપ હેતુથી ઉત્પન્ન થયેલ પ્રત્યયસ્વરૂપ હોવાથી અપ્રત્યક્ષ જ છે

આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષાત્મક વિજ્ઞાન પણ અપ્રત્યક્ષ છે તે સિદ્ધ થયુ

વળી જેવી રીતે વહ્ન્યનુમિતિ જ્ઞાનમા નિશ્ચિત વહ્નિરૂપ સાધ્યના અભાવવાળો હ્રદરૂપ વિપક્ષ છે તેવી જ રીતે ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષમા પણ કેવલજ્ઞાન એ વિપક્ષ છે

(૨) વળી 'इन्द्रियमनोनिमित्त विज्ञानम अप्रत्यक्षम' અર્થાત્ ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્તક વિજ્ઞાન અપ્રત્યક્ષ છે આ રીતની પ્રતિજ્ઞા પણ પ્રત્યક્ષાદિનો વિરોધ કરતી નથી કારણ કે ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્તક વિજ્ઞાન સાક્ષાત્ સપૂર્ણ વસ્તુ પરિચ્છેદાત્મક નથી જે વિજ્ઞાન સાક્ષાત્ સપૂર્ણ વસ્તુ પરિચ્છેદાત્મક હોય તે જ પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે આથી અસાક્ષાત અને અસપૂર્ણ વસ્તુ પરિચ્છેદાત્મક જે ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્તક વિજ્ઞાન તેના પ્રત્યક્ષત્વની અનુપપત્તિ-અસિદ્ધિ થાય છે આથી આ રીતની પ્રતિજ્ઞા પ્રત્યક્ષનો વિરોધ કરી શકતી નથી એ ફલિત થાય છે

(૩) વળી 'इन्द्रियमनोनिमित्त विज्ञानम अप्रत्यक्षम ग्राह्य ग्रहीतृव्यतिरिक्तनिमित्तोत्थापितप्रत्ययात्मकत्वात्" આ અનુમાનમા હેતુનુ પક્ષમા નહીં રહેવાના લક્ષણવાળો અસિદ્ધિ નામનો દોષ પણ નથી, કારણ કે હેતુ પક્ષમા વર્તિ છે સ્વભાવથી જ તાદૃશ પક્ષ વૃત્તિપણાએ તેવી પ્રતીતિ થાય છે અર્થાત ઇન્દ્રિયમનો નિમિત્ત વિજ્ઞાન ગ્રાહ્યગ્રહીતૃવ્યતિરિક્તનિમિત્તો થાપિત પ્રત્યયાત્મક છે, એ પ્રતીતિ દેખાય છે જો યથોદિત વિજ્ઞાનનો ગ્રાહ્યગ્રહીતૃ વ્યતિરિક્તનિમિત્તોત્થાપિત પ્રત્યયાત્મકત્વ સ્વભાવ ન સ્વીકારવામા આવે તો યથોદિત વિજ્ઞાનમા ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્તત્વનો અભાવ પ્રાપ્ત થાય

(૪) પુન શકાકાર ઉક્ત અનુમાનમા વ્યભિચારદોષની શકા કરતા કહે છે કે-ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્ત વિજ્ઞાન રૂપ પક્ષમા અપ્રત્યક્ષત્વની સિદ્ધિ કરવા તમે જે અનુમાન કર્યું છે તે

અનૈકાન્તિક–વ્યભિચારદોષથી દુષ્ટ હોવાથી અપ્રમાણ છે સાધ્યાભાવાધિકરણનિરૂપિત વૃત્તિ વને વ્યભિચાર દોષ કહેવામા આવે છ જેમ 'द्रव्य सत्वात्' આ અનુમાનમા સત્ત્વરૂપ હેતુ વ્યભિચારી છે કારણ કે દ્રવ્યત્વરૂપ સાધ્યના અભાવનુ અધિકરણ જે ગુણકર્મ તન્નિરૂપિત વૃત્તિના સત્ત્વરૂપ હેતુ ઉપર છે તે પ્રમાણે અહીં પણ અપ્રત્યક્ષત્વરૂપ સાધ્યનો અભાવ જે પ્રત્યક્ષત્વ તદધિકરણ જે અસ્મદીય પ્રત્યક્ષ તન્નિરૂપિત વૃત્તિના આહ્યગ્રહીતૃ વ્યતિરિક્તનિમિત્તોત્થાપિત પ્રત્યયત્વરૂપ હેતુ ઉપર છે તેથી પ્રકૃત હેતુ વ્યભિચારી છે અને વ્યભિચારી જે હેતુ તેનાથી વસ્તુની સિદ્ધિ થતી નથી

આ શકાનુ સમાધાન કરતા સિદ્ધાતી કહે છે—અહીં અનૈકાન્તિક નામનો દોષ નથી, કારણ કે પૂર્વે કહેલા કેવળજ્ઞાનરૂપી વિપક્ષમા ગ્રાહ્યગ્રહીતૃવ્યતિરિક્તનિમિત્તોત્થાપિત પ્રત્યયત્વરૂપ હેતુની સત્તા નથી, વિપક્ષમા જો હેતુની સત્તા હોય તો જ વ્યભિચારી દોષ થઈ શકે તે કેવળજ્ઞાનમા તથાવિધ દર્શન પુરુષરૂપ અર્થ અને વિષય ઉભય નિમિત્તભૂત છે તે (કેવળ) જ્ઞાન ઇન્દ્રિયાદિની અપેક્ષા સિવાય ઉત્પન્ન થાય છે અને તે ચાર ઘાતિ કર્મને ખપાવનાર તીર્થંકર વગેરે સર્વજ્ઞ પુરુષોને જ હોય છે જેને તેને આ જ્ઞાન હોતુ નથી

(૫) વળી ઉક્ત અનુમાનઘટક હેતુમા સાધ્યાભાવવ્યાપ્યત્વરૂપ વિરોધ નામના દોષનો અભાવ હોવાથી હેતુ વિરૂદ્ધ નથી જેમ 'अयं गौ अश्वत्वात्' આ અનુમાનમા ગોત્વાભાવરૂપ સાધ્યભાવવ્યાપ્યપણુ અશ્વત્વરૂપ હેતુમા હોવાથી અશ્વત્વ હેતુ વિરૂદ્ધ છે અને તેનાથી અનુમાન સાધી શકાતુ નથી પણ આ અનુમાનમા તો હેતુ વિપક્ષમાત્રવૃત્તિ નથી તેથી વિરોધ દોષ લાગતો નથી

શંકા-અહીં કદાચ કોઈ એમ શંકા કરે કે-પ્રકૃત અનુમાનમાં વિરોધ દોષ અપ્રતિહાર્ય જ છે કારણ કે સાધ્યાધિકરણમાં નહીં રહેનારા જે હેતુ તે વિરૂદ્ધ કહેવાય છે તો અહીં ઇન્દ્રિયની અપેક્ષા સિવાય કેવળ વ્યાપ્તિજ્ઞાનરૂપ આતરહેતુથી ઉત્પન્ન થયેલ અનુમિતિમાં અપ્રત્યક્ષત્વરૂપ સાધ્યની સત્તા છે પણ ગ્રાહ્ય-વિષય અને ગ્રાહક-જ્ઞાતાથી વ્યતિરિક્ત-ભિન્ન નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલ જે પ્રત્યય તદ્રૂપ હેતુની સત્તા નથી, તેથી વિરૂદ્ધ દોષ અહીં અનિવાર્ય જ છે

સમાધાન-ઉપરોક્ત શંકા યુક્તિસંગત નથી કારણ કે અનુમાન દ્વારા ઉત્પન્ન થનાર અનુમિત્યાત્મકજ્ઞાનમાં પણ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કારણ તરીકે રહે છે જ જેમ ધૂમથી વહ્નિનું અનુમાન કરનાર વ્યક્તિ પહેલા મહાન આદિ સ્થાનોમાં વહ્નિ અને ધૂમનું ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષજ્ઞાન કરે છે ને પછી પર્વત સમીપે જઈ ધૂમને જોઈ વ્યાપ્તિસ્મરણ દ્વારા વહ્નિની અનુમિતિ કરે છે તેમ અહીં અનુમિતિજ્ઞાન પણ ઇન્દ્રિયનિમિત્તોત્થાપિત જ છે પણ તેનાથી વ્યતિરિક્ત-ભિન્ન નથી માટે અહીં વિરૂદ્ધ દોષનો અભાવ સિદ્ધ છે

શંકા-પુન કોઈ એમ કહે કે-ગ્રાહ્યગ્રહીતૃવ્યતિરિક્તનિમિત્તોત્થાપિતપ્રત્યયાત્મક હેતુ ઘટક જે નિમિત્ત પદ તેનો અર્થ સાક્ષાત્ નિમિત્તવડે ઉત્થાપિત એવો થાય છે તેથી પ્રસ્તુત અનુમાનમાં સાક્ષાત્ ઇન્દ્રિયનિમિત્તોત્થાપિતપ્રત્યયાત્મકત્વનો અભાવ છે તેથી પૂર્વમાં જણાવેલ વિરૂદ્ધ દોષ દુર્નિવાર જ છે

સમાધાન-તેનું સમાધાન કરતા કહે છે-સમવ્યાપ્યત્વ રૂપવડે હેતુમાં વિરૂદ્ધપણું હોવા છતા વાસ્તવિક રીતે હેતુ અને સાધ્યમાં વિરોધનો અભાવ છે વિશેષ રૂપવડે પણ હેતુ અને સાધ્યનો જો વિરોધ સ્વીકારવામાં આવે તો સમાનાધિકરણ એવા હેતુ અને સાધ્યમાં પણ યતકિંચિત રૂપવડે વિરોધ પ્રાપ્ત

થવાથી હેતુ વ્યવહારનો ઉચ્છેદ પ્રાપ્ત થશે 'વહ્નિમાન્ ધૂમાત્' આ અનુમાનમા પણ મહાનસીયધૂમત્વ અને પર્વતીયધૂમત્વ વચ્ચે ઉપાધિકૃત વિરોધ હોવાથી ધૂમ રૂપ શુદ્ધ હેતુ પણ વિરૂદ્ધ થઈ જાય અને એમ વિશેષ રીતે વિરૂદ્ધ હેતુને પણ જો વિરૂદ્ધ ગણવામા આવે તો આ જાતનો વિરોધ સર્વત્ર હોવાથી હેતુ પદના વ્યવહારનો જ વિનાશ પ્રાપ્ત થશે

(૬) અનુમાનમા દૃષ્ટાન્ત જો સાધ્યહેતુથી રહિત હોય તો તેનાથી તાદૃશ સાધ્યહેતુક અનુમિતિનો અભાવ સિદ્ધ થાય પણ પ્રકૃત અનુમાનમા દૃષ્ટાન્ત તરીકે સ્વીકારેલ 'ધૂમાદગ્નિજ્ઞાનવત્' આ સ્થાનમા ધૂમજ્ઞાનથી અગ્નિજ્ઞાનનુ અનુમાન કરવામા આવે છે માટે અનુમિત્યાત્મક જ્ઞાનમા અપ્રત્યક્ષત્વરૂપ સાધ્ય અને ગ્રાહ્યગ્રહીતૃવ્યતિરિક્ત નિમિત્તોત્થાપિત પ્રત્યયત્વરૂપ હેતુની સત્તા છે માટે તેનાથી અનુમિતિની ઉત્પત્તિ થવામા વાધો નથી.

(૭) શંકા—વળી કોઈ શંકા કરે કે—કેવળજ્ઞાનરૂપી વિપક્ષનો આશ્રય કરીને જ ઉક્ત અનુમાનમા વ્યભિચાર દોષનુ વારણ કરેલ છે, પરન્તુ હજુ તો 'કેવલ' એ વિપક્ષ જ નથી કારણ કે અપ્રત્યક્ષત્વરૂપ સાધ્ય અને પૂર્વકથિત ગ્રાહ્ય૦ રૂપ હેતુ તે બન્ને કેવળજ્ઞાનમા છે

સમાધાન—ઉપરોકત શંકાનુ સમાધાન કરતા ગ્રન્થકાર કહે છે— ન સાધનાવ્યાવૃત્ત્યાદિ, કેવળજ્ઞાનથી અપ્રત્યક્ષત્વરૂપ સાધ્ય ગ્રાહ્ય૦ રૂપ હેતુ બન્નેની નિવૃત્તિ થાય છે, અને જે નિશ્ચિતપણે સાધ્ય તથા હેતુના અભાવવાળો હોય તે વિપક્ષ કહેવાય છે આથી 'કેવળજ્ઞાન' એ નિઃશંકપણે વિપક્ષ છે બીજુ કેવળજ્ઞાન તે સાક્ષાત અર્થ પરિચ્છેદાત્મક અને સપૂર્ણપણે અર્થની પ્રતીતિ કરાવનાર છે, માટે પ્રત્યક્ષ છે જે અસાક્ષાત અને સપૂર્ણ વસ્તુ પ્રતીતિજનક ન હોય તે જ અપ્રત્યક્ષ કહેવાય છે

પુન પૂર્વપક્ષી 'इन्द्रियमनोनिमित्तविज्ञानम् अप्रत्यक्षम्' એ પ્રતિજ્ઞાવાકયમા જ શકા કરે છે કે-ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્તવિજ્ઞાન વડે સાક્ષાત્ અર્થનો પરિચ્છેદ-બોધ થાય છે તો તેને તમો અસાક્ષાત્ અને અસંપૂર્ણવસ્તુપરિચ્છેદાત્મક શાથી કહો છો?

સમાધાન-તમારી વાત બરાબર નથી, કારણ કે ઇન્દ્રિય મનોનિમિત્તજ્ઞાનથી જે અર્થ પ્રતિપત્તિ થાય છે તેમા ઇન્દ્રિયોનું વ્યવધાનપણુ હોવાથી તેને પ્રત્યક્ષ કહી શકાય નહીં અને આમ સાક્ષાત્ અર્થપરિચ્છેદનો અભાવ હોવાથી પ્રત્યક્ષત્વનો પણ અભાવ છે

પુન પ્રતિપક્ષી કહે છે-ઇન્દ્રિયોથી જ્ઞાનથી ઉત્પત્તિ થાય છે પરતુ જ્ઞાનપરિચ્છેદ તો સાક્ષાત થાય છે માટે તે પ્રત્યક્ષ જ છે

સમાધાન-તમારી આ ઉક્તિ પણ ઉચિત નથી જ્ઞાનોત્પત્તિ સિવાય અર્થપરિચ્છિત્તિની અસિદ્ધિ છે માટે તે અપ્રત્યક્ષ જ છે, કારણ કે પ્રથમ અસાક્ષાત્ પરિચ્છેદસ્વભાવની ઉત્પત્તિ થાય અને પછી તે સાક્ષાત્ પરિચ્છેદસ્વભાવપણાને પ્રાપ્ત કરે તે વિરુદ્ધ વાત છે જે વસ્તુ જેવા સ્વભાવવાળી ઉત્પન્ન થાય છે તે તેવા સ્વભાવવાળી જ પાછળથી દેખાય છે માટે જો અહીં ઇન્દ્રિયો દ્વારા અસાક્ષાત્ પરિચ્છેદસ્વભાવવાળા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય તો પછી તે સાક્ષાત્ પરિચ્છેદવાળુ ન બની શકે વળી ઇન્દ્રિયમનો નિમિત્તવિજ્ઞાનવડે સર્વ-અવયવથી યુક્ત એવા પદાર્થનો બોધ પણ થતો નથી જેમ કે નીલાદિગુણ વિશિષ્ટ ઘટના પ્રત્યક્ષથી સંપૂર્ણ સર્વાવયવથી યુક્ત ઘટનુ પ્રત્યક્ષ થઈ શકતુ નથી અર્થાત્ તારતમ્ય-વ્યાવૃત્તિ વગેરેની પ્રતીતિ થતી નથી જેમ નરસિંહમા સિંહનુ જ્ઞાન સંપૂર્ણવસ્તુબોધાત્મક નથી પણ વસ્તુના એકદેશબોધાત્મક છે તેવી રીતે ઘટના અમુક અવયવનુ જ્ઞાન થવા માત્રથી તે જ્ઞાન સંપૂર્ણ વસ્તુપરિચ્છેદાત્મક કહી શકાય

નહીં આથી ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્તવિજ્ઞાન સંપૂર્ણ વસ્તુપરિચ્છેદાત્મક નથી એ સિદ્ધ થયુ

(૮) શંકા–જો ઇન્દ્રિયાદિમા અર્થ સ્વભાવત્વકાર્યત્વનો સ્વીકાર કરવામા ન આવે તો તેનો અર્થની સાથે સંબધની જ અસિદ્ધિ થાય અને જ્યારે સંબધની અસિદ્ધિ થાય તો ઇન્દ્રિયાદિમા લિંગત્વની અનુપપત્તિ–અસિદ્ધિ થશે

સમાધાન–ઇન્દ્રિયોનો અર્થની સાથે જ્ઞાપ્યજ્ઞાપકભાવ સંબંધ સકલસિદ્ધાન્તસંમત છે, તેથી અર્થસ્વભાવત્વકાર્યત્વના અભાવમા પણ ઇન્દ્રિયોનો અર્થની સાથે સંબંધ સ્વીકારવામા કોઈ બાધ નથી

શંકા–સામગ્રીના સદ્ભાવમા આકાશ–પરિમત ઇન્દ્રિયોનુ જ્ઞાનજનન સ્વભાવપણુ જ પ્રસિદ્ધ છે [illegible] નથી તો તમોએ કહેલ ઇન્દ્રિયોનો અર્થની સાથેનો જ્ઞાપ્યજ્ઞાપકભાવ સંબધ કેમ સંગત થઈ શકશે !

સમાધાન–જો સર્વથા ઇન્દ્રિયોનો [illegible] સ્વભાવત્વ જ માનવામા આવે તો તો અર્થ પ્રતીતિની જેમ જ્ઞાનજનન સ્વભાવ વની પ્રતીતિ પણ દુર્વાર થશે અને જો સ્વભાવભેદ સ્વીકારવામા આવે તો ઇન્દ્રિયોમા [illegible] સિદ્ધ જ છે

શંકા–ઇન્દ્રિયોનુ અર્થની સાથે [illegible] હોય તો જ જ્ઞાપ્યજ્ઞાપક ભાવ સંબધ સ્વીકારી [illegible], અને ઇન્દ્રિયોમા જ્ઞાપકપણુ જ્ઞાપકધર્મના અનતિક્રમ [illegible] થાય છે, અને [illegible] ધર્માનતિક્રમ સ્વજ્ઞાનમા [illegible] જે [illegible] તો જ મનાય છે આથી ઇન્દ્રિયોમા [illegible] જ્ઞાપકપણુ જ્ઞાપકધર્માનતિક્રમ પ્રાપ્ત થાય છે

વળી જેમ ધૂમાદિથી [illegible] ઉત્પત્તિ દેખાય છે તેમ ઇન્દ્રિય [illegible] જ્ઞાનપૂર્વ

જણાતુ નથી અને કદાચ જો સ્વીકારવામા આવે તો અવ્યવ હિતપણાએ વસ્તુપ્રતીતિની અનુપપત્તિ થાય તેથી જ્ઞાપ્યધર્માનિ ક્રમથી જ્ઞાપકત્વનો અભાવ અને તેથી ઇન્દ્રિયોનો અથ-પદાર્થની સાથે જ્ઞાપ્યજ્ઞાપક ભાવન બ ધ અનુપપન્ન-અસિદ્ધ સાબિત થાય છે!

સમાધાન-ઇન્દ્રિયોમા મજ્ઞાતજ્ઞાપક સ્વભાવપણુ હોવા છતા સ્વભાવવિચિત્રતાથી જ જ્ઞાપ્યજ્ઞાપક ભાવ સ બધનો પણ સ્વીકાર કરવામા આવે છે અને તેમ કરવાથી પૂર્વે કહેલી સઘળી અનુપપત્તિ-આપત્તિ (દોષો) દૂર થાય છે જેમ ધૂમ હેતુક વહ્નિના અનુમાનમા હેતુ તરીકે સ્વીકારેલ ધૂમમા ધૂમ માત્રની અપેક્ષા રાખવામા આવે છે પણ તેમા નીલ વ-કપિશ વ વગેરે ધર્મ વિશેષની અપેક્ષા રાખવામા આવતી નથી તેવી જ રીતે પ્રસ્તુત અનુમાનમા પણ ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્ત વિજ્ઞાનરૂપ પક્ષમા ગ્રાહ્યગ્રહીતૃવ્યતિરિક્તનિમિત્ત સાપેક્ષતા પરોક્ષમાત્રના અપેક્ષિત છે તેના સર્વસાધર્મ્યનો અભિનિવેશ કરવો તે અનુ ચિત જ છે વળી ગ્રાહ્યગ્રહીતૃમાત્રાપેક્ષિત હોવાથી વિપક્ષરૂપે સ્વીકારેલ કેવળજ્ઞાનમા વ્યભિચારી દોષ પણ લાગતો નથી

પ્રતિપક્ષી પુન શકા કરતા કહે છે-કેવળજ્ઞાનમા ગ્રાહ્ય ગ્રહીતૃમાત્રનુ અપેક્ષિતપણુ જ અનુપપન્ન છે કારણ કે તેમા ગ્રાહ્ય અને ગ્રાહકથી ભિન્ન કર્મક્ષયરૂપ નિમિત્તની પણ વિદ્યમાનતા છે

સમાધાન-જેમ ઇન્દ્રિયમનોનિમિત્તપ્રત્યક્ષાત્મક પક્ષમા ગ્રાહ્ય અને ગ્રાહકથી ભિન્ન ક્ષયોપશમનુ કારણપણ હોવા છતા પક્ષત્વની સિદ્ધિ માટે જેમ ક્ષયોપશમરૂપ કારણની ગ્રાહ્યગ્રહીતૃવ્યતિરિક્ત નિમિત્તત્વ તરીકે વિવક્ષા કરવામા આવતી નથી તેવી જ રીતે અહીં પણ વિપ ક્ષત્વની સિદ્ધ માટે કર્મક્ષયાદિરૂપ કારણની ગ્રાહ્યગ્રહીતૃવ્યતિરિક્તનિમિત્તત્વરૂપે વિવક્ષા નથી કરી

(૯) આક્ષેપ—સકળ પદાર્થગ્રાહક અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષગોચરાતિક્રાન્તપણુ પણ કેવળજ્ઞાનને નથી, જો તેમ સ્વીકારવામા આવે તો સમસ્ત પદાર્થ આસ્તિત્વ અને સર્વજ્ઞગ્રાહકત્વ આ બન્ને પરસ્પર વિરુદ્ધ થાય, અને સર્વજ્ઞ સબધી વિવાદ પણ અનુપપન્ન થાય

હવે અહીં પૂર્વપક્ષીએ પહેલા જે સર્વજ્ઞનુ અનુમાન પ્રમાણગોચરાતિક્રાન્તપણુ સિદ્ધ કર્યુ હતુ તેનુ ખડન કરતા સિદ્ધાન્તી કહે છે–તે તમારૂ કથન યુક્તિસગત નથી કારણ કે ધર્માદય કસ્યચિત્ પ્રત્યક્ષા, જ્ઞેયત્વાત્, ઘટવત્ આ અનુમાન દ્વારા ધર્માદિરૂપપક્ષમા જ્ઞેયત્વ હેતુવડે કિંચિન્નિષ્ઠપ્રત્યક્ષવિષયત્વની સિદ્ધિ થાય છે આથી સર્વજ્ઞમા પણ જ્ઞેયત્વની સત્તા હોવાથી અનુમાન દ્વારા સર્વજ્ઞ પ્રત્યક્ષવિષય છે એ સિદ્ધ થાય છે

પ્રતિપક્ષીની શકા–સર્વે ધર્માદય, કસ્યચિત્પ્રત્યક્ષા, જ્ઞેયત્વાત્, ઘટવત્, આ અનુમાન નથી પણ અસદ્ અનુમાન–અનુમાનાભાસ છે, કારણ કે અહીં જેને પક્ષ તરીકે સ્વીકારવામા આવેલ છે તે અપ્રસિદ્ધ વિશેષણ યુક્ત છે જેમ અહીં સર્વ ધર્માદિ એ પક્ષ છે, તેમા અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષવડે પ્રત્યક્ષત્વ એ સાધ્ય છે પણ તે પ્રત્યક્ષ કોઈને પણ પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી અહીં ‘આશ્રયાસિદ્ધિ’ નામનો દોષ આવે છે વળી જ્ઞેયત્વ રૂપ હેતુ પણ વ્યભિચારી છે કારણ કે તે પ્રત્યક્ષત્વરૂપ સાધ્યના અભાવથી વિશિષ્ટ અભાવ રૂપ પદાર્થમા પણ વિદ્યમાન છે, માટે તે અસદ્ધેતુ–હેત્વાભાસથી, પણ અનુમાન સિદ્ધ થાય નહીં વળી દૃષ્ટાન્ત જે ‘ઘટવત્’ આપવામા આવ્યુ છે તે પણ સાધ્યથી વિકલ–રહિત છે દૃષ્ટાન્ત તે જ થઈ શકે જે હેતુ અને સાધ્ય ઉભયથી યુક્ત હોય પણ અહીં ઘટ રૂપ દૃષ્ટાન્તમા જાત્યન્તર ઘટત્વનુ પ્રત્યક્ષ થાય છે પણ પ્રત્યક્ષત્વરૂપ સાધ્યનો અભાવ છે

માટે 'ઘટ' ને દૃષ્ટાન્ત તરીકે ગણી શકાય નહીં બીજુ અહીં વિપક્ષ તરીકે 'न किञ्चित्'નો નિર્દેશ કરવામા આવ્યો છે તે પણ યોગ્ય નથી કારણ કે 'न किञ्चित्' એટલે તુચ્છ, તે તુચ્છમા જ્ઞેયત્વરૂપ હેતુની સત્તા હોવાથી વિપક્ષવ્યાવૃત્તત્વનો અભાવ છે

આથી પક્ષસત્ત્વ–સપક્ષસત્ત્વ–વિપક્ષાસત્ત્વ–અસત્પ્રતિપક્ષિતત્વ અને અબાધિતત્ત્વરૂપ પાચ કારણોની અનુપપત્તિ થતી હોવાથી આ અનુમાન સભવી શકતુ નથી

૧૦) સમાધાન—જે તમે પક્ષમા અપ્રસિદ્ધ વિશેષણત્વદોષ બતાવ્યો તે યોગ્ય નથી કારણ કે અપ્રસિદ્ધવિશેષણત્વરૂપ દોષનો સ્વીકાર કરવામા આવે અર્થાત્ તે દોષને દોષ તરીકે જો ગણવામા આવે તો અનુમાનનો સર્વથા ઉચ્છેદ પ્રાપ્ત થશે કેમ કે અપ્રસિદ્ધ વિશેષણત્વરૂપ દોષનો સર્વત્ર સભવ છે જેમ કે—'शब्द अनित्य कार्यत्वात्' આ અનુમાનમા પણ વર્ણાદિરૂપ વ્યક્તિસમવેત કાર્યત્વ (અનિત્યત્વ)રૂપહેતુવડે અનિત્યત્વને સિદ્ધ કરવામા આવે છે, પણ અનિત્યત્વ કોઈ પણ સ્થાને પ્રસિદ્ધ નથી માટે અહીં અપ્રસિદ્ધવિશેષણત્વરૂપદોષ આવવાથી અનુમિતિ થશે નહીં

જો કદાચ તમે એમ કહેશો કે–'शब्द अनित्य' આ અનુમાનમા અનિત્યત્વજાતિનુ ગ્રહણ કરવાથી અપ્રસિદ્ધવિશેષણત્વરૂપ દોષ લાગતો નથી, તો धर्मादय कथचित्प्रत्यक्षा આ અનુમાનમા પણ પ્રત્યક્ષત્વ જાતિનુ ગ્રહણ કરીને દોષવારણ તુલ્ય જ છે

જો 'धर्मादय कथचित्प्रत्यक्षा' એ અમારા અનુમાનમા ઇષ્ટ અપ્રત્યક્ષત્વની અસિદ્ધિ થશે એમ તમે કહેશો તો શબ્દા નિત્યત્વ અનુમાનમા પણ અનિત્યત્વની અસિદ્ધિ સમાન જ છે

જો તમે એમ કહેશો કે–અનિત્યત્વ એ લૌકિક હોવાથી તેની સિદ્ધિ થઈ શકે છે, પરન્તુ પ્રત્યક્ષત્વ તો અલૌકિક છે માટે તેની સિદ્ધિ કરવી મુશ્કેલ છે તો તે તમારુ કથન યુક્તિયુક્ત નથી કારણ કે અલૌકિક વેદાપૌરુષેયત્વ વગેરેને મેયત્વ તરીકે તમોએ જ સ્વીકારેલા છે તેથી તમો પ્રત્યક્ષત્વ અલૌકિક હોવાથી તેની સિદ્ધિ નહીં થાય એમ કઈ રીતે કહી શકો !

વળી તમે હેતુમા જે વ્યભિચારી દોષ જણાવ્યો હતો તે દોષ પણ નથી તમે કહ્યુ હતુ કે–અભાવમા મેયત્વરૂપ હેતુની સત્તા છે પણ પ્રત્યક્ષરૂપ સાધ્યની સત્તા નથી તેથી વ્યભિચાર છે તે તમારૂ કથન અવિચારિત છે કારણ કે અભાવમા વસ્તુ ધર્મપણુ હોવાથી અપ્રત્યક્ષત્વ છે જ નહીં જો તેમા વસ્તુધર્મનો સ્વીકાર કરવામા ન આવે તો જ તેમા વસ્તુત્વનો અભાવ થાય પણ અભાવમા વસ્તુત્વ છે માટે પ્રત્યક્ષત્વ પણ છે

વળી વિપક્ષ ' न किञ्चित् 'મા સાધના વ્યાવૃત્તપણુ જે બતાવ્યું હતુ તે પણ નથી જેમા વસ્તુત્વનો અભાવ છે એટલે જે અત્યન્ત અવિદ્યમાન અર્થાત્ તુચ્છ છે તેમા જ્ઞેયત્વનો પણ અભાવ છે જે પદાર્થ પ્રમાણથી જણાવાનો હોય તે જ જ્ઞેય કહેવાય છે

તુચ્છમા પ્રમાણ પ્રવૃત્તિનો અસભવ છે તેથી તેમા જ્ઞેયત્વ નથી અભાવરૂપ પ્રમાણ પણ તુચ્છથી ભિન્ન નથી અર્થાત્ અભિન્ન છે માટે તુચ્છની જેમ તેની પણ અપ્રવૃત્તિ થાય છે

આ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત અનુમાન સર્વથા નિર્દુષ્ટ હોવાથી સર્વજ્ઞમા અનુમાનગોચરાતિક્રાન્તપણાનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે

(૧૧) હવે કોઈ પ્રતિપક્ષી સર્વજ્ઞજ્ઞાનમા જ્ઞેયત્વને સ્વીકારે છે પણ પ્રત્યક્ષને સ્વીકારતો નથી તે આ પ્રમાણે શકા કરે છે–

સર્વજ્ઞજ્ઞાનમા જ્ઞેયત્વપણુ હોવા છતા પ્રત્યક્ષત્વની અનુપપત્તિ છે સર્વજ્ઞજ્ઞાનથી અર્થનુ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થતુ હોવાથી જ્ઞાનમા જો પ્રત્યક્ષત્વ સ્વીકારવામા આવે તો અર્થનુ અપ્રત્યક્ષત્વ પ્રાપ્ત થશે કોઈપણ વસ્તુમા જ્ઞેયત્વ અને પ્રત્યક્ષત્વ એકાધિકરણનેન-સમ કાળપણે રહી શકતા નથી અન્ય સર્વજ્ઞગત જ્ઞેયત્વ અને અન્ય સર્વજ્ઞગત પ્રત્યક્ષત્વનો સ્વીકાર કરવામા આવે તો અનવસ્થા દોષ પ્રાપ્ત થશે

સમાધાન-તમે કરેલી શકા ઉચિત નથી અર્થગ્રહણરૂપ જ્ઞાન સ્વસવિદિત હોવાથી પ્રત્યક્ષત્વનુ ઉપપાદન થઈ શકે છે, માટે ઉભય પ્રત્યક્ષત્વ સ્વીકારવામા કોઈ પણ જાતની ક્ષતિ નથી જો ઉભય પ્રત્યક્ષ સ્વીકારવામા ન આવે તો અર્થ પ્રત્યક્ષત્વની અસિદ્ધિ થશે જ્ઞાન સબધથી શૂન્ય અને એથી જ અવિકારી દર્શી જે આત્મા તેના દર્શનનો અભાવ થશે અને અર્થને જોના એવા આત્માની જે ચિદ્રૂપા વિક્રિયા તે જ અજ્ઞાન છે એ પ્રમાણે સર્વજ્ઞપણુ અનુપપન્ન-અસિદ્ધ થશે

શકા-સાધ્યની સત્તામા જ જેની સત્તા હોય તે હેતુઅવિના ભૂત કહેવાય છે એવા અવિનાભૂત હેતુ દ્વારા જ સાધ્યનુ અનુમાન ઇષ્ટ છે પણ યત્ર કવચિત્ કોઇક સ્થાને સાધ્ય અને હેતુનુ સામાનાધિકરણ્ય-એકાધિકરણવૃત્તિત્વ હોય તેનાથી સાધ્યનુ અનુમાન થઈ શકતુ નથી જેમ કે ધૂમરૂપ હેતુ અગ્નિરૂપ સાધ્યનો અનુમાપક છે, પણ પાનીય-જલનો અનુમાપક નથી કારણ કે વહ્ન્યવિનાભૂતપણુ ધૂમમા છે પણ જલમા નથી તેવી જ રીતે અહીં પણ અતીન્દ્રિયભાવોમા જ્ઞેયત્વનુ પ્રત્યક્ષત્વાવિના ભૂતપણુ ન દેખાવાથી અર્થાત્ જ્ઞેયત્વરૂપ હેતુ પ્રત્યક્ષત્વરૂપ સાધ્યનો અવિનાભૂત નહીં કિન્તુ વિનાભૂત હોવાથી જ્ઞેયત્વરૂપ હેતુ દ્વારા પ્રત્યક્ષત્વની સિદ્ધિ થઈ શકે તેમ નથી

સમાધાન-સામાન્યથી દષ્ટાનુમાનનીતિનો આશ્રય કરીને જેવી રીતે સૂર્યમા દેશાન્તર પ્રાપ્તિરૂપ હેતુવડે ગતિમત્ત્વરૂપ સાધ્યને સિદ્ધ કરવામા આવે છે ત્યા દેશાન્તર પ્રાપ્તિરૂપ હેતુને ગતિમત્ત્વ રૂપ સાધ્યનુ અવિનાભૂતપણુ નથી છતા-' आदित्य गतिमान् देशान्तरप्राप्ते देवदत्तवत् " આવુ અનુમાન થાય છે તેવી જ રીતે પ્રસ્તુત અનુમાનમા પણ અતીન્દ્રિયભાવોમા જ્ઞેયત્વને પ્રત્યક્ષ ત્વનુ અવિનાભૂતપણુ ન હોવા છતા જ્ઞેયત્વરૂપ હેતુથી પ્રત્યક્ષત્વ રૂપ સાધ્યનુ અનુમાન થાય તેમા કોઈ પણ જાતનો બાધ નથી

પુન પ્રતિપક્ષીનુ શકા કરતા કહે છે કે-તમોએ કરેલુ સમાધાન યુક્તિસહ નથી દેવદત્તમા ગતિમત્ત્વરૂપ સાધ્યવડે દેશાન્તર પ્રાપ્તિરૂપ હેતુનુ અવિનાભૂતપણું દષ્ટ છે તે જ આદિત્યના અનુમાનમા પણ ગમક બનશે અને તેથી ત્યા અનુમાન સાધી શકાશે પણ તમારા અનુમાનમા તો તેવુ કોઈ ગમક નથી માટે દોષ દુર્વાર છે ?

સમાધાન-તમારી જેમ અમારે પણ ઘટમા જ્ઞેયત્વરૂપ હેતુનુ પ્રત્યક્ષત્વાવિનાભાવપણુ દષ્ટ જ છે તે જ પ્રસ્તુત અનુમાનમા ગમક બનશે કદાચ તમે એમ શકા કરો કે-અતીન્દ્રિયપ્રત્યક્ષત્વ હોવાથી તમારા અનુમાનમા પ્રત્યક્ષત્વાવિનાભૂતપણુ જ્ઞેયત્વમા અદષ્ટ છે તો તમારે પણ દેવદત્તમા ગગનગતિમત્ત્વવડે દેશાન્તર પ્રાપ્તિનુ અવિનાભાવપણુ તુલ્ય જ છે

વળી સાધર્મ્ય દષ્ટાન્તના અભાવરૂપ દોષ પણ સાધ્યને નથી કારણ કે અત્યન્તર પ્રત્યક્ષવડે ત્યા પ્રત્યક્ષત્વની અસિદ્ધિ હોવા છતા સામાન્યપણે પ્રત્યક્ષત્વની સિદ્ધિ થાય છે અને વિશેષ અનુગમનો અભાવ હોવાથી સામાન્યત પ્રત્યક્ષત્વની સિદ્ધિ થાય તે ઉચિત જ છે

(૧૨) વળી પ્રકૃત અનુમાનમા વૈધર્મ્ય દૃષ્ટાન્તનો દોષ પણ નથી 'न किञ्चित्' એ તુચ્છાભાવથી જ્ઞેયત્વની નિવૃત્તિ થાય છે પ્રતિપાદનના ઉપાય તરીકે તેનુ કથન કરવાના કોઈ દોષ નથી નહીંતર નિઃસ્વભાવપણાએ તેનાથી અતિપ્રસંગદોષના કારણે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ નહીં થાય હવે સિદ્ધાન્તી અન્ય પ્રકાર વડે પણ સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ બતાવનાર અનુમાનાન્તર આ પ્રમાણે કહે છે કોઈક અન્ય સ્થાને પ્રસિદ્ધ જે વસ્તુ તેનો જ અન્ય તત્સદૃશ વસ્તુમા વ્યવહારોપચાર કરાય છે જેમ શૌર્ય-ક્રૂરતા વગેરે ગુણોવડે ગુણવાન્ તરીકે પ્રસિદ્ધ એવા સિંહ શબ્દનો તાદૃશ ગુણવિશિષ્ટ સિંહભિન્ન ચૈત્રાદિમા પણ વ્યવહાર કરાય છે આ પ્રમાણે અનેક શાસ્ત્રકલાજ્ઞાનયુક્ત કોઈક સર્વજ્ઞભિન્ન પુરૂષમા પણ સર્વજ્ઞ શબ્દનો વ્યવહાર દેખાય છે આ વ્યવહાર ત્રિકાલદર્શી સર્વજ્ઞ ભગવન્તમા થતા સર્વજ્ઞ શબ્દના વ્યવહારની અપેક્ષાએ ગૌણ છે તેથી સર્વજ્ઞ શબ્દનો મુખ્ય તરીકે જેમા પ્રયોગ થાય તે લોકાલોક સ્વરૂપવિત્ સર્વજ્ઞની સત્તા અવશ્ય સિદ્ધ થાય છે

આ રીતે શૌર્યાદિ ગુણવિશિષ્ટ વ્યક્તિમા કરાતો સિંહ શબ્દનો ગૌણ વ્યવહાર જેમા મુખ્ય રીતે તેનો પ્રયોગ થાય તે સિંહની વિદ્યમાનતા સિદ્ધ કરે છે તે જ પ્રમાણે અનેક શાસ્ત્રકળાકુશળ વ્યક્તિમા કરાતો સર્વજ્ઞશબ્દનો ગૌણ પ્રયોગ સર્વવિત્ મુખ્ય સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ કરે છે

પ્રકૃત અનુમાનમા 'અનેક શાસ્ત્રકલાસંવેદનયુક્ત કોઈક પુરૂષમા સર્વજ્ઞ તરીકેનો કરાતો વ્યવહાર તદન્ય મુખ્યાપેક્ષ છે' આ રીતની પ્રતિજ્ઞા પ્રત્યક્ષાદિ વિરોધવાળી નથી, કારણ કે તેના લક્ષણનો અયોગ છે જેમ કોઈ પુરૂષ અનુમાનદ્વારા અગ્નિમા શૈત્યની સિદ્ધિ કરવા વિચાર કરે પણ અગ્નિમા ત્વગિન્દ્રિયથી

દૃષ્ટાન્તનું અવ્યભિચારપણું હોવાથી તે પ્રયોગ નિર્દોષી કહેવાય છે, તેનાથી અનુમિતિ થતી નથી. ઉક્ત અનુમાનમાં હેતો કોઈ બાધક વિરોધ થતો નથી.

વળી કેવલત્વરૂપ હેતુ અસિદ્ધ નથી, કારણ કે વક્તા અને અનિત્ય એ ઉભય હાલ પક્ષ અને દૃષ્ટાન્તમાં કેવલત્વરૂપ હેતુ સિદ્ધ છે.

સાધ્ય અને સાધ્યવિરુદ્ધ બન્નેમાં હેતુની સત્તા નહીં હોવાથી અનૈકાન્તિક દોષ પણ નથી.

સાધ્ય અને સાધન ઉભય એક અધિકરણમાં પ્રતીયમાન હોવાથી વિરુદ્ધ હોવાનો પણ અભાવ છે.

સાધર્મ્યદૃષ્ટાન્ત સાધન ધર્માદિથી અસિદ્ધ નથી, કારણ કે સાધ્ય ધર્મ અને સાધન ધર્મ બન્નેની પ્રસિદ્ધિ છે. વિપક્ષમાં સાધનની સત્તા નથી, કારણ કે તેમાં વ્યતિરેક વ્યવહાર થવાથી વિપક્ષમાં સાધ્ય અને સાધન બન્નેની નિવૃત્તિ થાય છે.

એ પ્રમાણે ‘સર્વજ્ઞસિદ્ધિ’ ગ્રન્થમાં ‘અનુમાન-પ્રમાણાતિક્રાન્ત વસ્તુ સર્વજ્ઞત્વપ્રતિષેધ પૂર્વપક્ષ-ખંડન’ નામનું બીજું પ્રકરણ પૂર્ણ થયું.

卐

પ્રકરણ ત્રીજુ

આમ પૂર્વપક્ષીએ સર્વજ્ઞમા જણાવેલ પ્રત્યક્ષગોચરાતિક્રાન્તત્વ તથા અનુમાનગોચરાતિક્રાન્તત્વનુ ખડન કરી સર્વજ્ઞ પ્રત્યક્ષ વિષય છે તથા અનુમાનગમ્ય છે એ સિદ્ધ કર્યું હવે ગ્રન્થકાર સૂરિદેવ સર્વજ્ઞમા આગમગોચરાતિક્રાન્તત્વનુ પણ ખડન કરતા પૂર્વપક્ષીને જણાવે છે-તમે જે સર્વજ્ઞમા આગમ ગોચરાતિક્રાન્તપણુ-આગમપ્રમાણવિષયત્વાભાવ કહો છો તે તમારૂ વચન અસિદ્ધ છે કારણ કે 'स्वर्गकेवलार्थिना तपोध्यानादि कर्तव्यम्' સ્વર્ગાર્થી અને કેવલાર્થીએ તપ અને ધ્યાનાદિ કરવુ જોઇએ, અર્થાત્ તપ અને ધ્યાનાદિ અનુષ્ઠાનને આચરનાર સ્વર્ગ અને કેવળજ્ઞાનને મેળવે છે આ આગમ વચનથી સ્વર્ગી તથા કેવળીની સત્તા સિદ્ધ થાય છે તેમા જે કેવળી થાય છે તેને જ અમે સર્વજ્ઞ કહીએ છીએ આ રીતે ,આગમ પ્રમાણથી સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ સ્પષ્ટ છે

પુન, પ્રતિપક્ષી શકા કરતા કહે છે—

તમે ભલે આગમ પ્રમાણથી કેવલી-સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ કરી પણ જે વચન દ્વારા તમે સર્વજ્ઞને સાધો છો તે આગમવચન જ અમારે અપ્રમાણ છે, કારણ કે તે પુરૂષકર્તૃક છે આગમવચનને અપ્રમાણ સાબિત કરનાર અનુમાન પ્રકાર આ પ્રમાણે છે आगमवचनम् अप्रमाणम् पुरुषकर्तृकत्वात्, यत्पुरुषकर्तृकं तदप्रमाणं रथ्या पुरुषवाक्यवत्

આ અનુમાનથી આગમવચનની અપ્રામાણિકતા સિદ્ધ થાય છે।

સમાધાન—અમે સર્વજ્ઞપુરૂષને આગમના કર્તારૂપે નહીં પણ આગમના વક્તા તરીકે માનીએ છીએ, તેથી તમે જે પુરૂષકર્તૃત્વ રૂપ હેતુ દ્વારા આગમવચનને અપ્રમાણ જણાવો છો તે યુક્તિ સંગત નથી

કારણ કે અસિદ્ધ હેતુથી અનુમાન સાધી શકાય નહીં અમે આગમમા પુરૂષકર્તૃત્વને માનતા ન હોવાથી અમારા મતે તે હેતુ અસિદ્ધ છે તેથી તેના દ્વારા આગમને અપ્રમાણ સિદ્ધ કરવાનો તમારો પ્રયાસ નિરર્થક છે વળી સર્વજ્ઞપુરૂષ આગમના કર્તા નથી પણ વક્તા છે આ વાત સ્વશાસ્ત્ર વિરૂદ્ધ પણ નથી, એટલે કે અમારૂ શાસ્ત્ર પણ સર્વજ્ઞને આગમના વક્તા તરીકે જ સિદ્ધ કરે છે કારણ કે શ્રી તીર્થ કરદેવો સમવસરણમા બિરાજી દેશના આપે છે ત્યારે પ્રારંભમા 'नमो तित्थस्स (नमस्तीर्थाय) એ વચનને ઉચ્ચારે છે પણ તેની રચના કરતા નથી

શંકા—ભલે તમે પુરૂષવક્તૃત્વ રૂપ હેતુ દ્વારા આગમમા પુરૂષકર્તૃત્વની અસિદ્ધિ કરી, પણ તેથી તમારે અભીષ્ટ આગમ પ્રામાણ્યની સિદ્ધિ થઇ શકે તેમ નથી જે પુરૂષવક્તૃત્વરૂપ હેતુને પ્રામાણ્યની સિદ્ધિમા તમો કારણભૂત ગણો છો તે જ હેતુ દ્વારા આગમ–અપ્રામાણ્યની સિદ્ધિ થાય છે

સમાધાન—જો પુરૂષવક્તૃત્વરૂપહેતુનુ આશ્રયણ કરી તમે આગમનુ અપ્રામાણ્ય સિદ્ધ કરશો તો તત્તુલ્યન્યાયાત્–તેની જેમ જ વેદનુ પણ અપ્રામાણ્ય પ્રાપ્ત થશે કારણ કે વેદમા પણ પુરૂષવક્તૃત્વરૂપ હેતુ સમાન છે

કદાચ તમે કહેશો કે અમે વેદમા પુરૂષવક્તૃત્વ માનતા નથી તેથી અમને કોઈ દોષ લાગતો નથી તો આ તમારૂ ન્યાયસંગત નથી કારણ કે પુરૂષનિષ્ઠ ઉચ્ચારણરૂપ

સિવાય વેદનુ શ્રવણ પ્રત્યક્ષ અનુભવી શકતુ નથી, અને તમે વેદને શ્રાવણપ્રત્યક્ષ વિષય માનો છો તેથી તમારે અગત્યાન છુટકે વેદને પુરૂષવક્તૃક માનવા જ પડશે

વળી તમે કહેશો કે અમે વેદોપલબ્ધિમા પુરૂષવ્યાપારને નહીં પણ આનુપૂર્વીનિયતિભાવાદિને કારણસ્વરૂપે સ્વીકારીએ છીએ તો અમારે પણ તમારી સમાન જ છે જેમ તમે બ્રહ્માદિને વેદના ઉત્પાદક રૂપે નહીં પણ આનુપૂર્વીવિશેષરૂપ વેદના વક્તા રૂપે માનો છો તેમ અમે પણ શ્રી તીર્થંકરદેવને આગમના ઉત્પાદક રૂપે નહીં પણ આગમના વક્તા તરીકે માનીએ છીએ આમ પુરૂષવક્તૃત્વરૂપ હેતુથી આગમનુ અપ્રામાણ્ય સિદ્ધ કરવાનો તમારો પ્રયાસ નિરર્થક છે તે સિદ્ધ થયુ

કદાચ તમે એમ કહેશો કે–જૈનાગમ અર્હદ્–તીર્થંકરભાષિત હોવાથી અમે તેને અપ્રમાણ કહીએ છીએ તો તે તમારૂ કથન કોઈ રીતે માનવા યોગ્ય નથી

જે વસ્તુ નિશ્ચિત અને અવિપરીત એટલે યથાર્થજ્ઞાનોત્પાદક હોય તેનો પ્રમાણ તરીકે સ્વીકાર કરેલ છે અને એથી આગમ પણ નિશ્ચિત અને યથાર્થ બોધજનક હોવાથી નિઃશંકપણે પ્રમાણ રૂપ જ છે જો આગમ અનિશ્ચિત અને વિપરીત–અયથાર્થજ્ઞાનનુ પ્રતિપાદન કરે તો જરૂર અપ્રમાણ થાત પણ તેવા જ્ઞાનનુ પ્રતિપાદન ન કરતા હોવાથી આગમ અપ્રમાણ નથી જ જો નિશ્ચિત અને અવિપરીતજ્ઞાનનુ પ્રતિપાદન કરનારને પણ અપ્રમાણરૂપ માનવામા આવે તો જગતમા કોઇ પણ વસ્તુ પ્રમાણભૂત રહે જ નહીં–અને શબ્દપ્રામાણ્યની પણ પ્રમાણાભાવથી અનુપપત્તિ–અસિદ્ધિ થાય

તે પ્રામાણ્યનું ઉપાદાન અને ઇતર નિમિત્તના પ્રભાવથી અપરાધીનપણું હોવાથી અર્થગ્રહણપરિણામ અને પ્રત્યાયાન્તર-અન્ય પ્રત્યયના અનુભવથી સ્વ અને પરથી જ જ્ઞપ્તિ-બોધ થાય છે કર્મ અને કરણથી નિષ્પાદ્ય તે પ્રામાણ્ય ઉભયની અપેક્ષા વાળુ હોવાથી સ્વ-પરથી સ્વકાર્યનુ પ્રવર્તન કરે છે

વિજ્ઞાનનો અર્થ પરિચ્છેદ સ્વરૂપ ધર્મ પણ વ્યતિરિક્ત-ભિન્ન જ છે એમ નહીં, જો એમ માનવામા આવે તો 'ઞ્ય ઞ્યમ્ તેનો આ, આ રીતનો સબધ ઘટી શકે નહીં જો કથચિત અભિન્ન માનવામા આવે તો કથચિત ભિન્ન પણ પ્રાપ્ત થઈ જાય

જ્ઞાનનો પણ પરથી ભાવ નથી એમ નહીં અર્થાત પરથી ભાવ છે-કારણ કે इन्द्रियमनोऽर्थसंनिकर्षो हि ज्ञानस्य हेतु ઇન્દ્રિય મન અને પદાર્થનો સનિકર્ષ-સબધ જ્ઞાનમા કારણ છે, એ વચનથી પરથી ભાવની સિદ્ધિ થાય છે

હવે આ વિષયને છોડી પૂર્વપક્ષી સર્વજ્ઞવિષયમા પ્રશ્ન કરે છે

શકા-આગમનુ નિત્યપણુ હોવા છતા પણ સર્વજ્ઞની કલ્પના વ્યર્થ છે !

સમાધાન-વિહિત-કૃત અનુષ્ઠાન-સત્ક્રિયાના ફલસ્વરૂપ હોવાથી સર્વજ્ઞની કલ્પના યુક્તિયુક્ત છે

શકા-સર્વજ્ઞ અદૃશ્ય-પ્રત્યક્ષવિષય ન હોવાથી તેને વિહિતાનુષ્ઠાનફલસ્વરૂપે કલ્પના તે અનુપપન્ન-અસિદ્ધ છે

સમાધાન-જે વસ્તુ પ્રત્યક્ષ દેખાતી હોય તેને જ સ્વીકાર વામા આવે અને જે પ્રત્યક્ષવિષય ન હોય તેનો અભાવ માનવામા

આવે તો સ્વર્ગાદિ પદાર્થો પણ તે જ રીતે અપ્રત્યક્ષ છે તેથી તેની પણ તમારે અનુપપત્તિ–અસત્તા સ્વીકારવી જોઇએ, પણ તેની તમે અપ્રત્યક્ષ છતા અસત્તા માનતા નથી અને સર્વજ્ઞ અપ્રત્યક્ષ છે માટે તેની કલ્પના વ્યર્થ છે એમ કહેવા તૈયાર થયા છો તે તમારો આ પ્રયત્ન તદ્દન અસંગત છે

શંકા–સ્વર્ગ વગેરે સુખાદિરૂપ હોવાથી તે દૃશ્ય–પ્રત્યક્ષવિષય બને તે ન્યાયયુક્ત છે

સમાધાન–સુખાદિ પ્રત્યક્ષવિષય હોવા છતા પ્રકૃષ્ટસુખવિશેષરૂપ સ્વર્ગ તો અપ્રત્યક્ષ જ છે વળી અતિપ્રસંગ દોષ હોવાથી 'સુખમાત્રાનુભવરૂપ સ્વર્ગ છે' એમ પણ માની શકાય નહીં જો એમ માનવામા આવે તો તેવા સુખાનુભવરૂપ સ્વર્ગનો સદ્ભાવ જ્યા ક્યાથી થતો હોવાથી તમારા મતે સ્વર્ગકામો યજેત ઈત્યાદિ ચોદક–પ્રેરક વાક્ય નિરર્થક થશે જો તમે એમ કહેશો કે અમારે સુખ સામાન્ય દર્શનથી પ્રકૃષ્ટસુખવિશેષરૂપ સ્વર્ગની અનુમાન દ્વારા સિદ્ધિ નિર્બાધ–દોષરહિત છે તો અમારે પણ તેની જેમ જ્ઞાન સામાન્ય દર્શનથી પ્રકૃષ્ટજ્ઞાનવિશેષરૂપ સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ અનુમાન દ્વારા શક્ય જ છે

(૧૪) આ પ્રમાણે સિદ્ધાન્તીએ આગમમા પુરુષવક્તૃત્વરૂપ હેતુ દ્વારા પુરુષકર્તૃત્વનુ ખંડન કર્યું હવે પૂર્વપક્ષી પુરુષ વક્તૃત્વમા જ અન્યોન્યાશ્રયનુ ઉદ્ભાવન કરતા કહે છે

શંકા સર્વજ્ઞ–તીર્થંકર દેવ શ્રી ભગવતીજી કલ્પસૂત્ર વગેરે આગમશાસ્ત્રના વક્તા હોવાથી આગમના પ્રતિપાદનમા સર્વજ્ઞ–કેવલીની અપેક્ષા છે અને કેવલીપણુ આગમકથિત સદનુષ્ઠાન ફલસ્વરૂપ હોવાથી કેવલી બનવામા આગમની અપેક્ષા છે, આમ પરસ્પરની અપેક્ષા હોવાથી અન્યોન્યાશ્રયદોષની પ્રાપ્તિ થાય છે,

અને 'अन्योन्याश्रयाणि कार्याणि न प्रकल्पन्ते' એ વચનાનુસાર અન્યોન્યાશ્રય દોષદુષ્ટ કાર્યો સિદ્ધ થતા નથી તેથી તમોએ માનેલ પુરૂષવક્તૃત્વરૂપ હેતુ પણ અન્યોન્યાશ્રય દોષગ્રસ્ત હોવાથી તેનાથી આગમ પ્રામાણ્યની સિદ્ધિ કઇ રીતે થઇ શકે ।

સમાધાન-આ રીતનો અન્યો યાશ્રય દોષ તમારે પણ સમાન છે હિરણ્યગર્ભાદિ વેદના વક્તા હોવાથી વેદમા હિરણ્યગર્ભાદિની અપેક્ષા છે અને હિરણ્યગર્ભાદિ વેદકથિતાનુષ્ઠાન ફલરૂપ હોવાથી તેમા તે ની અપેક્ષા છે આમ એકની સિદ્ધિમા બીજાની અપેક્ષા હોવાથી પરમ્પરાશ્રયરૂપ દોષ તમારે પણ પ્રાપ્ત થાય જ છે

જો તમે એમ કહેશો કે-અમારા મતે આ દોષ હિરણ્યગર્ભાદિની અસત્તામા પ્રયોજક થતો નથી તો અમે પણ કહીશુ કે અમારે પણ આ દોષ સર્વજ્ઞ-કેવલીની અસત્તામા પ્રયોજક થતો નથી यश्चोभयोः समो दोषः, परिहारोऽपि तत्सम જે બન્નેમા એકસરખો દોષ હોય છે તેનો પરિહાર પણ તેના સરખો જ થાય છે

વળી તમે એમ પણ કહી શકો તેમ નથી કે અમે હિરણ્યગર્ભાદિને વેદકથિતાનુષ્ઠાન ફલસ્વરૂપ માનતા ન હોવાથી અમારે ઇતરેતરાશ્રય દોષ લાગતો નથી, કારણ કે હિરણ્યગર્ભાદિને પણ વિશેષરૂપે વેદકથિતાનુષ્ઠાનફલપણુ છે

શકા-અમારે ને તમારે વિષમતા છે અમે વેદને અનાદિ માનીએ છીએ, અને તેથી વક્તા હિરણ્યગર્ભાદિકને અનાદિ સ્વીકારીએ છીએ પણ તમે આગમના વક્તા સર્વજ્ઞને અનાદિ સ્વીકારતા નથી

સમાધાન-અમે પણ આગમ તથા તેના વક્તા સર્વજ્ઞ ઉભયને અનાદિ માનીએ જ છીએ તેથી સમાનતામા કોઈ

બાધક નથી જો તમે એમ કહેશો કે અમે હિરણ્યગર્ભાદિને અન્ય વેદવક્તૃવેદવક્તા તરીકે માનીએ છીએ તેથી તમારે અમારી સાથે વિષમતા પ્રાપ્ત થશે તો આ પણ તમારૂ કહેવુ યોગ્ય નથી કારણ કે અમે પણ અન્ય અરિહંતપ્રભુએ ઉક્ત આગમને જ અરિહંતપ્રભુ પ્રતિપાદન કરે છે એમ સ્વીકારીએ છીએ અરિહંતપ્રભુ દેશનાના પ્રારભમા 'जहा पुव्वतित्थ काहि निद्दिट्ठ' જેમ પૂર્વના તિર્થંકરોએ કહ્યુ છે તેમ હુ કહુ છુ, એ પ્રમાણે કહે છે

શકા–એમ છતા અમે હિરણ્યગર્ભાદિને અન્યવેદવકતૃત્વા નપેક્ષિત વેદવકતૃપણુ માનતા નથી પણ અન્યવેદવકતૃત્વાપેક્ષિત વેદવકતૃપણુ જ માનીએ છીએ અને તમે અરિહંતપ્રભુમા અન્ય-અર્હદુક્તત્વાનપેક્ષિતાગમવકતૃત્વનો સ્વીકાર કરો છો આ રીતે તમારે ને અમારે અપેક્ષિત અને અનપેક્ષિત દ્વારા વૈષમ્ય છે

સમાધાન–તમારી આ વાત અમારા દર્શનનુ તમને અન ભિજ્ઞપણુ સૂચવે છે અમે પણ અન્ય અરિહંતદેવે પ્રતિપાદન કરેલ આગમને જ અરિહંતપ્રભુ પ્રતિપાદન કરે છે એમ માનીએ છીએ તેથી અમારે અન્ય–અર્હદુકતત્વાપેક્ષિતાગમવકતૃપણુ હોવાથી અપેક્ષિતત્વ તમારી જેમ જ છે જે આનુપૂર્વીથી અન્ય તીર્થંકરદેવોએ આગમનુ પ્રતિપાદન કર્યું હતુ તેજ આનુપૂર્વીથી વર્તમાનમા પણ તીર્થંકરદેવ આગમનુ પ્રતિપાદન કરે છે માટે સમાનતામા કોઈ પણ જાતનુ વૈષમ્ય નથી વળી પ્રતિપક્ષી શકા કરતા કહે છે—

ભલે આ રીતનુ સામ્ય તમે સિદ્ધ કર્યું છતા વૈષમ્ય તો સ્પષ્ટ જ છે અમારા મતે હિરણ્યગર્ભાદિમા હિરણ્યગર્ભાદિકર્તૃક વેદોપદેશકાલાવચ્છેદેન (ત્યારમા) અન્યવેદવકતૃમુખાધીતપણુ

અને વેદવક્તૃપણુ ઉભય છે જ્યારે તમારા મતે અરિહતમા અર્હત્તુર્કાગમોપદેશ...લાવચ્છેદેન (અરિહતપ્રભુ જે કાળમા આગમનો ઉપદેશ કર્યો છે તે કાળના) આગમ વક્તૃપણુ હોવા છતા તદન્યાર્હન્મુખાધીતત્વનો અભાવ છે

સમાધાન-તમે જેમ જાતિસ્મરણાતિશયવડે હિરણ્યગર્ભાદિમા વેદવક્તૃપણુ માનો છો તેમ અમે પણ આગમોપદેશકાલમા કેવલજ્ઞાનરૂપ અતિશયથી અરિહતમા આગમવક્તૃપણુ માનીએ છીએ અને અન્યકાલાવચ્છેદેન તે અરિહતમા અન્યાગમવક્તૃ મુખાધીતપણુ પણ રહે છે તેથી તમારી સામે સમાનતામા કોઇ બાધ નથી

જો તમે એમ કહેશો કે—અમારા હિરણ્યગર્ભાદિ વેદના વક્તા છે અને તમારા અરિહત તો વેદના નહીં પણ આગમના વક્તા છે, આમ અમારી સાથે તમારે અસમાનતા પ્રાપ્ત થશે, તો તે પણ યોગ્ય નથી કારણ કે અરિહતે પ્રતિપાદન કરેલ આગમમા વેદભિન્નપણુ હોવા છતા ન્યાયમાર્ગતુલ્યના ઉભયમા એકસરખી હોવાથી વેદ અને આગમમા સમાનતા નિર્બાધ છે

શકા-વેદ અને આગમ પરસ્પર ભિન્ન વસ્તુ છે તો આગમમા વેદીય ન્યાયમાર્ગ તુલ્યતા કેવી રીતે હોઈ શકે અને જો એ ન હોય તો ન્યાયમાર્ગતુલ્યતારૂપ હેતુથી વેદ અને આગમને સમાન કઇ રીતે માની શકાય!

સમાધાન—જો તમે વેદભિન્ન આગમમા વેદીયન્યાયમાર્ગ તુલ્યતાનો અભાવ જણાવશો તો અમે પણ આગમભિન્ન વેદમા આગમીયન્યાયમાર્ગતુલ્યતાનો અભાવ કહીશુ, તેથી ન્યાયમાર્ગ તુલ્યતાનો સદ્ભાવ જેમ વેદમા છે તેમ આગમમા પણ છે જ એ તમારે સ્વીકારવુ પડશે નહીંતર તમારા મતે જેમ આગમ

અવેદ છે તેમ અમારા મતે વેદ અનાગમ છે તેથી વેદમા અમે કહેલ ન્યાયમાર્ગનુ'યતાનો અભાવ હોવાથી તેમા પણ અપ્રામાણ્યની પ્રાપ્તિ થશે તેમ છતા તમે એમ કહેશો કે–તમારા આગમની પ્રામાણિકતામા વિગાન–વિરોધ છે તો અમે કહીશુ કે–તમારા વેદના પ્રામાણ્યમા તે વિરોધ સમાન જ છે

પ્રામાણ્યાપ્રામાણ્યના વિચારમા વેદ તથા આગમમા આટલી સમાનતા હોવા છતા તમે એમ કહેશો કે–તો પણ અમારે વેદ જ પ્રમાણભૂત છે પણ આગમ પ્રમાણ નથી તો આ તમારૂ વચન મદિરાનુ પાન કરનાર ઉન્મત્ત–વિવેકવિકલ પુરૂષને પ્રમાણભૂત થાય, પણ બુદ્ધિમાન વિચારશીલ વ્યક્તિને કદી પણ પ્રતીતિ જનક થઈ શકે નહીં આ રીતે પૂર્વપક્ષીએ આગમ પ્રમાણમા જણાવેલ અન્યોન્યાશ્રયદોષનો પરિહાર થવાથી આગમકથિત સદનુષ્ઠાનફલપણુ હોવાથી આગમથી સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ સિદ્ધ થાય છે

આ પ્રમાણે 'સર્વજ્ઞસિદ્ધિ' ગ્રન્થમા 'આગમપ્રમાણા
તિકાન્તત્વરૂપ સર્વજ્ઞત્વપ્રતિષેધપૂર્વપક્ષખણ્ડન'
નામનુ ત્રીજુ પ્રકરણ પૂરૂ થયુ

પ્રકરણ ચોથું

(૧૫) આ રીતે સર્વજ્ઞમાં પૂર્વપક્ષીએ જણાવેલ પ્રત્યક્ષ ગોચરાતિક્રાન્તત્વ-અનુમાનગોચરાતિક્રાન્તત્વ અને આગમગોચરાતિક્રાન્તત્વનું અનેક પ્રબલ યુક્તિઓ દ્વારા ખંડન કરી ગ્રન્થકાર આ પ્રકરણમાં ઉપમાનગોચરાતિક્રાન્તત્વનું પણ ખંડન કરે છે.

ઉપમાન-સાદૃશ્યજ્ઞાનથી પણ વસ્તુનો બોધ થાય છે. જેમ કોઈ ગ્રામીણે કોઈ આરણ્યકને પૂછ્યું 'गवय कीदृग्' ગવય કેવો હોય ? તેના જવાબમાં આરણ્યકે કહ્યું गोसदृग् ગાયના જેવી જેની આકૃતિ હોય તે ગવય કહેવાય. આ પ્રમાણે ગવયમાં ગોસાદૃશ્યનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી જંગલમાં ગયેલ તે ગ્રામીણે ગવયને જોયો ત્યાં તેને પૂર્વજ્ઞાત અતિદેશવાક્યાર્થનું સ્મરણ થયું અને 'अयं गवय' આ ગવય છે, એ રીતનું પ્રત્યભિજ્ઞાન થયું. અહીં ગો તથા ગવય બન્ને પ્રત્યક્ષ હોવાથી પ્રત્યભિજ્ઞાન થાય છે પણ સર્વજ્ઞના વિષયમાં સર્વજ્ઞ તથા તત્સદૃશ આ બન્ને અસ્મદાદિ પ્રત્યક્ષવિષય ન હોવાથી સર્વજ્ઞ ઉપમાન પ્રમાણથી સિદ્ધ કરી શકાય તેમ નથી-આમ પૂર્વપક્ષીએ પહેલા જણાવ્યું હતું તેનો ઉત્તર આપતા ગ્રંથકાર મહાત્મા જણાવે છે-તમોએ સર્વજ્ઞમાં જણાવેલ ઉપમાન ગોચરાતિક્રાન્તપણું ન્યાયસંગત નથી. હૃદયગત સમસ્ત સંશયપરિચ્છેદ-નાશાદિથી જેમણે સર્વજ્ઞને પ્રાપ્ત કર્યા છે તેમને અન્ય સર્વજ્ઞની ઉપલબ્ધિમાં તત્સાદૃશ્ય પ્રતીતિની સિદ્ધિ થાય છે. જેણે ગો-ગવયને ગ્રહણ કર્યા નથી તેને ગોમાં ગવયસાદૃશ્યની પ્રતીતિ અને ગવયમાં ગોસાદૃશ્યની પ્રતીતિની અસિદ્ધિ થાય છે. પણ તેટલામાત્રથી ગોમાં ઉપમાન

ગોચરાતિક્રાન્તત્વ–ઉપમાનપ્રમાણજન્ય પ્રત્યક્ષાવિષયત્વાભાવ છે એમ કહી શકાય નહીં કારણ કે તેનો અસ્વીકાર છે, અર્થાત્ પ્રમાણભૂત ગણાતા પુરૂષોએ ગોમા ઉપમાન ગોચરાતિક્રાન્તત્વનો સ્વીકાર કર્યો નથી એટલે કે ગવયમા ગો સાદૃશ્યજ્ઞાનથી ગોજ્ઞાન થાય છે એ સિદ્ધ કર્યું છે એજ પ્રમાણે અહીં પણ સર્વજ્ઞ તથા તત્સદૃશને નહીં જોનાર મનુષ્યને પણ ઉપમાન પ્રમાણથી તત્સાદૃશ્યની પ્રતીતિ થાય છે તે સિદ્ધ કરવાથી સર્વજ્ઞમા પૂર્વપક્ષીએ જણાવેલ ઉપમાન ગોચરાતિક્રાન્તત્વનુ આપોઆપ ખડન થઈ ગયુ

(૧૬) શકા–તમારૂ પૂર્વોક્ત કથન ત્યારે જ સગત થઈ શકે જ્યારે સર્વજ્ઞની ઉપલબ્ધિ કોઇને પણ થઈ હોય, પરન્તુ તેની ઉપલબ્ધિ જ કોઇને થતી નથી તો સાદૃશ્યજ્ઞાન કેમ થઈ શકે? ઉપમાન તેનુ થાય જેનુ પ્રત્યક્ષ થતુ હોય, પ્રત્યક્ષ વગર ઉપમાન થઈ શકે નહીં

સમાધાન–વિકલ્પની અનુપપત્તિ–અસિદ્ધિ થવાથી તમારૂ કથન યથાર્થ નથી, અમે તમને (પ્રતિપક્ષીને) એમ પૂછીએ છીએ કે–શુ સર્વજ્ઞ પ્રમાણથી ગ્રહણ કરાતા નથી કે અપ્રમાણથી। જો એમા બીજો પક્ષ એટલે અપ્રમાણથી સર્વજ્ઞ ગ્રહણ થઇ શકતા નથી એ પક્ષ તમારે અભિમત છે તો એમા કાઈ નવાઈ જેવુ નથી, એતો સિદ્ધસાધન જ થયુ અમે પણ અપ્રમાણથી સર્વજ્ઞની અસિદ્ધિ માનીએ જ છીએ

(૧૭) જો તમે પ્રથમ પક્ષ એટલે પ્રમાણથી સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ–ઉપલબ્ધિ થતી નથી એમ કહેશો તો અમે તમને પૂછીશુ–શુ તદ્ગ્રાહક પ્રમાણથી ઉપલબ્ધિ થતી નથી કે અતદ્ગ્રાહક પ્રમાણથી। જો તમે કહેશો કે–તદ્ગ્રાહક પ્રમાણથી

નથી ગ્રહણ કરાતા, તો તે યુક્તિયુક્ત નથી તદ્‌નુ ગ્રહણ કરનાર જે પ્રમાણ તે તદ્‌નુ ગ્રહણ ન કરે એ વિરુદ્ધ વસ્તુ છે તદ્‌ગ્રાહક પ્રમાણવી તદ્‌નુ અવશ્ય ગ્રહણ થાય જ અર્થાત્ સર્વજ્ઞ ગ્રાહક પ્રમાણથી સર્વજ્ઞની ઉપલબ્ધિ-સિદ્ધિ થાય તે નિઃસંદેહ છે

(૧૮) જો કહેશો કે-અતદ્‌ગ્રાહક પ્રમાણથી સર્વજ્ઞ ગ્રહણ કરાતા નથી તો આ તમારા વચનથી ઉલટી સર્વજ્ઞના અભાવની અસિદ્ધિ જ થાય છે અર્થાત્ સર્વજ્ઞ છે એમ સાબિત થાય છે જે વસ્તુનો ગ્રાહક જે ન હોય તેનાથી તે વસ્તુનુ ગ્રહણ ન થાય તેથી તે વસ્તુની અસત્તા નહીં પણ સત્તા જ સિદ્ધ થાય છે જેમ ઘટાગ્રાહક-ઘટને ન ગ્રહણ કરનાર પ્રમાણથી ઘટનુ ગ્રહણ-બોધ ન થવા છતા પણ ઘટની વિદ્યમાનતા જ સિદ્ધ થાય છે પટાદિગ્રાહક પ્રમાણવડે ગ્રહણ ન કરાતા ઘટાદિ પદાર્થો નથી એમ નહીં, પરંતુ છે જ એવો લોકમા અનુભવ થાય છે

(૧૯) જો તમે કહેશો કે-ઘટાદિગ્રાહક પ્રમાણ હોવાથી ઘટાદિની વિદ્યમાનતા સિદ્ધ થાય છે પણ સર્વજ્ઞગ્રાહક કોઈ પ્રમાણ જ નથી તો કઈ રીતે સર્વજ્ઞની ઉપલબ્ધિ-પ્રતીતિ થઈ શકે।

(૨૦) તો અમે તમને પૂછીશુ-શુ તમને જ સર્વજ્ઞસાધક પ્રમાણનો અભાવ છે કે સર્વપ્રમાતાઓને પણ અભાવ છે! જો તમારે જ સર્વજ્ઞગ્રાહક પ્રમાણનો અભાવ છે ત્યારે તો સિદ્ધ સાધન જ છે, અર્થાત્ તમારા મતે સર્વજ્ઞસાધક પ્રમાણ પ્રાપ્ત ન થાય તે નવાઈ જેવુ નથી કારણ કે એક તો તમારાથી સર્વજ્ઞ પરોક્ષ હોવાથી તદ્‌ગ્રાહક પ્રમાણનો તમારે અભાવ છે, અને બીજુ તમને પ્રવચનના અર્થનો બોધ પણ નથી સર્વજ્ઞ દેવે પ્રતિપાદન કરેલ આગમના અર્થને જાણનાર હોય તેમના

માનસ પ્રત્યક્ષ વિષય સર્વજ્ઞ થાય છે પણ તમે તો જિન પ્રવચનના અર્થને જાણતા નથી તેથી તમારા મતે કઈ રીતે સર્વજ્ઞની ઉપલબ્ધિ-સિદ્ધિ થઈ શકે !

હવે જો સર્વપ્રમાતાઓના મતે સર્વજ્ઞગ્રાહક કોઈ પ્રમાણ નથી એમ માનવામા આવે તો તે પણ ઉચિત નથી સર્વ પ્રમાતાઓના મતે સર્વજ્ઞગ્રાહક પ્રમાણનો અભાવ ત્યારે જ કહી શકાય જ્યારે સર્વપ્રમાતાઓના ચિત્ત પ્રત્યક્ષવિષય થાય, પણ સર્વપ્રમાતાઓના ચિત્તો તમને પ્રત્યક્ષ નથી માટે તેમના મતે સર્વજ્ઞગ્રાહક પ્રમાણનો અભાવ છે એમ કહી શકાય નહીં કદાચ સર્વપ્રમાતાઓના ચિત્તોને પ્રત્યક્ષ સ્વીકારવામા આવે તો પણ તમારે અભિમત સર્વજ્ઞાભાવનિશ્ચયની સિદ્ધિ નહીં થાય પણ અસિદ્ધિ થશે કારણ કે સકલ સચેતનના અ ત કરણનો સાક્ષા કાર કરવા માટે અસ્મદાદિ છદ્મસ્થ પ્રાણી સમર્થ નથી પણ તેનો સાક્ષાત્કાર અતીન્દ્રિયાર્થદર્શી વિશિષ્ટ અનુભવને અનુભવતા મહાત્માપુરૂષ જ કરી શકે છે આવા જે પુરૂષ હોય તે જ સર્વજ્ઞ કહેવાય છે આથી સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ સ્પષ્ટ થાય છે

(૨૧) શ કા-પૂર્વોક્ત પ્રકારથી સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ કરવામા આવે તો તે જ રીતે પ્રતિષેધની અનુપપત્તિથી પ્રધાન-પ્રકૃતિ વગેરે અમારા અભિમત તત્ત્વોની પણ તમારે સત્તા દુર્નિવાર થશે અને એમ જો થાય તો પહેલા કહેલુ સઘળુ નિરર્થક થશે

સમાધાન-પ્રધાન વગેરે તત્ત્વોનો પ્રતિષેધ દુ શક નથી, અર્થાત તેના પ્રતિષેધની સિદ્ધિ થઈ શકે તેમ છે કારણ કે તેનુ સ્વત દર્શન થતુ નથી તેમજ અતીન્દ્રિયદર્શી આપ્ત પુરૂષોએ તેનુ પ્રતિપાદન કર્યું નથી અને તે ચિત્તની ઉત્સુકતાને પણ ઉત્પન્ન કરતા નથી

[illegible] અથવા [illegible] તે સર્વજ્ઞને કેવી રીતે [illegible] [illegible] સર્વજ્ઞ [illegible] તે મુક્તિ [illegible]

[illegible] ઉત્પત્તિ-સિદ્ધિ [illegible] ને મુક્તિ [illegible] [illegible] સર્વજ્ઞ જ્ઞાન કેવી રીતે [illegible] [illegible] સમાધાન કરે છે [illegible] [illegible] પોતાની બુદ્ધિ [illegible] [illegible] છે, ને [illegible] [illegible] [illegible] ને વ્યક્તિ તે [illegible] [illegible] તેવી જ રીતે [illegible] [illegible] [illegible] સર્વજ્ઞપણું [illegible] છે

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સર્વજ્ઞ [illegible]

[illegible]

છે સર્વજ્ઞપુરુષ પહેલા અસર્વજ્ઞને પોતે સર્વજ્ઞ છે એવુ જ્ઞાન કરાવે છે પછી તે સર્વજ્ઞને જાણે છે

શકા—તમારી આ વાત ઠીક છે, પણ હૃદયગત સમસ્ત સશયનો નાશ કરે તેવા સર્વજ્ઞ હાલમા કોઈ મળતા નથી તો સર્વજ્ઞનુ જ્ઞાન કઈ રીતે થઈ શકે !

(૨૪) સમાધાન—વર્તમાન હુડા અવસર્પિણીકાળના પાચમા આરારૂપ કાળના દોષથી સકલ સશય પરિચ્છેદક સર્વજ્ઞનો અભાવ છે, પણ તેમનાથી પ્રાપ્ત થયેલ સપ્રદાય-ગુરુપરપરાના અવિચ્છેદથી તે સમયે સર્વજ્ઞ હતા એમ જાણી શકાય છે

(૨૫) શકા—આ વાત ત્યારે સ્વીકાય બને જ્યારે તે સંપ્રદાય શુદ્ધ છે એમ સાબિત થાય પણ તે સપ્રદાયની શુદ્ધતા કે દુષ્ટતાને સિદ્ધ કરવામા કોઈ પ્રમાણ નથી

સમાધાન—આ વસ્તુ વેદાધિગમ ગુરુપરપરામા પણ સમાન જ છે ત્યા પણ તેની શુદ્ધતાને સાધનાર કોઈ પ્રમાણ નથી'

શકા—વેદાધિગમ ગુરુપરપરાને શુદ્ધ સપ્રદાય તરીકે સિદ્ધ કરવા માટે અધ્યયનાદિવ્યવહારમા અબાધિતત્વજ્ઞાન કારણભૂત હોવાથી અમારી સાથે તમો તુલના કરી શકો તેમ નથી,

(૨૬) સમાધાન—અમારા સપ્રદાયમા પણ અધ્યયનાદિ વ્યવહારમા અબાધિતત્વજ્ઞાન તમારી જેમ જ હોવાથી સમાનતા નિર્વિવાદ છે નમસ્કાર સ્થાપનાદિ બાધારહિત વ્યવહાર વેદાધ્યયનની જેમ અમારા સપ્રદાયમા પણ દેખાય છે તેથી સપ્રદાયની શુદ્ધતા સિદ્ધ થાય છે

(૨૭) એ પ્રમાણે ગો અને ગવયને નહીં ગ્રહણ કરનાર મનુષ્યને પણ જેમ ગોમા ઉપમાનગોચરાતિક્રાન્તત્વનો અભાવ

છે અર્થાત્ ત્યા ઉપમાનપ્રમાણથી ગવયનો બોધ થાય છે તેમ સર્વજ્ઞનો પણ ઉપમાનપ્રમાણથી બોધ થતો હોવાથી સર્વજ્ઞમા ઉપમાનગો ચરાતિક્રાન્તત્વનો અભાવ સિદ્ધ થયો આથી અસર્વજ્ઞ પુરુષના સાધર્મ્યથી અસર્વજ્ઞત્વનુ ઉપમાન જ ત્યા યુક્ત છે એટલે કે સર્વજ્ઞ અસર્વજ્ઞસદૃશ છે એમ જે પૂર્વપક્ષીઓએ કહ્યુ છે તેનુ પણ ખડન થઈ ગયુ

(૨૮) ઉપમાન અને ઉપમેયમા રહેલા પ્રસિદ્ધ ધર્મવિશેષથી ઉપમાનની પ્રવૃત્તિ થાય છે પણ સર્વ ધર્મોની ત્યા અપેક્ષા કરવામા આવતી નથી જેમ આહ્‌લાદકત્વગુણ વિશેષ દ્વારા ચન્દ્રનુ ઉપમાન મુખમા કરવામા આવે છે પણ ત્યા ચન્દ્રત્વ- આકાશગતત્વ વગેરે સર્વધર્મોની અપેક્ષા રાખવામા આવતી નથી

(૨૯) જેમ કે 'ગસ્ત્રી શ્યામા દેવદત્તા' અહીં શસ્ત્રીની જેમ શ્યામ દેવદત્તા છે એ વક્તાનો અભિપ્રાય છે ત્યા શસ્ત્રાગત શ્યામપણ જ કેવળ પ્રતીયમાન થાય છે પણ શસ્ત્રીમાં રહેલા અન્યગુણો જણાતા નથી, જો સર્વ ગુણોનો આરોપ કરવામા આવે તો દેવદત્તા શસ્ત્રીપણાને જ પ્રાપ્ત કરી લે પણ તેમ થતુ નથી હવે અહીં અસર્વજ્ઞ પુરુષો ઉપમાન છે અને પુરુષ વિશેષ ઉપમેય છે તે બન્નેમા કયો પ્રસિદ્ધ સાધારણ ધર્મ તે વિચાર ણીય છે વક્તૃત્વ-પુરુષત્વાદિ સાધારણધર્મને માની શકાય તેમ નથી કારણ કે તેમ માનવામા સિદ્ધનુ જ સાધ્યપણુ પ્રાપ્ત થશે

(૩૦) જેમ પુરુષ વક્તા છે તેવી રીતે આ પણ છે એ રીતનો સ્વીકાર કરેલો છે અસર્વજ્ઞના સાધર્મ્યની સિદ્ધિથી ત્યા સર્વજ્ઞમા અસર્વજ્ઞપણાની પણ સિદ્ધિ થશે એમ મનાય નહીં, જો એમ માનવામા આવે તો દેવદત્તામા પણ શ્યામત્વની સિદ્ધિથી તીક્ષ્ણતાદિ ધર્મોની પણ પ્રાપ્તિ થશે

(૩૧) શંકા– દેવદત્તા તીક્ષ્ણા ન ' દેવદત્તા તીક્ષ્ણ નથી એ પ્રત્યક્ષ વિરોધ હોવાથી દેવદત્તામા શ્યામત્વની સિદ્ધિ થવા છતા ત્યા તીક્ષ્ણત્વ ધર્મની પ્રાપ્તિ નહીં થાય, કારણ કે તદ્વત્તા બુદ્ધિના પ્રત્યે તદભાવવત્તાનિશ્ચય પ્રતિબન્ધક છે તેથી તીક્ષ્ણ વ વત્તાબુદ્ધિમા પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ તીક્ષ્ણત્વાભાવનિશ્ચય પ્રતિબન્ધક થશે

સમાધાન–તમારે જેમ પ્રત્યક્ષ વિરોધ છે તેમ અમારે પણ છે તમારી પાસે કોઇ એવો હેતુ નથી જે સર્વજ્ઞમા પ્રત્યક્ષ વિરોધનો અભાવ સિદ્ધ કરી શકે

શંકા–તમારી પાસે પણ કયો હેતુ છે જે દષ્ટવિરોધભાવને સિદ્ધ કરી શકે ! અર્થાત્ 'સર્વજ્ઞ અસર્વજ્ઞ નથી એ પ્રત્યક્ષ વિરોધને સાધવા માટે તમારી પાસ કયો હેતુ છે !

(૩૨) સમાધાન–' અવિરુદ્ધ કાર્યનુ પ્રત્યક્ષ વિરોધની સાથે રહેવાપણુ થતુ નથી ' એવા પ્રકારના નિયમનો અભાવ હોવાથી પ્રત્યક્ષ વિરોધઅભાવની સિદ્ધિ થાય છે અહી વક્તૃત્વાદિની સાથે જ્ઞાનપ્રકર્ષની વિદ્યમાનતા અવિરુદ્ધ છે એ પ્રમાણે જેમના હૃદયગત બધા સંશયો દૂર થયા છે તેવા પુરુષ અને સર્વજ્ઞ પુરુષમા જ્ઞાનપ્રકર્ષરૂપ સાધારણ ધર્મ છે અને તેથી તેન સદૃશકો' 'તેના સમાન આ છે' એવી સાદૃશ્ય પ્રતીતિ થાય છે

એ પ્રમાણે 'સર્વજ્ઞસિદ્ધિ' નામના પ્રથમા
'ઉપમાનપ્રમાણાતિક્રાન્તરૂપ સર્વજ્ઞતા
પ્રતિષેધ પૂર્વપક્ષખણ્ડન' નામનુ ચોથુ
પ્રકરણ પૂરૂ થયુ

અર્થાપત્તિગોચરાતિક્રાન્તત્વખંડન

(૩૩) ઉપમાન ગોચરાતિક્રાન્તત્વનું ખંડન કરી ગ્રન્થકાર મહાત્મા અર્થાપત્તિગોચરાતિક્રાન્તત્વનું ખંડન કરતા પૂર્વપક્ષીને કહે છે—

તમોએ સર્વજ્ઞમા જે અર્થાપત્તિગોચરાતિક્રાન્તપણું જણાવેલ છે તે યુક્તિસંગત નથી કારણ કે સર્વજ્ઞ જો અર્થાપત્તિગોચર ન હોય તો તદતિક્રાન્તપણું તેના ઘટી શકે પણ સર્વજ્ઞ તો અર્થાપત્તિ વિષય છે જ

જેમ 'અગ્નિહોત્રં જુહુયાત્ સ્વર્ગકામઃ' 'સ્વર્ગની ઈચ્છાવાળો અગ્નિહોત્ર યજ્ઞ કરે' આ વાક્યમા દૃષ્ટ જે અગ્નિહોત્ર તેને અદૃષ્ટ સ્વર્ગના સાધનભૂત ગણવામા આવેલ છે આ વસ્તુ ત્યારે જ સિદ્ધ થાય જ્યારે આ બન્નેમા રહેલ સાધ્ય સાધનભાવ સંબંધને જાણનાર કોઈ હોય

જે પુરૂષે અગ્નિહોત્ર અને સ્વર્ગમા સાધ્ય સાધનભાવ સંબંધને જાણ્યો હોય તેના ઉપદેશથી અન્ય પણ તે સંબંધને જાણી શકે અને સ્વર્ગયોગ્ય ક્રિયામા પ્રવૃત્તિવાળો બને પણ તે પહેલાં સંબંધના જ્ઞાતાને અવશ્ય માનવા પડશે તે સંબંધના જ્ઞાતા અસ્મદાદિ સામાન્યજન હોઈ શકે નહીં પણ અતીન્દ્રિયાર્થ દ્રષ્ટા પુરૂષ જ તે સંબંધને જાણી શકે છે જે અતીન્દ્રિયાર્થ દ્રષ્ટા પુરૂષ છે તેને જ અમે સર્વજ્ઞ કહીએ છીએ આ રીતે શ્રુતિ પર્યાલોચનથી સર્વજ્ઞ અર્થાપત્તિ વિષય છે તે સિદ્ધ થયું

(૩૪) શંકા—સર્વ મનુષ્યો પોતપોતાનાથી પ્રાચીન જે પુરૂષ હોય તેમની પાસેથી સાધ્ય સાધનભાવ સંબંધને જાણશે અને

તેથી સઘળી વ્યવસ્થા સગત થઈ શકશે સર્વજ્ઞની કલ્પના વ્યર્થ છે।

સમાધાન—જે પુરૂષથી તે સબધને જાણે તે પુરૂષ પણ સબધને નહીં જાણનાર પુરૂષના સમાન જ છે જેમ રૂપવિશેષ યુક્તપદાર્થોમા અધમનુષ્યોનુ જ્ઞાન પ્રમાણભૂત ગણાય નહીં તેમ સ્વર્ગ વગેરે અતીન્દ્રિયપદાર્થોમા તેવા પુરૂષનુ જ્ઞાન પ્રમાણ થઇ શકે નહીં તેવા પુરૂષના વચનને પ્રમાણભૂત ન સ્વીકારવાથી અનાદિ વૃદ્ધ પરપરાવાદી સપ્રદાયનુ ખડન થયુ

(૩૫) કારણ કે સર્વે પણ તે તે પૂર્વપુરૂષો સ્વર્ગાદિ અતીન્દ્રિયપદાર્થોમા અન્ધ સમાન જ છે

શકા—'स्वर्गकामोऽग्निहोत्र जुहुयात्' એ અધિકૃત વચનના પ્રામાણ્યથી જ દૃષ્ટ અગ્નિહોત્ર અને શ્રુત સ્વર્ગમા સાધ્ય સાધન ભાવ સબધને સ્વીકારો, અતીન્દ્રિયાર્થદર્શી સર્વજ્ઞને માનવાની શી જરૂર છે।

સમાધાન—આકાક્ષા—યોગ્યતા—સન્નિધિ અને તાત્પર્ય જ્ઞાન સહિત પદાર્થોપસ્થિતિથી વાક્યાર્થબોધનો સભવ હોવા છતા તાદૃશ સબધના નિશ્ચયની અનુપપત્તિ—અસિદ્ધિ થાય છે, કારણ કે લૌકિકવાક્યમા પણ કોઈક સ્થાને વાક્યાર્થબોધ સિદ્ધ થતો હોવા છતા અર્થમા અવાસ્તવિકપણુ દેખાય છે તેની જેમ અહીં પણ પ્રસ્તુતવાક્યમા વાક્યાર્થબોધ થવા છતા સાધ્ય સાધનભાવ સબધની સિદ્ધિ માટે સર્વજ્ઞનો સ્વીકાર કરવો આવશ્યક છે

શકા—લૌકિક વાક્ય પુરૂષબુદ્ધિથી ઉત્પન્ન થતુ હોવાથી ભલે તેમા યથાર્થજ્ઞાનજનકપણુ ન હોય પરતુ 'સ્વર્ગકામ' ઈત્યાદિ વાક્ય તો અપૌરૂષેય હોવાથી તેમાં યથાર્થજ્ઞાનજનકપણુ સભવી શકે છે।

(૩૬) સમાધાન—તે વચનને અપૌરૂષેય સ્વીકારવામા આવે તો પણ અધિકારીના ભેદથી અધિકૃત વચનના ભેદની જેમ તે વચનના અર્થનો પણ ભેદ પ્રાપ્ત થવાની શકાથી દોષ તદવસ્થ જ છે

શકા—જેવી રીતે પ્રદીપ પોતાને તથા પદાર્થાન્તરને પ્રકાશિત કરે છે તેવી રીતે આ વચન પણ વાક્યાર્થબોધ અને દષ્ટશ્રુત પદાર્થ સબધને બોધિત કરશે—જણાવશે તેથી પૂર્વોક્ત દોષ દૂર થશે !

સમાધાન—પ્રદીપથી જેમ અર્થવિશેષનો પ્રકાશ થતો નથી તેમ અધિકૃત વચનથી પણ કોઈ અર્થવિશેષનો બોધ થતો નથી કારણ કે એક શબ્દનો અનેક અર્થમા સકેત દેખાતો હોવાથી અધિકૃત વચનથી અનેક રીતે અર્થબોધનો સભવ છે ત્યા એક અર્થનો નિશ્ચય થવો અશક્ય છે

શકા—તદર્થબોધકત્વસ્વભાવ—તે અર્થનો બોધ કરવાનો સ્વભાવ હોવાથી અને એકાર્થપણુ હોવાથી અધિકૃતવચનમા કોઈ દોષ નહીં આવે !

સમાધાન—જો અધિકૃતવચનમા તદર્થબોધકપણુ અને એકાર્થ પણુ માનવામા આવે તો વિરૂદ્ધ અર્થબોધકપણુ ઘટી શકે નહીં

શકા—ભલે અધિકૃત વચનમા વિરૂદ્ધ અર્થબોધકપણુ ન ઘટે એ તો અમાર ઇષ્ટ જ છે

(૩૭) સમાધાન— 'સ ત્ત્વવિત્' ઇત્યાદિ સ્થાનમા સકેત ભેદથી સર્વજ્ઞના અસ્તિત્વથી વિરૂદ્ધ અર્થનુ પ્રતિપાદન તમે કરો છો ને એકાર્થપણુ જ હોય તો આ રીતે વિરૂદ્ધાર્થકથન કેમ સભવી શકે !

શકા–ત્યા સર્વજ્ઞની અવિદ્યમાનતા જ અવિરૂદ્ધ અર્થ છે તેથી વિરૂદ્ધાર્થપણુ નથી !

(૩૮) સમાધાન–જો એમ માનવામા આવે તો અન્ય પદાર્થના પ્રકાશનની અસિદ્ધિ થશે કદાચ તમે એમ શકા કરશો કે—

જેમ પ્રદીપ પોતાની લાલાશની સાથે સમીપમા રહેલા કમલની લાલાશને પણ પ્રકાશિત કરે છે તેમ અહીં પણ અધિકૃતવચન સ્વીયબોધની સાથે અન્યનો પણ બોધ કરાવે તેમા કોઈ આપત્તિ–દોષ નથી તો તેનુ સમાધાન એ છે કે–પ્રદીપથી જેમ સામાન્યપણે ઉભય સબધી રક્તતાનુ પ્રકાશન થાય છે તેવી રીતે અહીં પણ સામાન્યપણે અન્યાર્થ પ્રકાશનનો પ્રસગ પ્રાપ્ત થશે

(૩૯) શકા–દૃષ્ટાન્ત તરીકે જણાવેલ પ્રદીપ અદૃષ્ટદોષથી કદાચ સ્વકીય રક્તતાની સાથે કમલગત રક્તતાને ભલે પ્રકાશિત કરે પણ તેથી અહીં અધિકૃતવચન પણ સ્વીયબોધની સાથે પરકીય બોધ કરાવે છે એમ કહી શકાય નહીં, કારણ કે અહીં અદૃષ્ટ દોષનો અભાવ છે

સમાધાન–પ્રદીપ–કમલની રક્તતાના પ્રકાશનમા અદૃષ્ટદોષ છે તેથી ત્યા સ્વપર પ્રકાશન થાય છે પણ અધિકૃતવચનમા અદૃષ્ટ દોષના અભાવથી સામાન્યરૂપે અર્થપ્રકાશન થતુ નથી એમ માનવામા વિશ્વાસનો અભાવ પ્રાપ્ત થાય છે એટલે કે પ્રદીપ–કમલની રક્તતાના પ્રકાશનમા અદૃષ્ટદોષ છે અને અધિકૃત વચનમા તે દોષનો અભાવ છે આ રીતના કથનમા નિશ્ચય પ્રતીતિજનક પ્રમાણનો અભાવ છે કારણ કે તે નિશ્ચયજનક પ્રમાણ અતીન્દ્રિય છે અને અતીન્દ્રિયપદાર્થનો સાક્ષાત્કાર

સર્વજ્ઞ સિવાય થઈ શકતો નથી અને તમે સર્વજ્ઞની વિદ્યમાનતા સ્વીકારતા નથી. તેથી અધિકૃતવચનમા અદષ્ટદોષનો અભાવ તમે સાબિત કરી શકો તેમ નથી એ સિદ્ધ થયુ

(૪૦) તાત્પર્યનિશ્ચયજનક પ્રમાણનો જ્યા સુધી અભાવ છે, ત્યા સુધી વિશેષપણે અર્થબોધના ઉપાયનો અભાવ હોવાથી વગર ઈચ્છાએ પણ તમારે અતીન્દ્રિયાર્થસાક્ષાત્કારી સર્વજ્ઞનુ આશ્રયણ કરવુ પડશે સર્વજ્ઞનો અભાવ માનવામા આવે તો ઈષ્ટ અર્થની સિદ્ધિ કોઈપણ રીતે શક્ય નથી

શંકા–અતીન્દ્રિયાર્થદ્રષ્ટા સર્વજ્ઞનો ભલે તમે સ્વીકાર કરો તેમ છતા પ્રમાણનુ અતીન્દ્રિયાર્થપણ હોવાથી તમારા અભીષ્ટની સિદ્ધિ થઈ શકે તેમ નથી અસર્વજ્ઞવક્તાનુ અતીન્દ્રિયપણુ હોવાથી તદીયવિવક્ષાજન્યબોધમા ઉપાયનો અભાવ છે।

(૪૧) સમાધાન–પ્રયોગમા નિપુણ એવા વિદ્વાન્ વક્તાએ પ્રયુક્ત કરેલ શબ્દમા સ્વવાચ્યબોધજનકત્વસ્વભાવનો સ્વીકાર કરેલો છે

શંકા–શબ્દના તાદૃશ અર્થ બોધજનકત્વસ્વભાવના સ્વીકારથી કોઈક પ્રતારકને ભલે તદીય અર્થમાત્રની પ્રતિપત્તિ–જ્ઞાન થાય પણ તેટલા માત્રથી તેને યથાર્થ જ્ઞાન કહી શકાય નહીં

સમાધાન–પ્રતારકતા–વચકતા રાગદ્વેષમૂલક છે, ને સર્વજ્ઞ રાગદ્વેષરહિત છે તેથી સર્વજ્ઞમા પ્રતારકપણાનો સંભવ નથી માટે કોઈ દોષ નથી

(૪૨) શંકા–જેઓ અત્યન્ત ઉદાસીન છે એવા વીતરાગ સર્વજ્ઞને દેશનાની પ્રવૃત્તિ અયુક્ત છે

સમાધાન-વીતરાગ ઉદાસીન હોવા છતા ઉદાસીન ભાવથી જ દેશનામા પ્રવૃત્તિવાળા થાય છે તેથી બાધ નથી દેવ-મનુષ્ય અને તિર્યંચને માટે સર્વજ્ઞ ભગવાનની દેશનામા કોઈ ભેદ હોતો નથી જો ઉદાસીનતા ન હોત તો સર્વજ્ઞપ્રભુ સૌને માટે ભિન્ન ભિન્ન દેશના આપત પણ તેમ આપતા નથી સર્વજ્ઞપ્રભુ સર્વને માટે એકસરખી દેશના આપે છે, અને બોધ પ્રમાણે શ્રોતાની પ્રવૃત્તિ થાય છે

શકા-સર્વજ્ઞમા ઉદાસીનતાથી પણ થતી દેશનાની પ્રવૃત્તિ આત્યન્તિક ઉદાસીનતાનો બાધ કરશે

(૪૩) સમાધાન-જો તીર્થંકરદેવ પોતાને માટે પ્રવૃત્તિ કરતા હોત તો જરૂર તે પ્રવૃત્તિ આત્યતિક ઉદાસીનતાનો બાધ કરત પરતુ તે પ્રવૃત્તિ સ્વનિમિત્તે નહીં પણ અન્યનિમિત્તે જ છે તીર્થંકરદેવ પ્રવચનવાત્સલ્યાદિ નિમિત્તથી ઉપાર્જન કરેલ તીર્થંકરનામકર્મને ધર્મદેશના દ્વારા નિર્જરે-ખપાવે છે

ઉક્ત વિષયમા સિદ્ધાન્તવચન પણ પ્રમાણભૂત છે

"त च कह वेइज्जइ ! अगिलाए धम्मदेसणादीहिं"

તે તીર્થંકરનામકર્મને કઇ રીતે વેદે-નિર્જરે છે !

શુદ્ધ ધર્મદેશનાદિથી વેદે છે

શકા-તીર્થંકરનામકર્મની સત્તામા તેના ક્ષય માટે જરૂર તેના ઉપાયભૂત સાધનમાં તેમની પ્રવૃત્તિ માનવી પડશે અને તેમ માનવાથી તીર્થંકરમા કૃતકૃત્યતાની અસિદ્ધિ થશે !

સમાધાન-તમારી વાત બરાબર છે, મોહ જેમનો નાશ પામ્યો છે એવા ભવસ્થ-સસારમા રહેલ તીર્થંકર ભગવાનને

ભવોપગ્રાહી કર્મનો સબંધ હોવાથી એકાન્તથી કૃતકૃત્યપણુ અમારે પણ ઇષ્ટ નથી

(૪૪) શકા-તીર્થંકરદેવ ભલે અન્યને માટે દેશનાની પ્રવૃત્તિ કરતા હોય છતા તે પ્રવૃત્તિ આત્યતિક ઉદાસીનતાનો બાધ કરશે !

સમાધાન-અન્યનિમિત્તે કરાતી દેશના પ્રવૃત્તિને જો આત્યતિક ઉદાસીનતામા બાધક માનશો તો સ્થિતિપ્રવૃત્તિ-અવસ્થાનને માટે કરાતી પ્રવૃત્તિને પણ ઉદાસીનતામા બાધક માનવી પડશે

શકા-પ્રવૃત્તિ હિત પુરુષને પણ તાત્પર્યથી સ્થિતિપ્રવૃત્તિ સભવી શકે છે પણ દેશનાપ્રવૃત્તિ સભવી શકતી નથી માટે સ્થિતિપ્રવૃત્તિના દૃષ્ટાન્તથી દેશનાપ્રવૃત્તિને પણ આત્યતિક ઉદાસીનતામા અબાધક માનવી તે યોગ્ય નથી

(૪૫) સમાધાન-સ્થિતિપ્રવૃત્તિ જેમ ઉદાસીનતા બાધક નથી, તેમ તીર્થકરનામકર્મના ઉદયથી અન્યને માટે દેશના આપનાર તીર્થંકરદેવની દેશના પ્રવૃત્તિ પણ સ્થિતિપ્રવૃત્તિની જેમ જ સ્વાભાવિક હોવાથી આત્યતિક ઉદાસીનતાનો બાધ કરતી નથી

શકા-દેશનાની પ્રવૃત્તિ ભલે તીર્થંકરદેવને કૃતકૃત્યતામા બાધક ન થાય, પણ તીર્થંકરથી જે ભિન્ન છે તેમને તો દેશનાની પ્રવૃત્તિ કૃતકૃત્યતામા બાધક થશે માટે તેમને દેશનાની પ્રવૃત્તિ યોગ્ય નથી !

સમાધાન-'તીર્થંકરથી ભિન્ન સામાન્ય દેવની તીર્થંકરની જેમ ઔદાસીન્યભાવથી દેશના આપે છે' એમ અમે પણ માનતા નથી તેથી કોઈ દોષ લાગતો નથી

આ પ્રમાણે 'અર્થાપત્તિોાચરાતિ
કાન્તલખડન' પૂર્ણ થયુ

(૪૬) આ રીતે સર્વજ્ઞમા પ્રત્યક્ષ–અનુમાન–ઉપમાન–આગમ અને અર્થાપત્તિરૂપ પ્રમાણપચક વ્યતિક્રાન્તત્વનુ ખડન કરવા દ્વારા સર્વજ્ઞ પાચે પ્રમાણથી ગમ્ય છે તે સિદ્ધ કર્યું હવે પૂર્વપક્ષીએ તેરમા શ્લોકમા–' प्रमाणपञ्चकावृत्ते–स्तत्राभावप्र मानता ' એ વચનથી પ્રમાણપચકના વિરહથી સર્વજ્ઞના વિષયમા અભાવનો સ્વીકાર કરવો એ જ પ્રમાણ છે એમ જે જણાવ્યુ તેનુ ખડન કરતા કહે છે–વિકલ્પને ન સહન કરવાથી તમે જે કહ્યુ તે અયુક્ત છે પ્રમાણપચકના વ્યતિરેકથી સર્વજ્ઞને અભાવરૂપે માનવામા આ પ્રમાણે ત્રણ વિકલ્પ થાય છે (૧) શુ સર્વજ્ઞ પ્રમાણપચકના વિરહથી અભાવરૂપ જ છે (૨) અથવા જ્ઞાનવિનિર્મુક્ત આત્મસ્વરૂપ છે (૩) અથવા અન્ય ઉપલબ્ધિ–પ્રાપ્તિરૂપ છે

તેમા પ્રથમ અભાવરૂપ નથી જો સર્વજ્ઞ અભાવરૂપ જ હોય તો આકાશકુસુમની સૌરભની જેમ તેમા અનિર્વચનીયતા પ્રાપ્ત થાય અને તેથી તેમા સર્વજ્ઞાભાવપરિચ્છેદપણાની અસિદ્ધિ થાય

(૪૭) ભાવપરિચ્છેદપણુ અભાવનુ ત્યારે જ ઘટી શકે જ્યારે પરિચ્છેદકત્વ અભાવનો ધર્મ હોય પણ તેમ નથી, પરિચ્છેદકત્વ જ્ઞાનનો ધર્મ–ગુણ છે અભાવનો નહીં

શકા–ભલે અભાવમા પરિચ્છેદકત્વ ન હોય પરતુ અભાવ પરિચ્છેદકજ્ઞાનજનકપણુ હોવાથી સર્વજ્ઞાભાવપ્રમાપકપણુ તેમા ઘટી શકશે

સમાધાન–અભાવત્વના વિરોધથી અભાવમા અભાવપરિચ્છેદકજ્ઞાનજનકત્વનો અભાવ છે અભાવત્વ અને તાદૃશજ્ઞાનજનકત્વ બન્ને પરસ્પર વિરોધી ધર્મ હોવાથી બન્નેનુ એક

સ્થાનમાં રહેવાપણું સંભવતું નથી, તેથી ત્યાં તાદશજ્ઞાન જનકત્વનો અભાવ છે

(૪૮) અભાવમાં અભાવપરિચ્છેદકજનનશક્તિનો અભાવ માનવામાં આવે તો ત્યાં કારણના અભાવથી કાર્યરૂપ પરિચ્છેદની અનુત્પત્તિ જ ઇષ્ટ છે શક્તિના અભાવમાં પણ ઉત્પત્તિ માનવામાં તો અતિપ્રસંગ દોષ પ્રાપ્ત થાય અને જો અભાવમાં તાદશ શક્તિની સત્તા સ્વીકારવામાં આવે તો અભાવમાં ભાવત્વની આપત્તિ–દોષ આવશે

શંકા–ભલે અભાવ ભાવત્વને પ્રાપ્ત કરે તેમાં તમને શો વાંધો છે।

સમાધાન–'અભાવથી થાય છે' એ પ્રમાણે માનવામાં કારણપ્રતિષેધથી અભાવથી ઉત્પદ્યમાન અભાવપરિચ્છેદાત્મક જ્ઞાનમાં નિર્હેતુકપણું પ્રાપ્ત થવાથી કારણની અપેક્ષા સિવાય સર્વદા તાદશજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પ્રાપ્ત થશે

આથી 'સર્વજ્ઞ પ્રમાણપંચકના વિરહથી અભાવરૂપ છે' એ પ્રથમવિકલ્પનું ખંડન થયું

(૪૯) 'સર્વજ્ઞ જ્ઞાનવિનિર્મુક્ત આત્મસ્વરૂપ છે' એમ બીજા વિકલ્પમાં જે કહ્યું હતું તે પણ બરાબર નથી જો તેમ માનવામાં આવે તો જ્ઞાનવિનિર્મુક્ત જે આત્મા તે જ્ઞાનશૂન્ય હોવાથી તેનાથી સર્વજ્ઞાભાવનો જ્ઞાન નિશ્ચય થઈ શકે નહીં, કેમકે નિશ્ચય એ જ્ઞાનનો ગુણ છે તે જ્ઞાનરહિત આત્મામાં રહી શકે નહીં

શંકા–'चतन्य पुरुषस्य स्वरूपम्' એ આગમવચનથી આત્મામાં ચૈતન્ય સિદ્ધ જ છે, ને ચૈતન્ય એ જ નિશ્ચય છે તેથી સર્વજ્ઞાભાવનિશ્ચય આત્માથી શક્ય છે।

(૪૬) આ રીતે સર્વજ્ઞમા પ્રત્યક્ષ–અનુમાન–ઉપમાન–આગમ અને અર્થાપત્તિરૂપ પ્રમાણપચક વ્યતિક્રાન્તત્વનુ ખડન કરવા દ્વારા સર્વન પાચે પ્રમાણથી ગમ્ય છે તે સિદ્ધ કર્યુ હવે પૂર્વપક્ષીએ તેરમા શ્લોકમા–'प्रमाणपञ्चकावृत्तेः–स्तत्राभावस्य मानता' એ વચનથી પ્રમાણપચકના વિરહથી સર્વજ્ઞના વિષયમા અભાવનો સ્વીકાર કરવો એ જ પ્રમાણ છે 'એમ જે જણાવ્યુ તેનુ ખડન કરતા કહે છે–વિકલ્પને ન સહન કરવાથી તમે જે કહ્યુ તે અયુક્ત છે પ્રમાણપચકના વ્યતિરેકથી સર્વજ્ઞને અભાવરૂપે માનવામા આ પ્રમાણે ત્રણ વિકલ્પ થાય છે (૧) શુ સર્વન પ્રમાણપચકના વિરહથી અભાવરૂપ જ છે (૨) અથવા જ્ઞાનવિનિર્મુક્ત આત્મસ્વરૂપ છે (૩) અથવા અન્ય ઉપલબ્ધિ–પ્રાપ્તિરૂપ છે

તેમા પ્રથમ અભાવરૂપ નથી જો સર્વજ્ઞ અભાવરૂપ જ હોય તો આકાશકુસુમની સૌરભની જેમ તેમા અનિર્વચનીયતા પ્રાપ્ત થાય અને તેથી તેમા સર્વજ્ઞાભાવપરિચ્છેદપણાની અસિદ્ધિ થાય

(૪૭) ભાવપરિચ્છેદપણુ અભાવનુ ત્યારે જ ઘટી શકે જ્યારે પરિચ્છેદકત્વ અભાવનો ધર્મ હોય પણ તેમ નથી, પરિચ્છેદકત્વ જ્ઞાનનો ધર્મ–ગુણ છે, અભાવનો નહીં

શકા–ભલે અભાવમા પરિચ્છેદકત્વ ન હોય પરતુ અભાવ પરિચ્છેદકજ્ઞાનજનકપણુ હોવાથી સર્વજ્ઞાભાવપ્રમાપકપણુ તેમા ઘટી શકશે

સમાધાન–અભાવત્વના, વિરોધથી અભાવમા અભાવપરિચ્છેદકજ્ઞાનજનકત્વનો અભાવ છે અભાવત્વ અને તાદૃશજ્ઞાન જનકત્વ બન્ને પરસ્પર વિરોધી ધર્મ હોવાથી બન્નેનુ એક

સ્થાનમા રહેવાપણુ સભવતુ નથી, તેથી ત્યા તાદશજ્ઞાન જનકત્વનો અભાવ છે

(૪૮) અભાવમા અભાવપરિચ્છેદકજનનશક્તિનો અભાવ માનવામા આવે તો ત્યા કારણના અભાવથી કાર્યરૂપ પરિચ્છેદની અનુત્પત્તિ જ ઇષ્ટ છે શક્તિના અભાવમા પણ ઉત્પત્તિ માનવામા તો અતિપ્રસગ દોષ પ્રાપ્ત થાય અને જો અભાવમા તાદશ શક્તિની સત્તા સ્વીકારવામા આવે તો અભાવમા ભાવત્વની આપત્તિ-દોષ આવશે

શકા-ભલે અભાવ ભાવત્વને પ્રાપ્ત કરે તેમા તમને શો વાંધો છે!

સમાધાન-'અભાવથી થાય છે' એ પ્રમાણે માનવામા કારણપ્રતિષેધથી અભાવથી ઉત્પદ્યમાન અભાવપરિચ્છેદાત્મક જ્ઞાનમા નિર્હેતુકપણુ પ્રાપ્ત થવાથી કારણની અપેક્ષા સિવાય સર્વદા તાદશજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પ્રાપ્ત થશે

આથી 'સર્વજ્ઞ પ્રમાણપચકના વિરહથી અભાવરૂપ છે' એ પ્રથમવિકલ્પનુ ખડન થયુ

(૪૯) 'સર્વજ્ઞ જ્ઞાનવિનિર્મુક્ત આત્મસ્વરૂપ છે' એમ બીજા વિકલ્પમા જે કહ્યુ હતુ તે પણ બરાબર નથી જો તેમ માનવામા આવે તો જ્ઞાનવિનિર્મુક્ત જે આત્મા તે જ્ઞાનશૂન્ય હોવાથી તેનાથી સર્વજ્ઞાભાવનો જ્ઞાન નિશ્ચય થઈ શકે નહીં, કેમકે નિશ્ચય એ જ્ઞાનનો ગુણ છે તે જ્ઞાનરહિત આત્મામા રહી શકે નહીં

શકા-'चैतन्य पुरुषस्य स्वरूपम्' એ આગમવચનથી આત્મામા ચૈતન્ય સિદ્ધ જ છે, ને ચૈતન્ય એ જ નિશ્ચય છે તેથી સર્વજ્ઞાભાવનિશ્ચય આત્માથી શક્ય છે!

(૫૦) સમાધાન–જો આત્મામા ચૈતન્યરૂપનિશ્ચયને તમે માનો છો તો તે જ્ઞાનવિનિર્મુક્ત કહેવાય જ નહીં કારણ કે નિશ્ચય એ જ જ્ઞાન છે આથી સર્વજ્ઞ જ્ઞાનવિનિર્મુક્ત આત્મ સ્વરૂપ નથી એ સિદ્ધ થયુ

હવે ત્રીજા વિકલ્પ પ્રમાણે સર્વજ્ઞને અન્ય ઉપલબ્ધિ સ્વરૂપ માનવામા આવે તો પણ સવજ્ઞાભાવનો નિશ્ચય નહીં થાય, કારણ કે સર્વનાભાવનિશ્ચયાવિષય જે સબધ તેનાથી સર્વજ્ઞા ભાવનો નિશ્ચય થઈ શકે નહી

શકા–જેવી રીતે અન્ય સ્થાનમા અભાવનો નિશ્ચય થાય છે તેવી રીતે અહીં પણ સર્વજ્ઞાભાવનો નિશ્ચય થાય તેમા શો દોષ છે।

સમાધાન–નિશ્ચય થવા છતા સ્વભાવવૈચિત્ર્યથી ન્યાય જાણ નાર પુરુષને સર્વજ્ઞ વિદ્યમાનતાની જે આશકા તેની નિવૃત્તિ થતી નથી

(૫૧) શકા–ભલે તમે 'તદવિષયકસસર્ગથી તદ્દનુ ગ્રહણ થતુ નથી' એમ માનીને સર્વજ્ઞાભાવનિશ્ચયની અસિદ્ધિ જણાવી પરતુ અમે તદવિષયક સસર્ગથી પણ તદ્દનુ ગ્રહણ થાય છે એમ માનીએ છીએ તેથી અમારા મતે સર્વજ્ઞાભાવનિશ્ચયની સિદ્ધિ થશે।

સમાધાન–જો તદવિષયક સસર્ગથી તદ્દગ્રહણનો સ્વીકાર કરવામા આવે તો પણ સર્વજ્ઞનુ આત્યતિક અસત્ત્વપણુ સિદ્ધ થતુ નથી હવે ગ્રન્થકાર મહાત્મા સર્વજ્ઞાભાવસાધક અન્ય પ્રતિપક્ષીના મતને જણાવતા કહે છે, કેટલાક સર્વજ્ઞાભાવ સાધકત્વેન અભિમત અભાવપદાર્થને અભાવજ્ઞાનસ્વરૂપ માને છે

(પર) જ્ઞાનનો વિષય તુચ્છ-અભાવ છે જેમ કુલાલ વગેરે વ્યાપારનો અનુભવ કરીને ઘટાદિ કાર્ય પ્રત્યે કારણભૂત છે તેમ આ અભાવ સ્વપરિચ્છેદકજ્ઞાનનો હેતુ નથી પરંતુ વિજ્ઞેયતામાત્રથી કારણ છે

શંકા-અભાવ વિજ્ઞેયતામાત્રથી સ્વપરિચ્છેદકજ્ઞાનના પ્રત્યે ત્યારે કારણભૂત થાય જ્યારે અભાવમા વિજ્ઞેયતાની સત્તા હોય પણ અભાવમા વિજ્ઞેયતાનો જ અભાવ છે

સમાધાન-જો અભાવ-તુચ્છના વિજ્ઞેયતાનો સ્વીકાર કરવામા ન આવે તો તેમા પ્રમેય વની પણ અનુપપત્તિ-અસિદ્ધિ થાય અને તે અભાવમા ઇષ્ટ નથી માટે અભાવમા વિજ્ઞેયતા અવશ્ય છે

શંકા-વિજ્ઞેયતાનો સ્વીકાર કરવાથી સ્વજ્ઞાનપરિચ્છેદ્યત્વરૂપ હેતુથી અભાવમા પણ ભાવની આપત્તિ થશે ! એટલે કે અભાવ ભાવપણાને પ્રાપ્ત કરશે !

સમાધાન-અભાવજ્ઞાનપરિચ્છેદ્યનો જ ભાવત્વ તરીકે સ્વીકાર કર્યો છે પણ અભાવજ્ઞાનપરિચ્છેદ્યનો ભાવત્વરૂપે સ્વીકાર કર્યો નથી

(પ૩) શંકા-અભાવજ્ઞાનાત્મક અભાવરૂપ પ્રમાણથી સર્વજ્ઞ ભાવની પ્રતીતિ દુર્લભ જ છે

સમાધાન-ષષ્ઠાસ્તિકાયની જેમ 'नास्ति सर्वज्ञ ' 'સર્વજ્ઞ નથી' એ પ્રમાણે અભાવની પ્રતીતિ થાય છે ષષ્ઠાસ્તિકાય શબ્દથી જેમ અધિકૃતવસ્તુના અભાવની પ્રતીતિ થાય છે તેવી રીતે 'नास्ति सर्वज्ञ ' એ વચનથી પણ અધિકૃતવસ્તુના અભાવની પ્રતીતિ પણ સુલભ જ છે

આ રીતે 'अयमत्वाद'થી શરૂ કરી અહીં સુધી પૂર્વપક્ષીએ જે કહ્યુ તે અસત્ છે સંયોગાદિથી પ્રતિષેધ્ય સંખ્યેતરકાયાપેક્ષ

મનોવિજ્ઞાનસ્વરૂપ હોવાથી અભાવજ્ઞાનાત્મક અભાવરૂપપ્રમાણથી नास्ति सर्वज्ञ 'સર્વજ્ઞ નથી' એ અધિકૃતજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ અસિદ્ધ જ છે

(૫૪) વળી અભાવરૂપપ્રમાણને नास्ति सर्वज्ञ ' એ અધિકૃત અભાવના પ્રત્યયરૂપે માનવામા આવે તો नास्ति देवदत्त એ પણ પ્રવૃત્તિ દુર્વાર થશે ભાવપદાર્થની જેમ અધિકૃતજ્ઞાનમા અક્ષ-ઇન્દ્રિયવ્યાપારનો અભાવ હોવાથી તે જ્ઞાન ઇન્દ્રિય વ્યાપારજન્ય નથી વળી તે જ્ઞાન અરૂપી છે વિદ્યમાન પણ કેટલાક ભાવ પદાર્થ મા ઇન્દ્રિયની અપ્રવૃત્તિ દેખાય છે તો અધિકૃત જ્ઞાન તો સુતરા ઇન્દ્રિય સંબંધરહિત હોવાથી તે ઇન્દ્રિયવ્યાપારજન્ય નથી જ

શકા-ચક્ષુ સયુક્તવિશેષણતારૂપ સન્નિકર્ષથી જેમ 'घटा भाववद् भूतलम्' ઇત્યાદિ સ્થાનમા ઘટાભાવની પ્રતીતિ થાય છે, તેમ સર્વજ્ઞાભાવની પણ પ્રતીતિ થશે !

સમાધાન-અહીં તેવા પ્રકારના વિશેષણત્વ સન્નિકર્ષની અસિદ્ધિ છે

(૫૫) તાદાત્મ્ય અને તદુપપત્તિની અનુપપત્તિ-અસિદ્ધિથી અને સર્વજ્ઞ અપ્રત્યક્ષ હોવાથી ત્યા વિશેષણવિશેષ્યભાવ સબધની કલ્પના થાય તેમ નથી ઘટ પ્રત્યક્ષ હોવાથી તેના અભાવનો ભૂતલની સાથે વિશેષણવિશેષ્યભાવ સબધ સ્વીકારાય છે, પણ અહીં સર્વજ્ઞ તો પ્રત્યક્ષ ન હોવાથી તેનો કોઈની પણ સાથે વિશેષણવિશેષ્યભાવ સબધ સાધી શકાય નહીં

વસ્તુધર્મમા એકાન્ત તુચ્છત્વનો અભાવ હોવાથી અને સ્વ સિદ્ધાન્તથી અવિરૂદ્ધ હોવાથી અતુચ્છસ્વરૂપ જે વસ્તુ તે સર્વજ્ઞ પદ વ્યવહાર વિષય છે

(૫૬) પરરૂપવડે ઘટાભાવ સ્વરૂપવડે ઘટથી ભિન્ન નથી અસર્વજ્ઞમા સર્વજ્ઞાભાવનો અવગમ–બોધ ઇષ્ટ નથી એમ નહીં અર્થાત્ ઇષ્ટ છે અને તે એકાન્ત તુચ્છતા પણ નથી જ, કારણ કે તદ્ભાવમા એ તત્ત્વનો અભાવ છે અતુચ્છમા એકાન્ત તુચ્છભાવનો તદત્યભાવ જ છે તેથી 'છઠ્ઠો અસ્તિકાય નથી' એ પ્રસિદ્ધ ઉપાદાન જ અપ્રમાણભૂત વિકલ્પ છે તે સાક્ષાત્ તુચ્છ ગોચર નથી તેના અપ્રતિભાસરૂપ કારણથી વિધિનિષેધના વિષયત્વનો અભાવ છે

અપરભાવના અનવગમ–અબોધથી જ અસ્તિકાયમા સખ્યા નિયમાદિની સિદ્ધિ થાય છે તે સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી વિચારવુ

(૫૭) વળી પ્રતિપક્ષીએ પહેલા જે કહ્યુ હતુ કે–રાગાદિ આત્મસ્વભાવભૂત હોવાથી તેનો ક્ષય સભવી શકતો નથી. તે પણ અયુક્ત છે જેમ પદ્મરાગમણિ તથા સુવર્ણમા રહેલ માલિન્યનો તત્સ્વભાવ હોવા છતા ક્ષારમૃત્તિકા–પુટપાકાદિથી તેનો નાશ થાય છે અને પદ્મરાગમા વિશુદ્ધિ તેમજ કાચનમા કાચનતા દેખાય છે તેમ રાગાદિ દોષના નાશથી આત્માની પણ વિશુદ્ધિ સિદ્ધ થઇ શકે છે

(૫૮) શકા પદ્મરાગાદિમા જેમ મલામલસ્વભાવપણુ છે તેમ આત્મામા પણ રાગાદ્યરાગાદિસ્વભાવપણાનો સ્વીકાર કરવાથી સાર્વકાલિક રાગાદિના ક્ષયની સિદ્ધિ થાય તેમ નથી!

સમાધાન–જો તદનત્સ્વભાવત્વ માનવામા આવે તો અમલસ્વભાવપણુ હોવાથી સર્વ પદ્મરાગાદિની વિશુદ્ધિની પ્રાપ્તિ થશે પણ કોઇક પદ્મરાગની કવચિત્ વિશુદ્ધિ થાય એવુ તો નહીં

શકા–પદ્મરાગાદિનો જે મલ તે ભિન્ન વસ્તુ છે તદ્દપરજકપણુ છે પણ તે સાસિદ્ધિક નથી, જ્યારે

આત્માના સાંસિદ્ધિક છે આમ દૃષ્ટાન્ત અને દાર્ષ્ટાન્તિકમા ઘણુ મોટુ અતર છે

(૫૯) સમાધાન-રાગાદિ પણ ભિન્નવસ્તુપણાએ આત્માનુ ઉપરજન કરનાર હોવાથી તેને ઉપરજક જ સ્વીકારેલ છે કારણ કે-રાગાદિ વદનીયકર્મના પરમાણુઓ પણ આત્માથી ભિન્નવસ્તુપણુ અનુભવતા છતા આત્મોપરજક છે

શકા-સ્વભાવશુદ્ધ એવા આત્માને રાગાદિ ઉપરજક કેવી રીતે હોઇ શકે અને કદાચ તેને ઉપરજક માનવામા આવે તો અપવર્ગ-મોક્ષદશામા પણ તેની સત્તા અનિવાર્ય થશે અર્થાત્ મુક્તાવસ્થામા પણ રાગાદિ ઉપરજકનો અભાવ નહીં થાય !

સમાધાન-આ વસ્તુ પદ્મરાગાદિમા પણ સમાન જ છે જો એમ ન હોય તો મલમા સ્વભાવશુદ્ધ પદ્મરાગોપરજકપણુ અને ક્ષારમૃત્તિકા અને પુટપાકાદિથી વિશુદ્ધ બનેલ તેમા અનુપરજક પણુ નહીં રહે, પણ તે તમારે માનવુ જ પડે છે તો તેની જેમ નિસર્ગશુદ્ધ આત્માને રાગાદિ ઉપરજકપણુ અને મોક્ષ દશામા અનુપરજકપણુ પણ માન્યા સિવાય છુટકો નથી

(૬૦) જો તમે કહેશો કે-નિસર્ગશુદ્ધ પદ્મરાગાદિ મલથી ઉપરજિત થાય છે એમ અમે માનતા નથી પણ મલ સહિત જ તેની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ માનીએ છીએ તો આ વસ્તુ આત્મામા પણ સમાન છે અમે પણ નિસર્ગશુદ્ધ આત્મા રાગાદિથી ઉપરજિત થાય છે એમ માનતા નથી પણ તેને અનાદિકાળથી રાગાદિ સહિત જ માનીયે છીએ

શકા-પદ્મરાગાદિ સાદિ હોવાથી તેની ઉત્પત્તિ થાય છે અને આત્મા તો અનાદિ હોવાથી તેની ઉત્પત્તિ થતી નથી આમ દૃષ્ટાન્ત તથા દાર્ષ્ટાન્તિકનુ અતર જેમનુ તેમ જ રહ્યુ !

સમાધાન-આત્મા અનાદિ હોવાથી ભલે તે ઉત્પત્તિ રહિત હોય તેમ છતા રાગાદિગ્રસ્તતામા કોઈ વિરોધ નથી, માટે પદ્મરાગ અને આત્મામા મલસહિતપણાની સમાનતા અપ્રતિહત છે

(૬૧) શકા-આ મા અનાદિ હોવા છતા કૃતકકર્મ વિશેષપણું હોવાથી રાગાદિમા અનાદિતા કેમ સભવે ?

સમાધાન-કૃતકપણુ હોવા છતા પણ જેમ અનુભૂત વર્તમાન ભાવમા અતીતકાલના પ્રવાહથી અનાદિપણુ રહેલુ છે તેમ રાગાદિમા પણ પ્રવાહથી અનાદિત્વ સિદ્ધ થાય છે અને એમ માનવામા ન આવે તો અનાદિત્વ સિદ્ધ નહીં થાય પહેલા જો અનાદિત્વ માન્યુ હોય તો જ પછી પણ અનાદિત્વ રહી શકે અસદ્‌વસ્તુ સદ્ થાય નહીં પૂર્વકાલમા અભાવથી અબીજત્વરૂપ કારણથી પછી પણ અબીજત્વની આપત્તિ થશે પહેલા જે અસદ્ હોય તેને પણ જો સત માનવામા આવે તો સિકતાથી પણ તેલની ઉત્પત્તિ સ્વીકારવી પડશે

(૬૨) વળી અનુભૂત જે વર્તમાન તેની અતીતના અને કૃતકત્વની વર્તમાનકલ્પતા પણ નથી

શકા-પદ્મ રાગાદિના દૃષ્ટાન્તથી આત્મામા રાગાદિનો ક્ષય થાય છે તેમ માની લઈએ, પરતુ પદ્મરાગાદિમા તો ક્ષારમૃત્તિકા તથા પુટપાકાદિ મલનો ક્ષય કરે છે તેવી રીતે આત્મામા રાગાદિનો ક્ષય કોણ કરે છે ?

સમાધાન-જેમ ક્ષારમૃત્તિકા અને પુટપાકાદિથી પદ્મરાગ-સુવર્ણના મલનો ક્ષય થાય છે તેમ પ્રતિપક્ષ ભાવનાથી આત્મામા રાગાદિ કર્મમલનો નાશ થાય છે એ પ્રતિપક્ષભાવના તે અને કાન્તભાવના છે

(૬૩) 'જે વસ્તુથી જે વસ્તુની ઉત્પત્તિ થાય છે તેનાથી પ્રતિપક્ષભૂત જે પદાર્થ તેનાથી તે વસ્તુની ઉત્પત્તિ થઇ શકતી નથી' એ ન્યાય છે ગુણૈકાન્તગ્રહ–જ્ઞાનથી રાગ અને દોષૈકાન્ત ગ્રહ–જ્ઞાનથી દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે આ એકાન્તગ્રહના પ્રતિપક્ષ ભૂત અનેકાન્તગ્રહ–સાપેક્ષદૃષ્ટિથી જ ઉપેક્ષાનો સંભવ છે અન્યથા નથી સકળ વસ્તુ ગુણ દોષ–ઉભયમય છે ઇત્યાદિ જ્ઞાનથી પ્રત્યેક વસ્તુને ઉભયાત્મક જાણનાર પુરૂષોને સ્ત્રીશરીરાદિમા આ અસેવ્ય છે–અગમ્ય છે એ રીતની ઉપેક્ષા જ દેખાય છે કારણ કે સ્ત્રીમા જેમ વાત્સલ્ય ભક્તિભાવાદિ ગુણો દેખાય છે તેમ માત્સર્ય અતિલુબ્ધત્વાદિ દુર્ગુણ પણ દેખાય છે તેથી તત્ત્વદ્રષ્ટા પુરૂષો સંસારથી વિરક્ત બને છે

(૬૪) તે ઉપેક્ષા સંવરશાલી પ્રાણીઓને જ થાય છે નિમિત્તના અભાવથી આગંતુક–નવીન મલનો અભાવ થવાથી અને પૂર્વકાલજનતકર્મનો વિનાશ થવાથી તેમને ઉપેક્ષાના પરિણામનો સંભવ છે

(૬૫) સમ્યગ્જ્ઞાનના અતિશયને પ્રાપ્ત કરનાર તેમ જ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી પદાર્થમાત્રમા ગુણદોષયત્ત્વ–સદસદાત્મકત્વને જોનાર પુરૂષને અતિશય અભ્યાસના બળથી પ્રકૃષ્ટ ઉદાસીનતારૂપ ઉપેક્ષા ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રકૃષ્ટ ઉદાસીનતા જ વાસ્તવિક રીતે વીતરાગ–સર્વજ્ઞપણું છે એના માટે કહ્યું છે કે–વાસી–તક્ષણી અને ચંદનમા સમાન અર્થાત્ ચંદન જેમ પોતાને છોલનારને પણ પોતાની સૌરભથી સુવાસિત બનાવે છે તેમ પોતાના શરીરને છેદાદિથી અપકાર કરનારને પણ મધુર ઉપદેશાદિથી આનંદ ઉપજાવનાર યોગીઓને સર્વ વસ્તુમા ત્યાગ અને ગ્રહણરૂપ ક્રિયાની નિવૃત્તિથી જે ઉદાસીનતા–ઉપેક્ષાભાવના તે જ વૈરાગ્ય કહેવાય છે આ વસ્તુ 'ભાવનાસિદ્ધિ' નામના ગ્રન્થમા વિસ્તાર પૂર્વક જણાવી હોવાથી અહીં તેને માટે પ્રયાસ કર્યો નથી

હવે વક્તૃત્વરૂપ હેતુથી સર્વજ્ઞની અસિદ્ધિ જણાવનાર પ્રતિપક્ષીના વચનનું ખંડન કરતા ગ્રંથકાર સૂરિદેવ જણાવે છે– (શ્લોક ૨૨-૨૩-૨૪) તમે જે "किञ्च ज्ञात्वादियुक्तवान्-वक्ताऽसौ गीयते परै, तत कथनु मवज्ञ" એ વચનનું આશ્રયણ કરી અસર્વજ્ઞત્વની સિદ્ધિ માટે 'असौ न सर्वज्ञो वक्तृत्वात् रथ्यापुरुषवत्' એ અનુમાનનું પ્રતિપાદન કર્યું તે વિચારણીય છે,

જો તમે અસર્વજ્ઞત્વસાધક અનુમાનમા પક્ષ તરીકે 'विप्रज्ञ' અલ્પજ્ઞને ગ્રહણ કરો તો યાગાદિ વિધાનો વ્યર્થ ફળવાળા છે એમ નિશ્ચિત થાય છે કારણ કે સર્વ હિંસાજન્ય યજ્ઞાદિ વિધાનો દુર્ગતિના હેતુભૂત છે એમ સર્વજ્ઞોએ જણાવ્યુ છે

(૨૫) વળી 'असौ न सर्वज्ञ' એ પ્રતિજ્ઞાવાક્યમા નઞ્ શબ્દનો અર્થ અન્યત્વ-ભેદ છે કે વિરોધ-એકાધિકરણ વૃત્તિત્વાભાવ છે એ રીતે વિકલ્પ ઉત્પન્ન કરવામા આવે તો તે પણ સર્વજ્ઞાભાવસાધક થઈ શકે તેમ નથી કારણ કે असौ એ પદથી વિવક્ષિતપક્ષમા સર્વજ્ઞભિન્નત્વ કે સર્વજ્ઞવિરુદ્ધત્વ સાધવામા આવે તો તે બન્નેની સિદ્ધિ પ્રતિયોગીભૂત સર્વજ્ઞરૂપપદાર્થની અપેક્ષાએ જ થઇ શકે ગગનકુસુમાદિ અવિદ્યમાનપદાર્થનો ભેદ કે વિરોધ કોઈ સાધી શકતુ નથી વિદ્યમાનપદાર્થનો જ ભેદ યા વિરોધ સાધી શકાય છે અહીં તમે સર્વજ્ઞનો વિરોધ અથવા ભેદ સાધવા તૈયાર થયા છો તે જ સર્વજ્ઞરૂપપદાર્થની વિદ્યમાનતા સિદ્ધ કરે છે,

(૨૬) જો તમારે વિપરીતજ્ઞ-અયથાર્થજ્ઞાનવાન્ પક્ષ તરીકે અભિમત છે તો નિશ્ચયથી તમને અનેકાન્તદર્શન પ્રમાણભૂત છે એ સિદ્ધ થાય અને એ રીતે એક પદાર્થમા ઉભયધર્મ સ્વીકાર

વાથી એક પદાર્થમા અનેકધર્મ સમાવેશરૂપ અનેકાન્તદર્શન તમને ઇષ્ટ છે એ પણ સિદ્ધ થાય, માટે તમારૂ અનુમાન સિદ્ધ થતુ નથી

(૨૭) જો 'કુત્સિતજ્ઞ'ને પક્ષ તરીકે માનવામા 'આવે' તો કુત્સિત એટલે નિન્દિતને જે જાણે તે કુત્સિતજ્ઞ એ વ્યુત્પત્તિથી તેમા નરક વગેરે સમસ્ત કુત્સિત પદાર્થ વિષયક જ્ઞાન અપેક્ષિત થયુ આવુ જ્ઞાન સકળપદાર્થજ્ઞાતા સર્વજ્ઞ સિવાય બીજાને નહીં હોવાથી તમારા અનુમાનથી જ અમારા અભિમત સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ થશે

(૨૮ જો તમે એમ કહેશો કે-અમે 'અકિઞ્ચિજ્ઞ' કઈપણ ન જાણનારને પક્ષ તરીકે સ્વીકારીએ છીએ તો જે કઇ પણ જાણતા ન હોય તે વક્તા કેવી રીતે થાય અને જો તે વક્તા ન હોય તો 'વક્તૃત્વ' રૂપ હેતુના અભાવથી 'असौ न सर्वज्ञ वक्तत्वात्' એ અનુમાનથી અનુમિતિની ઉપત્તિ સર્વથા નહીં થાય

(૨૯) વળી તમે એમ કહેશો કે-અમે આ અનુમાનથી તમે માનેલ જે સર્વજ્ઞ તેનો જ વ્યવચ્છેદ-ભેદ સિદ્ધ કરીએ છીએ તો તે અયુક્ત છે કારણ કે 'असौ न' ઈત્યાદિ શબ્દ (અનુમાન) સર્વજ્ઞભાવને દૂર કરે તેમ નથી અથાત્ એ અનુમાનથી સર્વજ્ઞત્વના અભાવ સિદ્ધ થતો નથી

(૩૦) સર્વજ્ઞત્વની સાથે વક્તૃત્વનો વિરોધ નથી અર્થાત્ તે બન્નેનુ એક અધિકરણમા વૃત્તિપણુ વિરૂદ્ધ નથી તેથી અહીં વક્તૃત્વરૂપ હેતુથી સર્વજ્ઞત્વનો અભાવ પ્રતીયમાન થતો નથી,

(૩૧) શકા-વક્તૃત્વ સર્વસ્થાનમા અસર્વજ્ઞાવિનાભૂત-અસર્વજ્ઞની સત્તામાં નિયત સત્તાવાળુ દેખાયુ હોવાથી તેનાથી અસ

વંજ્ઞની સિદ્ધિ કેમ ન થાય ! એટલે કે જેમ વહ્નયવિનાભૂત ધૂમ રૂપ હેતુથી વહ્નિનુ અનુમાન થાય છે તેમ અહીં પણ અસર્વજ્ઞા વિનાભૂત વક્તૃત્વરૂપ હેતુથી અસર્વજ્ઞની સિદ્ધિ થવી જોઈએ

(૩૨-૩૩) સમાધાન-તમારી વાત બરાબર નથી, ભૂત અને ભવિષ્યનુ અદર્શન હોવાથી વક્તૃત્વ સર્વત્ર અસર્વજ્ઞાવિનાભૂત છે તેની અસિદ્ધિ છે અર્થાત્ વક્તૃત્વ સર્વસ્થાને અ સર્વજ્ઞાવિના ભૂત નથી આથી તે અગ્નિ-ધૂમના સમાન નથી અગ્નિથી ધૂમની ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી ધૂમ એ અગ્નિનો અવિનાભૂત છે જ્યારે વક્તૃત્વ એ અસર્વજ્ઞનો અવિનાભૂત નથી

વળી ધૂમ જો એકવાર પણ અગ્નિ સિવાય ઉત્પન્ન થાય તો તે વહ્ન્યવિનાભૂત કહેવાય નહીં પણ તેની ઉત્પત્તિ અગ્નિ સિવાય થતી જ નથી તેથી તે વહ્ન્યવિનાભૂત છે એ અવશ્ય સ્વીકારવુ પડશે જ્યારે અહીં વક્તૃત્વ અને અસર્વજ્ઞત્વમા એવો કોઈ નિયમ નથી આમ દૃષ્ટાન્ત અને દાર્ષ્ટાન્તિકમા વૈધર્મ્ય સ્પષ્ટ છે

(૩૪) શકા-સદોષ આત્માને જ વક્તૃપણુ છે એમ સ્વીકાર્યુ હોવાથી વક્તૃત્વમા પણ ધૂમની જેમ અસર્વજ્ઞાવિનાભૂતત્વ છે જ માટે દૃષ્ટાન્તની સાથે કોઈ વિષમતા નથી

(૩૫) સમાધાન-અહીં ધૂમ પણ અગ્નિના દોષોનુ અનુસરણ નહીં કરીને જ અગ્નિહેતુક છે-અગ્નિથી ઉત્પન્ન થાય છે જો તેમ ન હોય તો ધૂમ આ પ્રકારથી સ્ફુટનાદિ-વેણુ આદિના ફાટવાના શબ્દ વગેરેનુ પણ અનુમાન કરાવનાર થાય અર્થાત જો ધૂમને અગ્નિદોષનુ અનુસરણ કરીને જ ઉત્પન્ન થનાર માનવામા આવે તો ધૂમથી જેમ વહ્નિની અનુમિતિ થાય છે તેમ વહ્નિદોષની પણ અનુમિતિ થાય, પણ તેમ થતી નથી. એ રીતે સદોષ આત્માથી અથવા આત્મગતદોષથી પણ વક્તૃત્વની [illegible]

નથી તેથી વક્તૃત્વમા અસર્વજ્ઞાવિનાભૂતપણુ નથી અને તેથી જ વક્તૃત્વરૂપ હેતુથી અસર્વજ્ઞત્વની અનુમિતિ-સિદ્ધિ થતી નથી

(૩૬) જે મનુષ્ય જે વિષયમા ઘણુ જાણતો હોય તે તે વિષયમા સારી રીતે બોલે છે (આ અનુભવસિદ્ધ વાત છે) તો જે સર્વ વિષયને જાણતા હોય તે સર્વજ્ઞ કેમ ન બોલે અર્થાત્ અવશ્ય બોલે

(૩૭) જો તમે કહેશો કે-અસર્વજ્ઞજનિત જે વસ્તુ તે સર્વજ્ઞમા દેખાતી નથી તો વક્તૃત્વ પણ અસર્વજ્ઞમા છે તેથી તે સર્વજ્ઞમા કેવી રીતે રહે ! તો અમે તમને પૂછીશુ કે-તમારા દર્શનમા કે નેત્રમા જે વસ્તુ ન દેખાઈ હોય તે વસ્તુ નથી એમ માનવુ શુ યુક્તિયુક્ત છે ! અર્થાત્ નથી જ ભલે તમે સર્વજ્ઞમા વક્તૃત્વનો અભાવ સાબિત કરવા ગમે તેટલા પ્રયત્ન કરો પણ સર્વજ્ઞમા વક્તૃત્વ અપ્રતિહત છે

(૩૮) કોઈ પુરૂષે સર્વજ્ઞમા અસર્વજ્ઞત્વજનિત વક્તૃત્વાદિ વસ્તુ ન જોઇ હોય તેટલા માત્રથી તેમા તેની (વક્તૃત્વની) અસિદ્ધિ થઇ શકે નહીં જો સર્વપુરૂષે સર્વજ્ઞમા વક્તૃત્વાદિ વસ્તુ ન જોઇ હોય તો અસિદ્ધિ થાય, પરતુ સર્વપુરૂષ કર્તૃક અદર્શનનુ ખડન અમે પહેલા જ કરી ગયા છીએ

(૩૯) વળી 'असौ न सर्वज्ञ वक्तृत्वात्' એ તમારુ અનુમાનમા પડિત ! એવા તમે વક્તૃત્વરૂપ વ્યભિચારી હેતુનો પ્રયોગ કર્યો છે કારણ કે તે હેતુ વિપક્ષ-નિશ્ચિતસાધ્યાભાવવાન્ જે સર્વજ્ઞ તેમા વિદ્યમાન છે સાધ્યાભાવાધિકરણમા જે હેતુ વૃત્તિ હોય તે વ્યભિચારી કહેવાય છે

(૪૦-૪૧) અસર્વજ્ઞ જે દેવદત્ત તેમા જ્ઞાન અને વૈરાગ્યથી ઉત્પન્ન થયેલા વક્તૃત્વ વગેરે ગુણો છે અથવા નથી એ રીતનો સર્વથા નિર્ણય કરવો તે છદ્મસ્થ પુરૂષ માટે શક્ય નથી.

વળી શરીર કે વચનની પ્રવૃત્તિથી પણ ગુણદોષ વિષયક તાદૃશ નિર્ણય થઈ શકે તેમ નથી નટ જેમ મલામા લોકોને આનન્દિત કરવા માટે બુદ્ધિપૂર્વક અન્યથા પ્રવૃત્તિ કરે છે તેવી રીતે અહીં અસર્વજ્ઞમા પણ બુદ્ધિપૂર્વક અન્યથા વકતૃ પણાનો સંભવ હોવાથી અસર્વજ્ઞરૂપ સાધ્યમા વકતૃત્વરૂપ હેતુનો નિશ્ચય નથી

(૪૨) શંકા—રાગરહિત એવા તીર્થંકરદેવને પ્રયોજનનો અભાવ હોવાથી ક્લેશદાયક વકતૃત્વાદિપ્રવૃત્તિ સંભવતી નથી તેથી સર્વજ્ઞમા વકતૃત્વના અભાવનો નિર્ણય કેમ ન થાય?

(૪૩) સમાધાન—ભવોપગ્રાહી કર્મનું તાદૃશ નામ સ્વભાવ પણ હોવાથી સર્વજ્ઞમા વકતૃત્વાદિપ્રવૃત્તિ યોગ્ય જ છે અને તે પ્રવૃત્તિ સર્વજ્ઞમા હોવા છતા પણ વકતૃત્વ અને સર્વજ્ઞત્વ બન્ને એક અધિકરણમા નિર્બાધપણે રહી શકતા હોવાથી વકતૃત્વથી અસર્વજ્ઞત્વાભાવ સાધી શકાય તેમ નથી

(૪૪) છદ્મસ્થ મનુષ્ય સાક્ષાત્ અપ્રતીયમાન પદાર્થોમા 'તે પદાર્થો એ પ્રમાણે છે અથવા એ પ્રમાણે નથી' આ રીતનો નિશ્ચય કરી શકતો નથી માટે પદાર્થના નિશ્ચય માટે સર્વજ્ઞનો સ્વીકાર આવશ્યક છે

(૪૫) વળી 'જે સર્વજ્ઞ હોય તે વક્તા ન હોય' એ પ્રમાણે તમે કહી શકો તેમ નથી કદાચ તમે—સર્વજ્ઞાધિકરણકવકતૃત્વની અપ્રસિદ્ધિ હોવાથી સર્વજ્ઞ વક્તા નથી એમ કહેશો તો તે યુક્તિસંગત નથી કારણ કે અસિદ્ધિનો અભાવ છે

(૪૬) આ રીતે અસર્વજ્ઞત્વને સિદ્ધ કરવા હેતુ તરીકે સ્વીકારેલ વકતૃત્વરૂપ હેતુની વિપક્ષભૂત સર્વજ્ઞમા પ્રમાણથી અવૃત્તિતા નહીં

પરન્તુ વૃત્તિતા જ સાબિત થવાથી સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ થાય છે, અને તેથી તમોએ જણાવેલ સર્વજ્ઞાભાવ અસિદ્ધ છે ,

(ગદ્ય-૬૬) 'न वक्तृत्वमदेहस्य ઇત્યાદિ દ્વારા પહેલા જે વકતૃત્વને રાગાદિનુ નિબન્ધન-નિમિત્ત કારણ જણાવ્યુ તે પણ પરપરાએ જ તેનુ નિમિત્ત થતુ હોવાથી નિર્દોષ છે વક્તૃત્વ જો સાક્ષાત્ રાગાદિનુ નિમિત્ત હોય તો જરૂર તે દોષાવહ થાય પરન્તુ સાક્ષાત્ નિમિત્ત તો તમે પણ માનતા નથી અને પર પરાએ નિમિત્ત બાધક નથી

(૬૭) શ કા-વકતૃત્વને પર પરાએ રાગાદિ નિમિત્ત માનવામા પણ સર્વજ્ઞમા વીતરાગત્વનો વ્યાઘાત થશે !

સમાધાન-સર્વજ્ઞભગવાનને નિશ્ચયથી રાગાદિનો અભાવ જ ઇષ્ટ હોવાથી પર પરાએ રાગાદિ નિમિત્ત હોવા છવા વીતરાગત્વનો વ્યાઘાત નથી

(૬૮) શ કા-દેહના કારણભૂત રાગાદિનો વિનાશ થયે તે જ કાળમા રાગાદિના કાર્યભૂત શરીરનો પણ વિનાશ પ્રાપ્ત થશે!

સમાધાન-રાગાદિ દેહાદિ કાર્ય પ્રત્યે નિમિત્ત કારણ હોવાથી તેનો વિનાશ દેહના વિનાશમા પ્રયોજક નથી માટે રાગાદિની નિવૃત્તિથી શરીરની નિવૃત્તિ થતી નથી લોકમા પણ જેમ ઘટાદિ કાર્યનુ ઉપાદાન કારણ કપાલાદિ તેના વિનાશથી જ ઘટરૂપ કાર્યનો વિનાશ થાય છે પણ ખનિત્ર-દ ડ વગેરે નિમિત્ત કારણના અભાવથી ઘટનો વિનાશ થતો નથી

(૬૯) શ કા-વકતૃત્વનુ ઉપાદાન કારણ શુ છે! જો રાગાદિને ઉપાદાન કારણ માનશો તો તે બરાબર નથી, કારણ કે તેમ

જાનવાથી રાગાદિના વિનાશમાં વક્તૃત્વનો પણ વિનાશ પ્રાપ્ત થશે અને તે યુક્તિસંગત નથી, કારણ કે રાગાદિ નષ્ટ થવા છતાં પણ વક્તૃત્વ દેખાય છે.

સમાધાન-ભાષાવર્ગણાના પુદ્ગલ અને તાલ્વાદિ પ્રયત્ન આ બન્ને વક્તૃત્વના ઉપાદાનકારણ છે.

શંકા-વક્તૃત્વમાં ભાષાદ્રવ્ય અને આત્મપ્રયત્ન કારણ છે પણ રાગાદિ કારણ નથી એ શાથી જણાય છે?

સમાધાન-પ્રકૃષ્ટ વિરોધીભૂત પદાર્થના રાગાદિના અભાવ હોવા છતાં સત્પુરુષોને આ રીતે વક્તૃત્વની પ્રાપ્તિ દેખાય છે. જો રાગાદિ જ વક્તૃત્વનું ઉપાદાન કારણ હોય તો રાગાદિના અભાવમાં વક્તૃત્વનો પણ અભાવ થાય. કદાચ તમે એમ કહેશો કે-ભલે વક્તૃત્વનો અભાવ થઈ જાય તેમાં શો વાંધો છે? તો એમ થાય તો વ્યાખ્યાનાદિક સકલ વ્યવહારનો ઉચ્છેદ પ્રાપ્ત થાય અને તે કોઈ રીતે ઇષ્ટ નથી.

(૭૦) પહેલા 'विवक्षया च वक्तृत्वम्' (શ્લોક-૨૧) આ જે કહ્યુ છે કે-'વક્તૃત્વ વિવક્ષાધીન છે, વિવક્ષા ઇચ્છાધીન છે અને ઇચ્છા રાગાધીન છે. આ રીતે વક્તૃત્વ રાગનિમિત્ત હોવાથી વક્તૃત્વરૂપ હેતુથી સર્વજ્ઞત્વનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે.'

(૭૧) તે પણ અયુક્ત છે વિવક્ષા વગર પણ કોઈ કોઈ સ્થાને વક્તૃત્વનું દર્શન થવાથી 'विवक्षया च वक्तृत्वम्' એ તમારૂ કથન અસંગત છે. સુષુપ્તાદિ મનુષ્યોમાં વિવક્ષા વગર જ વક્તૃત્વપણુ સુવિદિત છે.

(૭૨) જો તમે કહેશો કે-સુપ્ત-મનુષ્યાદિ મનુષ્યમાં વિવક્ષા છે જ અન્યથા વક્તૃત્વની અસિદ્ધિ થશે. તો તે બરાબર નથી

કારણ કે લોકમા સુપ્ત-મત્ત વગેરે મનુષ્ય માટે આ વિવક્ષુ-બોલવાની ઇચ્છાવાળો છે તેવા પ્રકારની પ્રતીતિનો અભાવ છે અને સ્વપ્ન તથા ઉન્માદાવસ્થાની વિનિર્મુક્ત મનુષ્યને પૂર્વમા ઉચ્ચારિત વચનનુ સ્મરણ થતુ નથી તથી તે અવસ્થામા જે વક્તૃત્વ છે તેમા વિવક્ષાપૂર્વકત્વનો અભાવ છે એ સિદ્ધ થાય છે લોકમા વિવક્ષાપૂર્વક કથિત વચનનુ જ સ્મરણ થતુ દેખાય છે પણ શયનાદિથી પ્રબુદ્ધ મનુષ્યને સુપ્ત દશામા ઉક્ત વચનનુ સ્મરણ થતુ નથી તેથી તેનુ વક્તૃત્વ વિવક્ષાપૂર્વકનુ સભવતુ નથી

(૭૩) શયનાદિથી પ્રબુદ્ધ મનુષ્યને પૂર્વોક્ત વચનનુ સ્મરણ ન થાય છતા તેમા વિવક્ષા છે એમ જો માનવામા આવે તો તો અતિપ્રસગ દોષ પ્રાપ્ત થશે

વળી જો વક્તૃત્વ અને વિવક્ષાના વિષયમા "તત્પદાર્થની વિવક્ષાના તદ્વાચક શબ્દનો પ્રયોગ અને તત્પદાર્થની અવિવક્ષામા તદ્વાચક શબ્દનો અપ્રયોગ" એ પ્રમાણે જો અન્વય વ્યતિરેક હોય તો જરૂર 'વિવક્ષયા વક્તૃત્વમ્' એ નિયમ સ્વીકાર્ય બને, પણ વક્તૃત્વ અને વિવક્ષાના વિષયમા તેવો અન્વય વ્યતિરેક છે નહીં

કાતર શબ્દ ની વિવક્ષામા એટલે જ્યા કાતર શબ્દ પ્રયોક્તવ્ય છે ત્યા ક્વચિત શૂર શબ્દનો પ્રયોગ પણ દેખાય છે એ પ્રમાણે કાતર શબ્દની વિવક્ષામા કાતર શબ્દ પ્રયોગનો અભાવ અને શૂર પદાર્થની અવિવક્ષામા શૂર શબ્દનો પ્રયોગ દેખાવાથી અન્વય વ્યતિરેકનો વ્યભિચાર છે તેથી 'વિવક્ષયા વક્તૃત્વમ્' એટલે ...ત્વ વિવક્ષાપૂર્વક હોય છે એવો નિયમ રહેતો નથી

(૭૪) શંકા-કાતરની વિવક્ષામાં જ્યાં શૂર શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે ત્યાં પણ કાતરની વિવક્ષા પછી શૂરની વિવક્ષાથી શૂર શબ્દનો પ્રયોગ દેખાય છે તેથી વ્યભિચાર નથી।

સમાધાન-અન્તરાલ-મધ્યમાં શૂર શબ્દની વિવક્ષામાં કોઈ પ્રમાણ નથી

શંકા-શૂરની વિવક્ષા સિવાય શૂર શબ્દના પ્રયોગની જે અન્યથા અનુપપત્તિ તે જ તેમાં પ્રમાણભૂત છે।

સમાધાન-શૂરની વિવક્ષાપૂર્વક શૂર શબ્દનો પ્રયોગ થાય તો સંદેહની નિવૃત્તિ થાય અર્થાત્ આ શૂર છે કે અશૂર એવો સંદેહ ત્યાં રહે નહીં, પણ અહીં કાતર શબ્દની વિવક્ષામાં જ્યાં શૂર શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે ત્યાં તો 'આ શૂર જ છે' એ રીતના નિશ્ચય રૂપ સંદેહની નિવૃત્તિ થતી નથી એથી શૂર શબ્દ પ્રયોગને અવિવક્ષાપૂર્વકત્વ માનવામાં પણ કોઈ જાતનો વિરોધ નથી

(૭૫) શંકા-તત્ પદાર્થ વિવક્ષાના અભાવમાં પણ જે તત્ શબ્દનો પ્રયોગ થાય તો તત્ શબ્દના પ્રયોગમાં અહેતુક પણું પ્રાપ્ત થશે અને તેથી 'જે જે અહેતુક હોય તેની સર્વદા પ્રાપ્તિ થાય' એ ન્યાયે તે શબ્દનો સર્વદા પ્રયોગ પ્રાપ્ત થશે અને તેથી અશૂર વક્તવ્યતામાં પણ 'શૂર શૂર' એ જાતના પ્રયોગથી વિરોધ થશે।

સમાધાન-'તત્ પદની વિવક્ષાના અભાવમાં પણ તત્ પદનો પ્રયોગ માનવામાં' તમોએ માનેલ અહેતુકપણાની સિદ્ધિ નથી 'ભાષાવર્ગણાના પુદ્ગલ અને આત્મપ્રયત્નને વક્તૃત્વના પ્રતિ હેતુપણું છે' એમ અમે પહેલા જ નિરૂપણ કરી ગયા હોવાથી શબ્દપ્રયોગમાં અહેતુકપણું નથી તેથી સર્વદા ત પદના પ્રયોગની પ્રાપ્તિરૂપ દોષ રહેતો નથી

(૭) શકા-ભાષાદ્રવ્ય અને આત્મપ્રયત્ન વક્તૃત્વમા હેતુ છે એ વેન્ઓધિન નથી અને એવી કોઈ ગવતજ્ઞા પણ નથી માટે તેન કારણ માનવામા શુ પ્રમાણ છે !

સમાધાન-ભાષાદ્રવ્ય અને આત્મપ્રયત્નને વક્તૃત્વહેતુપણ અદષ્ટાદિ પ્રયોજ્ય છે જો એમ માનવામા ન આવે તો વિવક્ષાની પણ સર્વદા સત્તા નહેતી હોવાથી તમોએ આપેલ પૂર્વોક્ત દોષ નિવૃત્ત થતો નથી એટલે કે તે દોષ જેમનો તેમ જ રહે છે

(૭૭) વળી સર્વજ્ઞ ભગવાન અમનસ્ક-મનરહિત હોવાથી તેમને ઈચ્છા જ ઉત્પન્ન ન થતી હોવાથી તેમના વક્તૃત્વમા વિવક્ષા હેતુકત્વનો અભાવ છે એટલે ત્યા ' विवक्षया च वक्तृत्वम् ' એ દોષ અસિદ્ધ જ છે સર્વજ્ઞ ભગવાનનો વચનયોગ કેવળ ચેષ્ટારૂપ છે તેથી પહેલા ' मा चेन्द्रामात्रतो हि यद्राग ' ઈત્યાદિ વચનથી જે દોષ જણાવ્યો હતો તે પણ વ્યર્થ છે કારણ કે સર્વજ્ઞમા ઈચ્છાનો જ અભાવ છે

(૭૮) ઈચ્છાની વિદ્યમાનતા હોય તો પણ સર્વજ્ઞભગવાનની ઈચ્છા શુદ્ધ હોવાથી ત્યા રાગનો સબધ નથી જ્યા શુદ્ધ ઈચ્છા છે ત્યા રાગનો સબધ હોતો નથી એ વસ્તુ લોકમા પણ પ્રસિદ્ધ છે

(૭૯) તેથી વક્તૃત્વરૂપ હેતુથી અસર્વજ્ઞને સિદ્ધ કરવા એ વચનમાત્ર જ છે અર્થાત્ તેનાથી તેની સિદ્ધિ અશક્ય છે

(શ્લોક-૪૭) એ પ્રમાણે સક્ષેપથી સમીચીનન્યાયની ઉક્તિ દ્વારા સર્વજ્ઞસામાન્યનુ નિરૂપણ કર્યું, તે તે સર્વજ્ઞ વિશેષનુ સ્વરૂપ પડિત પુરુષોએ સર્વજ્ઞપ્રણીત કલ્પસૂત્ર વગેરે આગમવચનથી જાણવુ

(૪૮) ગુણદોષના નિશ્ચયવિષયમાં દૃષ્ટ અર્થ અને અદૃષ્ટ અર્થ વિષયક બોધજનક સવિશેષણ આખ્યાતરૂપ વાક્ય જેઓને વિગ-ગન- છે તે વક્તા કહેવાય છે જે પ્રકાર પ્રાસાદદિના નિર્માણવિષયમાં જેઓને પ્રાસાદાદિ રચનારૂપ ક્રિયા વિગમક છે તે કર્તા કહેવાય છે આમ વક્તા અને કર્તામાં મોટુ અન્તર છે વક્તા આત્મસંબંધી ગુણદોષના નિરૂપક છે ત્યારે કર્તા પ્રાસાદાદિની રચનાના વિષયમાં ગુણદોષના વિવેચક છે

(૪૯) જેમનુ વાક્ય દૃષ્ટશાસ્ત્રથી અવિરુદ્ધ અર્થનુ પ્રતિપાદન કરતુ હોય અર્થાત પૂર્વાપર અબાધિત હોય, સર્વ પ્રાણીઓને સુખ આપનાર હોય, પરિમિત, ગંભીર-ગૂઢ અભિપ્રાયવાળુ અને આહ્લાદજનક હોય તે સર્વવિત-સર્વજ્ઞ જાણવા

(૫૦) શ્રી જિનેશ્વરદેવે પ્રતિપાદન કરેલ વાક્ય જ પૂર્વ કથિત સર્વ લક્ષણોથી યુક્ત હોવાથી જિનેશ્વરદેવ જ નિશ્ચયથી સર્વજ્ઞ છે પણ જિનથી અન્ય સર્વજ્ઞ નથી એ સ્યાદ્વાદ દર્શનની યુક્તિથી જ જણાય છે

(૫૧) એકાન્ત નિત્યવાદમાં બન્ધમોક્ષાદિ સિદ્ધ થતા નથી, અને એકાન્ત અનિત્યવાદમાં પણ બંધમોક્ષાદિ ઘટતા નથી

(૫૨) જીવાત્મા સ્વભાવભેદથી બદ્ધ થાય છે એટલે કે સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે, અને તે સ્વભાવભેદથી મુક્ત થાય છે આમ બદ્ધ અને મુક્તને સર્વદા સમાન બન્ધમોક્ષાદિભાવથી એકત્વની આપત્તિ થશે અને તેમ થવાથી બદ્ધ અને મુક્તમાં બંધ અને મોક્ષની વ્યવસ્થા ઘટી શકશે નહીં

(૫૩) બન્ધ અને મોક્ષમાં અત્યન્ત ભેદ માનવામાં આવે તો પણ બદ્ધ આત્મા ક્યારે ય મુક્ત નહીં થાય, અને જો તે મુક્ત ન થાય તો સર્વશાસ્ત્રમાં કહેલ ભાવનાદિ અનુષ્ઠાન નિરર્થક

(૫૪) કેવળ અચેતન—ચૈતન્યવિરહિત પ્રધાનાદિને બંધ વગેરે યુક્તિસંગત નથી અચેતન જે પ્રધાન તેને બંધ અને મુક્તિની પ્રતીતિનો અભાવ છે અને એકત્વનિયતાદિ પ્રતીતિનો પણ સર્વથા અભાવ છે

(૫૫) સંતતિ—પર પરાની અપેક્ષાએ નિરન્વય અને વિનાશવાળા પદાર્થોમાં વૈધર્મ્યથી એકત્વ—નિત્યત્વ આદિનો અભાવ હોવાથી એકાન્તપક્ષ સ્વીકારવાથી બન્ધમોક્ષાદિ યુક્તિસંગત થતા નથી

(૫૬) આ સર્વ નિરૂપણ અન્ય ગ્રન્થમાં વિસ્તારપૂર્વક જણાવેલ હોવાથી અહીં તેનો વિસ્તાર કરેલો નથી પણ સંક્ષેપથી તો સર્વનિરૂપણ કર્યું જ છે

(૫૭) એટલે સ્યાદ્વાદનીતિથી—અનેકાન્તવાદના અનુસરણથી જ પરિણામવાન્—જ્ઞાનવાન્ અને ભિન્નભિન્ન સ્વભાવવાળા જીવમાં બન્ધમોક્ષાદિ સર્વવિધ વ્યવસ્થાસિદ્ધ થાય છે

(૫૮) મિથ્યાત્વાદિથી યુક્ત એવો જે જીવ કર્મથી બંધાય છે તે જ સમ્યક્ત્વાદિથી યુક્ત થયો છતો કર્મથી મુકાય છે

(૫૯) 'હું કર્મથી બંધાયેલ છું' એવા જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલ વૈરાગ્યના પરિણામથી કર્મક્ષયને માટે કદાચિત્ સંયમ—તપ આદિ પ્રવૃત્તિ ચેતનને ઉપપન્ન થાય છે

(૬૦) કર્મબન્ધરૂપી દવ—જંગલને બાળવામાં અગ્નિ સમાન તપ-સંયમના યોગોમાં પ્રવૃત્ત કરવાથી કર્મબન્ધના ક્ષયથી શુદ્ધિ અર્થાત્ વાસ્તવિક રીતે મુક્તિ થાય છે

(૬૧) શંકા—તેવા પ્રકારનો મોક્ષ વૈરાગ્યથી સર્વ પ્રાણીઓને એકીસાથે કેમ થતો નથી, કોઈક સમયે કોઈકને જ મોક્ષ થાય એવું કેમ ?

(૬૨) સમા૦–અનાદિકાલિક ભવ્ય ભાવનાવાળા જીવને તથા ભવ્યત્વ(પરિપાક)થી સુકર્મના સયોગથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે તેનો વૈરાગ્ય સર્વત્ર થતો નથી

(૬૩) સર્વજ્ઞ પણ અનેકાન્તવાદમા છે તે પણ ન્યાયોપેત સિદ્ધ થાય છે તે કારણથી બુદ્ધિવિષયીભૂત સર્વજ્ઞ પણ એકાન્ત સુન્દર નથી

(૬૪) જે સ્વગત–સ્વીયસર્વજ્ઞત્વ વડે સર્વજ્ઞ વર્તમાન છે તે પરગત–અન્યજનવર્તી સર્વજ્ઞત્વ વડે સર્વજ્ઞ ઉત્પન્ન થતા નથી, અર્થાત પરગત સર્વજ્ઞત્વ વડે તે સર્વજ્ઞ સિદ્ધ થતા નથી

(૬૫) પરગત સર્વજ્ઞત્વ વડે પણ સર્વજ્ઞની સત્તા સ્વીકારાય તો ભિન્નઘટાદિવસ્તુગતવર્તનાત્વ–ઘટત્વાદિ ધર્મવિશેષ વડે તે સર્વજ્ઞ પણ અન્ય ઘટપટાદિની જેમ સર્વજ્ઞભિન્ન થઈ જાય માટે અનેકાન્તવાદના સ્વીકારથી જ સર્વજ્ઞની સત્તા સિદ્ધ થાય છે વળી એકાન્તવાદને સ્વીકારવામા બન્ધમોક્ષની વ્યવસ્થા પણ ઘટી શકે નહીં તેથી 'अनेकान्तवाद' અવશ્ય સ્વીકાર્ય છે

(૬૬) જેમ અનેકાન્તવાદના બલથી અન્ય ઘટપટ વગેરે સમસ્ત પદાર્થોની સ્વ–સ્વસત્તા સિદ્ધ થાય છે, તેમ અનેકાન્ત વાદના બલથી જ સર્વજ્ઞની પણ સ્વસત્તા સિદ્ધ થાય છે તેથી સર્વજ્ઞ સર્વ રીતે અત્યન્ત મનોહર કેમ નથી! તેનો વિચાર કરો

(૬૭) આ રીતે સર્વજ્ઞ સાધક વિવિધ યુક્તિના નિરૂપણ વડે ભૂત–ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ કાળત્રયવર્તી સમસ્તપદાર્થ વિષયક અબાધિત જ્ઞાનવાન્ સર્વજ્ઞ છે એ સિદ્ધ થયુ અને સર્વજ્ઞપ્રતિપાદિત વાક્યથી શ્રી તીર્થંકરદેવ એ જ સર્વજ્ઞ છે એ પણ સિદ્ધ થયુ આ નિશ્ચય થવાથી અમે નિષ્પન્ન પ્રયોજનવાળા થયા હવે પ્રસગથી સર્યુ

(૬૮) હવે ગ્રન્થકાર મહાત્મા ગ્રન્થના અતે શિષ્ટ પરપરા પ્રાપ્ત મગલનુ આચરણ કરે છે ત્રણે ભુવનમા સારરૂપ અને

સર્વજ્ઞરૂપી રત્ન વિષે જામેલ મોહ (અજ્ઞાન)રૂપી મળને દૂર કરવાના કારણો છે જેમા એવા આ પ્રકરણને કરીને જે મે પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું તે માત્સર્યજનિત દુઃખનો વિધ્વંસ કરનાર પુણ્ય વડે સકલ ભવ્યાત્માઓને ગુણાનુરાગ પ્રાપ્ત થાઓ

આ રીતે સુવિહિતાગ્રણી સુગૃહીતનામધેય પરમદાર્શનિક પૂ આચાર્ય પુરન્દર શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજે રચેલ 'સર્વજ્ઞસિદ્ધિ' ગ્રન્થનો ભાવાનુવાદ શાસ્ત્રવિશારદ કવિરત્ન પીયૂષપાણિ અમારા પ્રગુરુવર્ય પૂજ્ય આચાર્યમહારાજ શ્રી વિજયામૃતસૂરીશ્વરજી મહારાજે રચેલ 'સર્વહિતા' નામની વૃત્તિના આધારે યથામતિ લખેલ છે એ મહાપુરૂષના આશયને સમજવા-સ્ફુટ કરવા શક્ય પ્રયત્ન કર્યો છે કોઈક સ્થાનમા બરાબર ભાવાર્થ ન સમજાતા કેવળ શબ્દાર્થ આપેલ છે આમ છતા આ ગૂઢ વિષયનુ નિરૂપણ કરવામા છદ્મસ્થત્વસુલભપ્રમાદ વશ જે સ્ખલના રહી ગઈ હોય તે માટે 'મિથ્યાદુષ્કૃત' દેવા પૂર્વક વિદ્વાન્ વાચકવર્ગ દોષનુ પ્રમાર્જન કરવાપૂર્વક ક્ષીરનીર ન્યાયે એનો ઉપયોગ કરી સર્વજ્ઞપ્રભુના શુદ્ધ દર્શનને પ્રાપ્ત કરો એ અભિલાષા સહ વિરમુ છુ

આ પ્રમાણે શાસનસમ્રાટ તપાગચ્છાધિપતિ આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજય નેમિસૂરીશ્વરજીમહારાજના પટ્ટાલંકાર શાસ્ત્રવિશારદ આચાર્યમહારાજ શ્રી વિજયામૃતસૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્યરત્ન વિદ્વદ્વર્ય પન્યાસપ્રવર શ્રી દેવ વિજયજી ગણિવર ચરણારવિન્દચંચરીક મુનિ હેમચંદ્ર વિજયજીએ કરેલ 'સર્વજ્ઞસિદ્ધિ' ગ્રન્થનો ભાવાનુવાદ પૂરો થયો પ્ર ચૈ સુ ૧૫-૬૦ સિદ્ધગિરિ

ॐ ह्रीँ अर्हँ नमः

सर्वज्ञाय भगवते श्रीमहावीरस्वामिने नमः ।

नमो नमः श्रीगुरुनेमिसूरये ।

आचार्यशिरोमणिश्रीहरिभद्राचार्यविरचिता ।

सर्वज्ञसिद्धिः

सा च, शास्त्रविशारद-कविरत्न-पीयूषपाणि-श्रीमदाचार्यवर्य-
श्रीविजयामृतसूरीश्वरसन्दृब्धया 'मनोहरा' ऽऽ
ख्यया व्याख्यया समलङ्कृता ।

अर्हन् देवाधिदेवो जिनवरवृषभः केवली पारगामी,
सार्वः शम्भुः स्वयम्भूः सकलसमयवित् तीर्थकृत् क्षीणकर्मा ।
स्याद्वादी बोधिदाताऽसुरसुरमहितोऽधीश्वरो वीतरागः,
सर्वज्ञः सर्वदर्शी भगवदभयदः सर्वदा सर्वदः स्तात् ॥ १ ॥

अनादेः सम्बद्धं कलुषमतुलं ज्ञानपटलं,
विनीयामूलं यः समधिगतवान् केवलमलम् ।
अलोकं लोकं वा करबदरवद् वेत्ति सकलं,
तमर्हन्तं वन्दे विदितविभवं देवममलम् ॥ २ ॥

केचिन्महामोहविपाकचित्ता,
ज्ञानाद्यभिव्यक्तिमवाप्य कामम्।
आरुह्य दूरूढकुतर्कशाखां,
पतन्ति सर्वज्ञमपह्नुवानाः ॥ ३ ॥

सर्वज्ञसिद्धिं पुरतो न कृत्वा,
न चापि सिद्धिर्भवतीत्ययुक्ता।
स्वयं पतन्तोऽधृतधर्मसूत्रा,
निपातयन्त्यप्यपरान् भवान्धौ ॥ ४ ॥

हिताय तेषां सुधियामधीशः,
पाण्डित्यपूर्णो हरिभद्रसूरिः।
ग्रन्थं च निर्ग्रन्थतयाऽविगीतं,
सर्वज्ञसिद्धिं विधिवद् व्यधत्त ॥ ५ ॥

तीर्थप्रतिष्ठापरिनिष्ठितस्य,
ब्रह्मैकनिष्ठस्य नृपार्चितस्य।
श्रीनेमिसूरीशितुरात्मनीनं,
कृपाकटाक्षं समवाप्य सिद्धम् ॥ ६ ॥

मनस्विना शास्त्रविशारदेन,
प्राचार्यवर्यामृतसूरिणेयम्।
विधीयते 'सर्वहिता'ऽभिधाना,
वृत्तिर्वरा सिद्धसमर्थनार्थम् ॥ ७ ॥

अथ तत्रभवान् भगवान् श्रीहरिभद्रसूरिपुङ्गवः श्रीसर्वज्ञसिद्धिप्रकरणमप्रत्यूहं निर्विघ्नं परिसमापयितुकामो जिनेन्द्रनमस्कारात्मकं भावमङ्गलमारचयति-लक्ष्मीवृद्धिरित्यादिना ।

ननु सौगत-नैयायिक-वेदान्तिकादिभिः सर्वज्ञस्य साधितपूर्वत्वात्सिद्धसाधनतयाऽनतिप्रयोजनकत्वेन तत्समाप्तेरपीष्टसाधनत्वासम्भवाद्विषयत्वेन ' समाप्तिकामो मङ्गलमाचरेत् " इति श्रुत्या समाप्तिकामेन एव ग्रन्थकारस्य मङ्गले प्रवृत्तिदर्शनात् प्रकरणमिदं तत्समाप्तिसाधनं मङ्गलञ्च व्यर्थमेवेति चेत् सत्यम्-

सौगते स्वीकृतोऽपि सर्वज्ञ "हेयोपादेयमात्रज्ञातैव न तु सर्वदर्शी दृष्टोऽभिमतः सर्वज्ञैरभ्युपगतस्तथा चोक्तम्-

सर्वं पश्यतु वा मा वा, तत्त्वमिष्टं तु पश्यतु ।
कीटसंख्यापरिज्ञानं तस्य नः क्वोपयुज्यते ? ॥
तथा-"सर्वं पश्यतु वा मा वा, इष्टमर्थं तु पश्यतु ।
प्रमाणं दूरदर्शी चे-देतान् गृध्रान् सपूजय " इति।

एवं च सौगते स्वीकृतेनापि सर्वज्ञेन नास्माकं केवली सर्वज्ञ सिद्ध इति । नैयायिकादिभिरप्येक एव अनादितो परमात्मा सर्वज्ञः स्वीकृतो न तु ज्ञानावरणीयादिकर्मक्षयजनिता अनन्तसर्वज्ञता अभ्युपगता अभ्युपगम्यते च, ततो न तत्सम्मतसिद्धेनापि सर्वज्ञेन न किञ्चित्प्रयोजनमिति । वेदान्तिभिश्च ' सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ' "नेह नानास्ति किञ्चन" इत्यादिश्रुतिभिरेक एव सर्वान्तर्यामी सर्वनियन्ता सर्वज्ञः परमात्मा स्वीकृतस्तदतिरिक्तः सर्वोऽपि

पदार्थो मायाकल्पित इति न तादृशेनापि सर्वज्ञेन न किञ्चि त्प्रयोजनम्। किञ्च वैशेषिकै शरीरातिरिक्त आत्मापि न स्वीकृत स्वीक्रियते वा तन्मते सर्वज्ञत्वविशेषणविशिष्ट आत्माऽपदार्थ एवेति न तन्मते सवज्ञ सिद्धो भवितुमर्हति। एव मीमासकैरपि सर्वज्ञो नानुमन्यते, साङ्ख्यैश्चापि कार्यत्वकारणत्वादिविरहित पुष्करपलाशवन्निर्लेप सवभोक्ताऽऽत्मा स्वीक्रियते न तु ज्ञानादि मान् सर्वज्ञ इति ज्ञानावरणीयादिकर्मोघक्षयजनितस्य केवलिनो भगवत सर्वज्ञस्य सिद्धयर्थमस्य प्रन्थरत्नस्यास्य तमुपादेयतया तत्स मात्यर्थं मङ्गलस्यावश्यकत्वात्। तथाचात्र मङ्गलश्लोक —

लक्ष्मीभृद् वीतराग क्षतमतिरखिलार्थज्ञताऽऽश्लिष्टमूर्ति
र्देवेन्द्रार्च्योऽप्रसादी परमगुणमहारत्नदोऽकिञ्चनेश ।
तथातथ्येतिवक्ता न वितथवचनो योगिना भावगर्भ
ध्येयोऽनङ्गश्च सिद्धर्जयति चिरगतो मार्गदेशी जिनेन्द्र ॥ १॥

अन्वय -लक्ष्मीभृत्, वीतराग, क्षतमति, अखिलार्थज्ञताऽऽश्लिष्टमूर्ति, देवेन्द्रार्च्य, अप्रसादी, परमगुणमहारत्नद, अकिञ्चनेश, तथातथ्येतिवक्ता, न वितथवचन, योगिनाम्, भावगर्भम्, ध्येय, च, सिद्ध, अनङ्ग, चिरगत, मार्गदेशी, जिनेन्द्र, जयति।

वृत्ति -लक्ष्मीभृत्-लक्ष्मीं श्रिय बिभर्ति धारयतीति लक्ष्मी भृत्, लक्ष्मीरमण इत्यर्थ, तथासन्नपि-वीतराग -विशेषेण-इतो गतो रागोऽनुरागो यस्मादिति विरोध, एवञ्च विरोधाभासालङ्कार, "आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास उच्यते" इति तल्लक्षणात्। [illegible] -क्षता विनष्टा मतिर्बुद्धिर्यस्य स तथा, तादृशोऽपि,

अखिलार्थज्ञानाऽऽश्लिष्टमूर्ति-अखिला समस्ताश्च तेऽर्थाः पदार्था वस्तूनीति यावत् अखिलार्थास्तान् जानातीत्यवबुध्यते इत्यखिलार्थज्ञ तस्य भावस्तत्ता, तया आश्लिष्टा समालिङ्गिता मूर्ति स्वरूपमात्मा यस्य स तथेति विरोध, मतिरहितस्य सर्वज्ञतायैरिष्ट्या भावात्, मतिज्ञानविरहित इति समाधानम् विनष्टमतिज्ञानस्यैव केवलिनाभ्युपगमात्। देवेन्द्रार्च्य-देवेन्द्रै सुरपतिभिरर्च्यो पूज्यो देवेन्द्रार्च्योऽपि-अप्रसादी-प्रसन्नतानिरहित इति विरोध, आदान प्रदानजनितप्रसन्नतानिरहित इति समाधानम् प्राप्तसायुज्यस्य किञ्चिदादानप्रदानरहितत्वात्।

परमगुणमहारत्नद-परमा उत्कृष्टाश्च ते गुणा ज्ञानादीनि परमगुणास्त एव महारत्नानि महामूल्यमणय परमगुणमहारत्नानि तानि ददाति प्रयच्छतीति तथा, तादृशोऽपि अकिञ्चनेश-नास्ति किञ्चन किमपि येषान्तेऽकिञ्चना, दरिद्रा, "मयूरव्यंसकेत्यादय" "३-१-११६" इत्यनेन समास, तेषामीश प्रभुस्तथा महादरिद्र इति विरोध, तादृशमहारत्नप्रदातुर्महादरिद्रत्वाभावात्, अकिञ्चना मुनयस्तेषामीशो मुनीश्वर इति समाधानम्। तच्चार्थेतिवक्ता—सदसदुभयविधप्रवचनकर्ता। न वितथवचन-न वितथमसत्यं वचनं यस्य स तथेति विरोध, सदसत्तत्त्वनिर्णायक इति समाधानम् सदसत्तत्त्वविज्ञातुरसत्यवचनत्वाभावात्। योगिनाम्-योगश्चित्तवृत्तिनिरोधोऽस्त्येषामिति योगिनस्तेषान्तथा। भावगर्भम्-भावपरिपूर्णं यथास्यात्तथेति क्रियाविशेषणम्। ध्येय-ध्यातुं योग्य, मननीय इति यावत्।

च-पुन। सिद्धे-सिद्धिरूपाया रमण्या। अनङ्ग-कामरूप इति विरोध, सिद्धिवधूरमणोऽशरीर इति समाधानम् सिद्धानां

मशरीरत्वस्वीकारात्। चिरगत –सनातन । मार्गदेशी–मोक्षमार्गोप देशनतत्पर । जिनेन्द्र –देवाधिदेवो जिनेश्वर । जयति–सर्वोत्क र्षेण वर्तते ।

अत्र द्वादशस्वपि जिनेन्द्रविशेषणेषु विरोधस्याऽऽभासात् प्रकरण पर्यालोचनया वृत्त्युक्तदिशा समाधानाधानये विरोधाभासालङ्कारा ।

अत्र जिनेश्वरनमस्काराप्रतीतेरस्य जिनेन्द्रनमस्कारात्ममङ्गलस्य ममङ्गलमिति नाशङ्कनीयम् जयत्यर्थेन नमस्कारस्याऽऽक्षेपात्, "अहमस्मि जिनेश्वर प्रति प्रणत " इत्यर्थप्रतीते । यथा— "*नियतिकृतनियमरहिता ह्लादैकमयामनन्यपरतन्त्राम् ।* नवरस रुचिरा निर्मितिमादधती भारती कवर्जयति" इति काव्यप्रकाशीय- मङ्गलश्लोकवृत्तौ ' जयत्यर्थेन च नमस्कार आक्षिप्यते इत्यस्मि ता प्रति प्रणत " इति मम्मटाचार्य्येणापि तथाऽभ्युपगमात् ।

एवञ्चास्य ग्रन्थस्य सर्वज्ञसिद्धिर्विषय , सर्वज्ञविषयको विशुद्धो बोध , परम्परया मुक्तिर्वा प्रयोजनम् , शास्त्रे कृतभूरिपरिश्रम सर्वज्ञ तत्त्वाऽभिलाषुको वा जनोऽधिकारी, ग्रन्थस्य विषयेण प्रतिपाद्य प्रतिपादकभावसम्बन्ध इत्यनुबन्धचतुष्टयमपि सूचित भवति ॥ १ ॥

सिद्धा ततत्त्वनिरूपण पूर्वपक्षनिरूपणात् प्रागसिद्धमसम्भवित श्चेति प्रथम सोपष्टम्भ पूर्वपक्ष निरूपयति ग्रन्थकृत्–नास्त्येवाय मत्मोहादित्यादिना—

नास्त्यवाय महामोहात्, केचिदेव प्रचक्षते।
कृपया तत्प्रबोधाय, तत सन्न्याय उच्यते ॥ २ ॥

(अन्वय)-केचित्, महामोहात्, अयम्, नास्ति, एव, एवम्, प्रचक्षत, कृपया तत्प्रबोधाय, तत, सन्याय, उच्यते ॥

वृत्ति —केचित्–मीमांसकादय । महामो ात्–व,यमाणस्व रूपाज्ञानविशेषात् । अयम्–बुद्धिस्थ सर्वज्ञ । नास्ति–न वर्तते । एव–अवधारणार्थकम् । एवम्–अनेन प्रकारेण । प्रचक्षत– कथयन्ति । कृपया–दयावशत । तत्प्रबोधाय–तेषा मीमांसका दीना बोधो यथार्थज्ञानं तत्प्रबोधस्तस्मै तथा । मीमांसकादीना सर्वज्ञविषयकबोधप्राप्तिहेतव इति भाव । तत –तस्य सन्नस्येत्यथ, सार्वविभक्तिकेन तसुना निष्पन्नत्वात् । सर्वज्ञसम्बन्धीति यावत्, सम्बन्धश्च साध्यसाधकभाव एवेति, सर्वज्ञनिष्ठसाध्यतानिरूपित साधकतावान् । सन्न्याय –सन्–समीचीनोऽबाधित इति यावत् न्याय सर्वज्ञसाधकतर्क सन्न्याय " सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्ट पूजा याम्" इत्यनेन हैमसूत्रेण कर्मधारयसमास, उच्यत निगद्यते, समुपस्थाप्यते इति यावत् ॥ २ ॥

ननु महामोहादित्युक्तम्, तत्र को महामोह इति जिज्ञासाया मोहनिरूपणपूर्वक महामोह निरूपयति–सर्वज्ञेति—

सर्वज्ञा प्रतिपत्तिर्यन्मोह सामान्यतोऽपि हि ।
नास्त्येवाभिनिवेशस्तु महामोह सता मत ॥ ३ ॥

(अन्वय) यत्, सामान्यत,–अपि, सर्वज्ञाप्रतिपत्ति, मोह, हि तु, सताम्, नास्त्येवाभिनिवेश, महामोह, मत ।

वृत्ति —यत्–यस्मात् । सामान्यत –साधारणत, साधारणरूपे णेति यावत् । अपि–सम्भावनायाम् । सर्वज्ञाऽप्रतिपत्ति –स

कमज्ञानम् । मोह -मोहपदाभिधेया । हि-निश्चयेन । तु-पुन । सताम्-विद्यमानानाम् मवज्ञानामिति भाव । नास्त्येवाभिनिवेश -नास्त्येवेति दुराग्रह । महामोह -महामोहपदवाच्य । मत -अभिमत । यद्वा उत्तरार्द्धस्य-तु, नास्त्येवाभिनिवेश, सताम्, महामोह, मत " इत्येवमन्वयोऽभ्युपगन्तव्य । व्याख्या तु नापेक्षामर्हतीति कृतोपक्षोत्तरार्द्धव्याख्याऽवसेयेति ॥ ३ ॥

अस्माच्च दूरे कल्याण, सुलभा दु खसम्पद ।
नाज्ञानतो रिपु कश्चि-दत एवोदित बुधै' ॥ ४ ॥

अन्वय -च, अस्मात्, कल्याणम्, दूरे, दु खसम्पद, सुलभा, अज्ञानात्, कश्चित्, रिपु, न, वर्तते, अत एव, बुधै, उदितम्।

वृत्ति —च—पुन । अस्मात् -सर्वज्ञाप्रतिपत्तिजनितमोहात्, सवज्ञत्वाभावाभिनिवेशजनितमहामोहाच्च । कल्याणम्-मङ्गलम् । दूरे-विप्रकृष्टे । तिष्ठतीतिशेष' । दु खसम्पद -दु खसाम्राज्यानि । सुलभा -सुखेन लघु योग्या, अनाकाङ्क्षिता अपि प्राप्तु योग्या इति भाव । अज्ञानत -ज्ञानाभावात्, महामोहत इति यावत् । महानिति शेष । कश्चित्-कोऽपि । रिपु -शत्रु । न-नहि । वर्तत इति शेष' । अत एव-एतस्मादेव हेतो । बुधै -मनीषिभि । उदितम्-निगदितम् ॥ ४ ॥

किं तदित्याकाङ्क्षायामाह—महामोहेति

महामोहाभिभूतानामित्यनर्थो महान् यत ।
अतस्तत्त्वविदा तेषु, कृपाऽऽवश्य भवन्तु ॥ ५ ॥

(अन्वय)—यत, महामोहाभिभूतानाम्, महान् अनथ, अत, तत्त्वविदाम, कृपा, तषु, अवश्यम, प्रवर्तते, इति ।

वृत्ति—यत–यस्माद्धेतो । महामोहाभिभूतानाम्–पूर्वप्रदर्शितस्वरूपमहामोहपीडितानाम्, जनानामिति शेष ।

महान्—विपुल । अनथ—प्रेत्यमितायानिचिगमानभिप्रेताधिगमरूपहानि । सम्पद्यत इति शेष । अत—अस्माद्धेतो । तषु महामोहाभिभूतजनेषु । तत्त्वविदाम–तत्त्वज्ञानिनाम । कृपा–दया, निरुपाधिकदीनदुःखापहरणेच्छेति यावत् । अवश्यम्–नूनम् । प्रवर्तते–प्रवृत्तिशालिनी भवति । इति–स्वरूपपरामर्शार्थकमव्ययम । तथा च–एतत्स्वरूपमुक्तमित्यर्थ ॥ ५ ॥

श्रुत्वैतं चेह सन्न्याय, तथा क्लिष्टस्य कर्मण ।
क्षयोपशमभावेन, प्रबोधोऽप्युपपद्यते ॥ ६ ॥

(अन्वय) च, इह, एतम, सन्न्यायम, श्रुत्वा, तथा, क्लिष्टस्य, कर्मण, क्षयोपशमभावेन । प्रबोध, अपि, उपपद्यते ॥ ६ ॥

वृत्ति–च–पुन । इह–अस्मिल्लोके । एतम्–समीपतरवर्तित्वेनोच्यमानम् । सन्न्यायम्–सर्वज्ञसाधकसत्तर्कम् ।

श्रुत्वा–समाकर्ण्य । तथा–तेन प्रकारेण । कृतस्येति शेष । क्लिष्टस्य–क्लेशकारकस्य । कर्मण–ज्ञानावरणीयादिकर्माष्टकस्य । क्षयोपशमभावेन–क्षयभावेनोपशमभावेन च । प्रबोध–सर्वज्ञविषयक प्रकृष्ट ज्ञानम । अपि–सम्भावनायाम् । उपपद्यते–उत्पन्नं भवति । कदाचित् सर्वज्ञविषयक प्रकृष्ट ज्ञानमनुपपन्नमपीत्यपिशब्देन सूचित भवतीत्यवसेयम् ॥ ६ ॥

अपिशब्दसूचिताया तादृशप्रबोधानुपपत्तौ प्रयासवैयर्थ्यं निराकरोति—

तदभावेऽपि तद्दोषात्, सफलोऽयं परिश्रमः ।
कृपाभावत एवेह, तथोपायप्रवृत्तितः ॥ ७ ॥

(अन्वय) तद्दोषात्, तदभावे, अपि अयम्, परिश्रम, सफल, इह, कृपाभावत, एव, तथोपायप्रवृत्तित ॥ ७ ॥

वृत्ति–तद्दोषात्–तत्सज्ञानसरन्दोषत । तदभावे–सज्ज्ञविषयकप्रकृष्टज्ञानाभावे । अपि–सम्भावनायाम् । अयम्–सन्निकृष्टतया विधीयमान । परिश्रम–प्रयास । मदीय इति शेष । सफल–सार्थक । वर्तते इति शेष । इह–सज्ज्ञविषयकबोधसम्पादने । कृपाभावत–हृदयावच्छिन्नदयाभावसञ्चारत । एव–अवधारणार्थकमव्ययम्, तथा च हृदयावच्छिन्नदयाभावसञ्चारादेवेत्यर्थ । तथोपायप्रवृत्तित–तादृशज्ञानप्राप्त्युपायविषयकप्रयत्नादित्यर्थ ॥७॥

श्रोतृणामप्रबोधेऽपि यन्मुनीन्द्रैरुदाहृतम् ।
आख्यातृणां फलं धर्म–देशनाया विधानत ॥ ८ ॥

(अन्वय) यत् श्रोतृणाम्, अप्रबोधे, अपि, मुनीन्द्रै, धर्मदेशनायाम्, विधानत, आख्यातृणाम्, फलम्, उदाहृतम् ॥

(वृत्ति) यत्–यस्माद्धेतो । श्रोतृणाम्–सर्वज्ञबोधहेतुपदेशात्मकवचनश्रवणकर्तृणाम् । अप्रबोधे–सज्ज्ञविषयकप्रकृष्टज्ञानाभावे । अपि सम्भावनार्थकमव्ययम् । मुनीन्द्रै–श्रमणश्रेष्ठै । धर्मदेशनायाम्–

पञ्चम्यर्थे सप्तमी बोद्धव्या, ' ह्र मि घुट " " इति पाणिनिसूत्रे पञ्चम्यर्थ सप्तमीदर्शनात् अन्यथा " उत्तरस्य सस्य घुङ्लिध कथङ्कार मङ्गतिमान भवेत् । तथा च-धर्मोपदेशस्य । विधानत -अनुष्ठानत । आम्यातृणाम्-प्रवक्तॄणाम । फलम्-लाभ । उदाहृतम् कथित । तथा चोक्तमभियुक्तै —

" न भवति धर्म श्रोतु सवस्यैकान्ततो हितश्रवणात् ।
ब्रुवतोऽनुग्रहबुद्धया, वक्तुस्त्वेकान्ततो भवति " इति ॥ ८ ॥

अलमत्र प्रसङ्गेन, प्रकृत प्रस्तुमोऽधुना ।
पूर्वपक्षस्तु सन्न्याय-स्तत्रात किञ्चिदुच्यत ॥ ९ ॥

(अन्वय) अत्र, प्रसङ्गेन, अलम, अधुना, प्रकृतम, प्रस्तुम । तु सन्याय, पूर्वपक्ष, अत, तत्र, किञ्चित्, उच्यत ॥

वृति —अत्र एतद्विषये । प्रसङ्गन-अप्राकरणिकविषयव्या सक्त्या । अलम्-व्यर्थम, तेन किमपि प्रयोजन नास्तीत्यर्थ । अधुना -इदानीम् । प्रकृतम्-प्रकरणविषयतामप्पन्नम, वर्णनीयमिति यावत् । प्रस्तुम -प्रस्तावनाविषयीकुर्म , वणयाम इति यावत् । तत्र सिद्धान्त विषय उच्यताम् पूर्वपक्षनिरूपण पुनरकिञ्चित्करमितिचेत्तदाह-पूर्व पक्षेति-तु-पुन । सन्याय -सर्वज्ञसाधकसमीचीनतर्क । पूर्वपक्ष - पूर्वपक्षोऽस्ति साधकत्वेनास्येति "अभ्रादिभ्य" इत्यनेनाभ्रादित्वा दप्रत्यये तथा पूर्वपक्ष विना मन्यायस्यानुपपद्यमानत्त सन्याय पूर्वपक्षप्रयोज्य इति फलितम । अत -अस्माद्धेतो । तत्र-पूर्वपक्ष विषये । किञ्चिन्-किमपि । उच्यते कथ्यते । अवश्यवक्त व्यतयेतिशेष ॥ ९ ॥

पूर्वपक्षमुपक्रमते—

प्रत्यक्षादिप्रमाणगो-चरातिक्रान्तभावत' ।
असाध्वी किल सर्वज्ञ-कल्पनाऽतिप्रसङ्गत ॥ १० ॥

(अन्वय) प्रत्यक्षादिप्रमाणे, गोचरातिक्रान्तभावत, सर्वज्ञ कल्पना, किल, असाध्वी, अतिप्रसङ्गत ॥ १० ॥

वृत्ति —प्रत्यक्षादिप्रमाणे –प्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकेन । गोचरातिक्रान्तभावत –विषयतयाऽतिक्रमणात् प्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकविषयतातिक्रान्तत्वाद्धेतोरित्यर्थ । अर्था वयानुकूलतया "प्रत्यक्षादिप्रमाणगोचरातिक्रान्तभावत" इत्ययमपिपाठ साधीयानपि केवल सप्तमाक्षरलघुत्वेनन्द दोषभङ्गभिया समुपेक्षितोऽवसेय । सर्वज्ञकल्पना–त्रिकालावच्छेदेन सकलपदार्थविषयकाऽबाधितज्ञानावन्त सन्ति सर्वज्ञा इत्येवविधकल्पना ।

किल–निश्चयेन । असाध्वी–असमीचीना । कुत इत्याकाङ्क्षायामाह–अतिप्रसङ्गत –अतिव्याप्तेरित्यर्थ । प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयत्वातिक्रान्तस्यापि वस्तुन स्वीकारे गगनकुसुमादेरपि स्वीकरणीयत्वापत्तिरितिभाव ॥ १० ॥

प्रमाणपञ्चकगोचरातिक्रान्तत्वमेव दर्शयति–प्रत्यक्षेणेत्यादिना सार्द्धश्लोकद्वयेन—

प्रत्यक्षेण प्रमाणेन, सर्वज्ञो नैव गृह्यते ।
लिङ्गमप्यविनाभावि, तेन किञ्चिन्न दृश्यते ॥ ११ ॥

(अन्वय) सर्वज्ञ, प्रत्यक्षेण, प्रमाणेन, न, एव, गृह्यते, तेन, अविनाभावि, किञ्चित्, अपि, लिङ्गम्, न, दृश्यते ॥ ११ ॥

वृत्ति —सर्वज्ञ–सकलपदार्थज्ञानवान् कश्चिदपीत्यर्थ । प्रत्यक्षण–तन्नामकेन । प्रमाणेन–प्रमितिकरणेन । न–नहि । एव–अवधारणार्थकम् । गृह्यते–ज्ञानविषयीक्रियते । एवकारेण सर्वज्ञे ज्ञानविषयता व्यवच्छिद्यते इतिभाव, एवञ्च प्रत्यक्षप्रमाणेन सर्वज्ञो नैव ज्ञातु शक्य, तस्येन्द्रियात्मकप्रत्यक्षप्रमाणाग्राह्यत्वादिति फलितम् । तेन–सर्वज्ञेन । अविनाभावि–व्याप्तम् "अविनाभावो व्याप्ति" इति सिद्धान्तादितिभाव । लिङ्गम्–गमकम् । अपि–खलु । किञ्चित्–किमपि । न–नहि । दृश्यते–अवलोक्यते । पर्वते वह्न्यनुमितौ यथा वह्न्यविनाभावि धूमात्मकलिङ्गेनानुमात्रा दृष्टेन वह्न्यनुमिति सम्पाद्यते, तथा सर्वज्ञाविनाभावि न किञ्चिदपि लिङ्ग दृश्यते येनापि येन सर्वज्ञानुमिति सम्पादनीया स्यादितिभाव । एवञ्चनानुमानेनापि प्रमाणेन सर्वज्ञ साधयितु शक्य इति स्थितम् ॥ ११ ॥

नचाऽऽगमेन यदसौ, विध्यादिप्रतिपादक. ।
अप्रत्यक्षत्वतो नैवो–पमानेनापि गम्यते ॥ १२ ॥

(अन्वय) च, आगमेन, न, यत्, असौ, विध्यादि प्रतिपादक, उपमानेन, अपि, नैव, गम्यते, अप्रत्यक्षत्वत ॥

वृत्ति —च–पुन । आगमेन–कल्पसूत्राद्यागमेन शब्दात्मकेन प्रमाणेन । न–नहि । सर्वज्ञो गृह्यते इति शेष । यत्–यस्मा द्धेतो । असौ–बुद्धिविषयीभूत आगम । विध्यादिप्रतिपादक–क्रियाकाण्डादिविधिमार्गबोधक । असौ न सर्वज्ञ

प्रमाण भवितुमर्हतीति भाव । उपमानात्मकप्रमाणेनैव सर्वज्ञ सेत्स्यतीत्याशङ्का परिहर्तुकाम आह–अप्रत्यक्षेत्यादिद्वितीयाद्धम्–उपमानेन–साद्दृश्यज्ञानात्मकेनोपमानेन प्रमाणेन । अपि–सम्भावनार्थमव्ययम् । न–नहि । एव–अवधारणार्थकम् । गम्यत–ज्ञायते । सर्वज्ञ इति शेष । तत्र हेतुमाह–अप्रत्यक्षत्वत –सर्वज्ञस्य प्रत्यक्षत्वाभावात्, प्रत्यक्षस्यैव वस्तुनो गवयादेर्गवयादिपदवाच्यता ग्रहो यथोपमानप्रमाणेन भवति न तथा सवज्ञे सर्वज्ञपदवाच्यता ग्रहो भवितुमर्हति सर्वज्ञस्याऽप्रत्यक्षत्वात्, तथाचोपमानेनापि प्रमाणेन सर्वज्ञो न गृह्यते इति जातम् ।

नार्थापत्त्या हि सर्वोऽर्थ–स्तं विनाऽप्युपपद्यते ।
प्रमाणपञ्चकावृत्ते–स्तत्राभावस्य मानता ॥ १३ ॥

(अन्वय) हि अर्थापत्त्या, न, तम्, विना, अपि, सर्वे, अर्थ, उपपद्यते, (एवञ्च) प्रमाणपञ्चकावृत्ते, तत्र, अभावस्य, मानता ॥

वृत्ति —हि–निश्चयेन । अर्थापत्त्या–स्वविरहप्रयोज्येनानुपपद्यमानेनार्थेन स्वस्याक्षेपोऽर्थापत्तिर्यथा रात्रिभोजन विनाऽनुपपद्यमानेन दिवसाधिकरणकभोजनाभावविशिष्टदेवदत्तसम्बन्धिना पीनत्वेन रात्रिभोजनस्याक्षेप, तादृश आक्षेप एवाऽर्थापत्त्याख्य प्रमाण स्वीक्रियते अयमाशय – "उपपाद्यज्ञानप्रभवमुपपादकज्ञान मर्थापत्ति, तत्र योऽर्थोऽन्येन केनचित् कल्पनीयेन विना नोपपद्यत सोऽत्र उपपाद्य, यस्य च कल्पनीयार्थस्याभावे सत्युपपाद्य नोपपद्यते स कल्पनीयोऽथ उपपादक इत्युच्यत । यथागृहाऽसत्त्वरूपोऽर्थो बहि सत्त्वरूपेण कल्पनीयार्थेन विना नोपपद्यत

इति नु यादृशरूपोऽर्थः उपपाद्य इत्युच्यते, तत्र यद्विना यस्य
अनुपपत्तिरित्यस्याभावे सति गृहासत्त्वरूपस्योपपादः नोपपद्यते इति
यद्विना यस्य रूपोऽर्थः उपपादक इत्युच्यते, तथोपपादकज्ञानं करणतया
ऽर्थापत्तिप्रमाणम्। उपपाद्यज्ञानं च फलत्वादर्थापत्तिप्रमा।
तदुक्तं भवति—अर्थस्य—यद्विनानुपपद्यमानस्य—आपत्तिः कल्पना यस्मात्
इति समासेन 'अर्थापत्ति' शब्दः उपपादकज्ञानस्वरूपकरणपरत्वेन
प्रमाणवाची, अर्थस्याऽऽपत्तिरिति षष्ठीसमासेन चोपपाद्यज्ञानरूपार्था-
पत्तिप्रमितिपरः इति। सा चार्थापत्तिर्द्विविधा—दृष्टार्थापत्तिः श्रुतार्था-
पत्तिश्चेति। तत्र दृष्टार्थापत्तिलक्षणं यथा श्लोकवार्तिके—

प्रमाणषट्कविज्ञातो, यत्रार्थो नान्यथा भवन्।
अदृष्टं कल्पयेदन्यं, साऽर्थापत्तिरुदाहृता" ॥ इति

श्रुतार्थापत्तिरपि लक्षिता तत्रैव यथा—

"पीनो दिवा न भुङ्क्ते, चेत्येवमादिवचःश्रुतौ।
रात्रिभोजनविज्ञानं, श्रुतार्थापत्तिरुच्यते ॥ इति

प्रमाणान्तरवदर्थापत्तिशब्दोऽपि प्रमाप्रमाणयोरुभयोरपि वाचकः।
उपपादककल्पनाहेतुभूतोपपाद्यज्ञानमर्थापत्तिप्रमाणम्, उपपादकज्ञान
मर्थापत्तिप्रमा। यथा—रात्रिभोजनं विना दिवाऽभुञ्जाने पुरुषे स्थू-
लत्वं नोपपद्यत इति रात्रिभोजनस्य स्थूलत्वोपपादकता। यस्याभावे
यस्याभावः सम्भवति तत्तस्योपपादकम्, यथा रात्रिभोजनाभावे
दिवाऽभुञ्जाने स्थूलताया अभावः सम्भवति इति रात्रिभोजनं स्थूल-
ताया उपपादकं भवति, भवति चैवमर्थापत्तिः प्रमाणम्। तथा च
तेनार्थापत्त्याख्यप्रमाणम्। न—नहि। पृथक् न सर्वथा इति
शेषः। तद्योपपद्यते मनोऽर्थस्त्वमित्यादिना तत्—प्रमाणविषय-
माणतया युक्तिविपरीभूतम्। विना—अन्तरेण। अपि—खलु।

सर्व —निखिल । अर्थ –वस्तु । उपपद्यते–उपपन्न सङ्गत इति यावद् भवति, लोके किमपि न तादृशमवशिष्यत वस्तु यत् सर्वज्ञेन विनाऽनुपपन्न स्यात् एवञ्चार्थापत्तिरपि प्रमाण न सर्वज्ञे प्रवर्तते इति भाव । (ततश्च) प्रमाणपञ्चकावृत्ते –प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्त्याख्यप्रमाणपञ्चकाप्रवर्तनात् । तत्र–सर्वज्ञे । अभावस्य–अभावाख्यपदार्थस्य । मानता–प्रमाणता । स्वीकरणीयेति भाव, अनुपलब्धिनामकेन षष्ठेन प्रमाणेन सर्वज्ञाभावस्य सिद्धि भवति अयमाशय –योग्य यद्वस्तुनोपलभ्यते तदनुपलब्ध्या तदभाव सिद्ध्यति तदनुपलब्धिस्तदभावे प्रमाण भवति, भवति च सर्वत्र सर्वज्ञानुपलब्धिरतस्तदभावस्तयाऽनुपलब्ध्या सिद्ध्यतीति सर्वज्ञाभाव सिद्धोऽवसेय ।

प्रकारान्तरेणापि सर्वज्ञाभाव साधयन्ति रागादिप्रक्षयाच्चास्येत्यादिना–

रागादिप्रक्षयाच्चास्य, सर्वज्ञत्वमिहेष्यते ।
तेषा चात्मस्वभावत्वात्, प्रक्षयो नोपपद्यते ॥ १४ ॥

(अन्वय) च, अस्य, रागादिप्रक्षयात्, इह, सर्वज्ञत्वम्, इष्यते, च, आत्मस्वभावत्वात्, तेषाम्, प्रक्षय, न, उपपद्यते ॥

वृत्ति —च–पुन । अस्य–प्रक्रान्तस्य सर्वज्ञस्य । रागादिप्रक्षयात् रागादेराभ्यन्तरमहारिपो प्रकर्षेण विनाशाद्धेतो । इह–प्रक्रान्ते प्रमाधयिष्यमाणे सर्वज्ञे । सर्वज्ञत्वम्–सकलपदार्थज्ञातृत्वम् । इष्यते इच्छाविषयीक्रियते । च–समुच्चयार्थकमव्ययम्, किञ्चित्यर्थ । आत्मस्वभावत्वात्–आत्मनश्चेतनस्य स्वभावा स्वरूपाणि आत्मस्वभावा तेषा भावस्तत्त्वम्, तस्मात्तथा । तेषाम् प्रक्रान्तानाम् रागादीना

मिति यावत्। प्रश्रय -प्रकर्षेण विनाश, निरन्वयनाश इति यावत्।
न-नहि। उपपद्यते-उपपत्तिमान् भवति, सङ्गच्छत इति यावत्।
स्वभावस्य केनचित् पराकर्तुमशक्यत्वादितिभाव ।

अथ नात्मस्वभावास्ते, सर्वज्ञः सर्व एव हि ।
अरागादिस्वभावत्वा-न्न वा कश्चित् कदाचन ॥ १५ ॥

(अन्वय) अथ, ते, आत्मस्वभावा, न, अरागादिस्वभाव त्वात् हि, सर्व, एव, सर्वज्ञ, कश्चित्, कदाचन, न वा ॥

वृत्ति —अथ-यदिपुन । ते-रागादय । आत्मस्वभावा - चेतनस्वभावभूता । न-नहि । आत्मस्वभावास्ते रागादयो न स्वीक्रियन्ते चेदित्यर्थ । अरागादिस्वभावत्वात् रागादिस्वभावरहित त्वाद्धेतो । हि-निश्चयेन। सर्व -निखिल । एव-अन्ययव्यवच्छेदार्थ मव्ययम् । सर्वज्ञ -सकलपदार्थज्ञाता । सम्पद्येतेतिशेष । एवकार व्यावर्त्यमाह नवेत्यादिचतुर्थपादेन । कश्चित्-अनियत कोऽपीत्यर्थ । कदाचित्-अकस्मात्, अनियतकालावच्छेदनतियावत् । नवा- नैव । रागादिस्वभावरहितत्वाद्धेतो सर्व सर्वदैव सर्वज्ञ स्यान्नतु कोऽपि कदाचिदेवेतिभाव ॥ १५ ॥

किञ्च जात्यादियुक्तत्वाद्, वक्ताऽसौ गीयते परै ।
तत कथ नु सर्वज्ञो, यथोक्त न्यायवादिना ॥ १६ ॥

(अन्वय) किञ्च, असौ, जात्यादियुक्तत्वात्, परै, वक्ता, गीयत, तत, सर्वज्ञ, कथम्, नु, यथा, न्यायवादिना, उक्तम् ।

वृत्ति —किञ्च-अन्यच्च । असौ-साधयिष्यमाणतया बुद्धि- विषयीभूत सर्वज्ञ । जात्यादियुक्तत्वात्-उत्तमजातिविशिष्टव्यक्ति-

च्छिदमिधानादिसवलितत्वात् । परे-अन्ये । वक्ता-अत्तताहित कामनया प्रवचनकर्ता । गीयते-कथ्यते । तत्र-वक्तृत्वात् । सर्वज्ञ-समस्तपदार्थज्ञाता । कथम्-केनप्रकारेण । नु-सम्भावनायाम् तथाच सम्भाव्यत इत्यर्थ, यदि वक्तृत्व वर्तत तर्हि सर्वज्ञत्व कथमपि नो सम्भाव्यते इतिभाव । यथा-येनप्रकारेण । न्यायवादिना-कर्कशहृदयतया केवलतर्कावलम्बिना । उक्तम्-कथितम् ॥

किमुक्तमित्याशङ्कायामाह-असावितीति

असाविति न सर्वज्ञो, वक्तृत्वाद्देवदत्तवत ।
य य सर्वज्ञमित्याहु-स्त तमेतेन वारयेत् ॥ १७॥

(अन्वय) असौ, सर्वज्ञ, न, वक्तृत्वात्, देवदत्तवत्, इति, यम्, यम्, सर्वज्ञम्, आहु, एतेन, तम्, तम्, वारयेत् इति ॥

वृत्ति —असौ-विप्रकृष्टतया बुद्धिविषय । "इदमस्तु सन्निकृष्टे, समीपतरवर्ति चैतदो रूपम । अदसस्तु विप्रकृष्टे, तदिति परोक्षे विजानीयात ॥" इति । सर्वज्ञो न-सर्वज्ञत्वाभाववानित्यर्थ ।

वक्तृत्वात्— नामजात्यादिसवलितत्वप्रयोज्यपरसत्वगीयमान प्रवचनकारित्वात् उदाहरणमाह—देवदत्तवत्-देवदत्ततुल्य । "यो यो वक्तृत्ववान् स सर्वज्ञत्वाभाववान् यथा देवदत्त" इत्युदाहरणप्रदर्शनमेतत् । एवम्-सर्वज्ञत्वाभावव्याप्यवक्तृत्ववाँश्चायम् इत्युपनय, तस्मान्नासौ सर्वज्ञ इति सिद्धयति वक्तृत्व हेतुकसर्वज्ञत्वाभावानुमित्या सर्वज्ञाऽस्तित्वम् । इति-अनेन प्रकारेण इतिशब्दस्यात्रप्रकारार्थकत्वात् । 'इतिहेतुप्रकरणप्रकारादिसमाप्तिषु"

इत्यमर । एवञ्च सर्वज्ञवादिनः । यम् यम्-बुद्धिविषयीभूतम् । सर्वज्ञम्-सकलपदार्थज्ञातारं केवलिनम् । आहु-कथयन्ति । एतत्-प्रदर्शितमनुमानप्रकारेण । तम् तम्-बुद्धिविषयीभूतम् सर्वज्ञमितिशेषस्तु । वाक्येन-प्रतिरोधयेत् । इति-स्वरूपपरामर्शार्थमव्ययम् ॥

अयमाशय-पर्वतो वह्निमान् धूमात् इत्यत्र पर्वतो वह्न्यभाववान् पाषाणमयत्वात् इत्यादिरीत्या विरुद्धसाध्यसाधकात्मके सत्प्रतिपक्षिते हेतौ समुपस्थापितेऽन्यतरस्मिन्नप्रामाण्यग्रहविषयता पादनात् प्राक् यथा न काप्यनुमितिर्भवति तथैव प्रकृतेऽपि सर्वज्ञ वादिभि-"असौ सर्वज्ञः केवलित्वात्" इत्येवमनुमानाकारे समुपस्थापितेऽस्माभि-"असौ न सर्वज्ञो वक्तृत्वात्" इत्येव सत्प्रतिपक्षिते हेतौ समुपस्थापितेऽन्यतरहेतुविषयकमप्रामाण्यज्ञान यावदुभेऽप्यनुमिती प्रतिरुद्धे भवतः मदुपस्थापिते वक्तृत्वात्मके हेतावप्रामाण्यज्ञानविषयताया सिद्धान्तिभिरापादिताया अभावात् ॥ इति ॥ १७ ॥

अवश्य जातिनामभ्या, स निर्देश्य परैरपि ।
निर्दिष्टश्चेत् स वक्तृत्वा-दसर्वज्ञ प्रसज्यते ॥ १८ ॥

(अन्वय) स, परै, अपि, अवश्यम्, जातिनामभ्याम्, निर्देश्य । चेत्, निर्दिष्ट, स, वक्तृत्वात्, असर्वज्ञ, प्रसज्यते ॥

वृत्ति —स, बुद्धिविषयीभूत सर्वज्ञ । परै-अपरै, सर्वज्ञ वादिभिरितिशेषस्तु । अपि-खलु । अवश्यम्-नूनम् । जातिनामभ्याम् उत्तमजातिविशिष्टाभिधानाभ्याम् । निर्देश्य-निर्देष्टव्य,

नेतव्य इतियावत् । चेत्-यदि । निर्दिष्ट जातिनामभ्या निर्देश प्रापित । तर्हीती शेष । स –बुद्धिविषय सर्वज्ञ वक्तृत्वात्–जातिनामयुक्तत्वप्रयोज्यपरकर्तृकगीयमानप्रवचनकर्तृत्वाद्धेतोरित्यर्थ । असर्वज्ञ –सर्वज्ञभिन्न , सर्वज्ञत्वाभावान् वा । प्रसज्यते–प्राप्तो भवती त्यर्थ ॥ १८ ॥

सर्वो विशेष' सर्वज्ञो, वक्तृत्वेन ह्यपोद्यते ।
अपोदितविशेष च, सामान्य क्वावतिष्ठताम् ॥ १९ ॥

(अन्वय) हि, सर्व , विशेष , सर्वज्ञ , वक्तृत्वेन, अपोद्यते, च, अपोदितविशेषम् , सामान्यम् , क्व, अवतिष्ठताम् ॥ १९ ॥

वृत्ति —हि–निश्चयेन । सर्व –निखिल । विशेष –तत्तज्जात्यभिधानादिसवलित । सर्वज्ञ –सकलपदार्थज्ञाता केवली । वक्तृत्वेन–नामजात्यादिसवलितत्वप्रयोज्यगीयमानप्रवचनकारित्व हेतुना । अपोद्यते–निराक्रियते दूरीक्रियते इतियावत । च–पुन । अपोदितविशेषम्–अपोदिता दूरीकृता विशेषास्तत्तन्नामजातिभाज सर्वज्ञा यस्य तत्तथा । सामान्यम्–सर्वज्ञत्वसामान्यम् । क्व–कुत्र । अवतिष्ठताम्–स्थितिमालभवतु, न कुत्रापीतिभाव । अयमाशय विशेषाभावकूटेन सामान्याभाव सिद्धयतीति नियमो वर्तते विदुषाम्, अत एव वायौ नील नास्ति पीत नास्तीत्यादिप्रतीत्या प्रमितेन नीलपीतादिविशेषाभावकूटेन वायौ रूप नास्तीति व्यवहारसिद्धरूपसामान्याभाव सर्वसम्मत सिद्धो भवति, तथैव वक्तृत्वेन हेतुना स सर्वज्ञो नेत्येव सर्वज्ञसामान्याभावोऽनायत्यापि स्वीकरणीय इति ॥ १९ ॥

न वक्तृत्वमदेहस्य, नासौ कर्मणा विना ।
न तद्रागादिशून्यस्य, वक्तृत्वं तन्निबन्धनम् ॥ २० ॥

(अन्वय) अदेहस्य, वक्तृत्वम्, न, च, असौ, कर्मणा, विना, न, तत्, रागादिशून्यस्य, न, वक्तृत्वम्, तन्निबन्धनम् ॥ २० ॥

वृत्ति —अदेहस्य-अशरीरस्य । वक्तृत्वम्-उत्तमशास्त्राभिधानाभिमतत्वप्रयोज्यगीयमानप्रवचनकर्तृत्वम् । न-नहि । भवितुमर्हतीतिशेष । च-पुन । असौ-बुद्धिविषयतामापन्नो देह । कर्मणा-शुभाशुभाऽन्यतरकर्मणा । विना-अन्तरेण । न-नहि । भवितुमर्हतीतिशेष । तत्-बुद्धिविषयीभूत कर्म । रागादिशून्यस्य-रागद्वेषादिविरहितस्य । न-नहि । सम्भवतीति शेष । वक्तृत्वम्-वाङ्मयप्रवचनकारित्वम् । तन्निबन्धनम्-रागादिशून्यत्वमूलकम् ॥२०॥

विवक्षया च वक्तृत्वं, साचेच्छा भावता हि यत् ।
रागस्तदभ वक्ता-न सर्वज्ञ इति स्थितम् ॥ २१ ॥

(अन्वय) च, वक्तृत्वम्, विवक्षया, सा, च, इच्छा, यत्, भावत, हि, (स) राग, च, तत, सर्वज्ञ, न, वक्तृत्वात्, इति, स्थितम् ॥ २१ ॥

वृत्ति —च-पुन । वक्तृत्वम् उत्तमशास्त्राभिधानादिसवलितत्वप्रयोज्यगीयमानप्रवचनकर्तृत्वम् । विवक्षया-वक्तुमिच्छा विवक्षा तया तया । भवतीति शेष । सा-बुद्धिविषयीभूता । च-पुन । इच्छा-वाञ्छा । यत्-यस्मात् । भावत-वस्तुत, भावपदार्थत इतियावत् । (स-भाव) राग-अनुरागो मात्सर्यं वा । 'रागोऽनुरागे क्लेशादौ मात्सर्ये लोहितादिषु' इतिशाश्वत । च-

पादपूरणार्थकमव्ययम् । तत – वक्तृत्वस्य रागमूलकत्वनिश्चया छेतो । सर्वज्ञ –मशेषपदार्थज्ञाता केवली । न–नहि । अस्तीति शेष । वक्तृत्वात्–वक्तृत्वज्ञानाज्ञाप्यत्वात् । इति मदुक्तप्रकार मनुमानम् । स्थितम्–स्थिर जातमितिभाव । ॥ २१ ॥

एवञ्च प्रमाणपञ्चकावृत्ते रागादिमूलवक्तृत्वाच्च सर्वज्ञो न कश्चित्पदार्थ ।

इति परमदार्शनिकाचार्यपुरन्दर श्रीहरिभद्रसूरिविरचिताया सर्वज्ञसिद्धौ शास्त्रविशारद–कविरत्न–पीयूषपाणि–पूज्यपादाचार्य महाराज श्री विजयामृतसूरीश्वरकृताया सरहिताऽऽख्याया व्याख्याया सर्वज्ञताप्रतिषेधपूर्वपक्षाभिध प्रथम प्रकरणम् ॥

卐 卐 卐

१–(मूलम्)अत्रोच्यते यत्तावदुक्त 'प्रत्यक्षादिप्रमाण[1] गोचरातिक्रान्तत्वादसाम्प्रतीसर्वज्ञकल्पने'ति, तदयुक्तम्, कुत ? यतो न सर्वपदार्थग्राहीन्द्रियप्रत्यक्षमिति तद्गोचरातिक्रान्त त्वेऽपि भावाना नावश्यमसत्तासिद्धिरतिप्रसङ्गात्, तद्गोचरा णामपि सतामेवानुमानादिविषयतयप्रवृत्तत्वात्, अन्यथाऽनुमाना देरप्यसत्तामात्रत्वे सति अतिप्रसङ्गात्, न च सर्वजनप्रत्यक्ष गोचरातिक्रान्तत्वे तत्र न प्रमाणमस्ति, तच्चेतसा परोक्षत्वात्, तदभ्युपगमे चातीन्द्रियार्थदर्शिन सत्तासिद्धि, तत्सशया निवृत्तेश्च, नहि सर्वजनप्रत्यक्षगोचरातिक्रान्ता अपि व खरविषाणादिवच्च सन्ति धर्मादय इति तत् सशयानिवृत्ति ।

१ प्रमाणैर्गोचरा

न चेदं तत्त्वतः प्रत्यक्षम्, अभावादसम्पूर्णवस्तुपरिच्छेदात्मकत्वात्, प्रयोगश्च-इन्द्रियमनोनिमित्तं विज्ञानम् अप्रत्यक्षम्, ग्राह्यग्रहीतृव्यतिरिक्तनिमित्तव्यपेक्षप्रत्ययात्मकत्वात्, धूमादग्निज्ञानवत्, विपक्षे कारणम् ॥

एवञ्च सर्वज्ञः सर्वज्ञ इति तत्साधनत्वनिवालीकमहत्त्वस्य भावनामुकुलितलोचनैव नृत्यते सर्वज्ञवादिभिस्तत्र न कश्चन हेतुं पश्याम इति पूर्वपक्षिणां मतं स्थिरीकृत्य सिद्धान्तिभिः सूरिप्रवरैः समाधीयते-अक्षोन्यत-इत्यादिना-प्रत्यक्षादिप्रमाणगोचरातीततया सर्वज्ञस्यासत्त्वं नासमीचीनमिति यद्भवद्भिरुक्तम्, तन्-भवतां मतम्, अयुक्तम्-युक्तिविरहितम् । कुतोऽयुक्तमित्याकाङ्क्षायामाह-यतो न सर्वेत्यादि प्रत्यक्षप्रमाणगोचरातिक्रान्तत्वाभावात् तावत्सर्वज्ञाभावं साधयितुं शक्यते, तथाहि यदीन्द्रियप्रत्यक्षं निखिलपदार्थग्राहि भवेत् सौकर्येण वा तदेन्द्रियप्रत्यक्षगोचरातिक्रान्तत्वेन भावानामसत्त्वं सिद्ध्येत् तदेव (सर्वपदार्थग्राहीन्द्रियप्रत्यक्षमेव) तु नास्तीति सर्वज्ञस्य प्रत्यक्षप्रमाणगोचरातिक्रान्तत्वेऽपि न तदसत्त्वसिद्धिः । इन्द्रियप्रत्यक्षस्य सर्वपदार्थग्राहित्वाभावेऽपि तादृशप्रत्यक्षप्रमाणगोचरातिक्रान्तत्वेन भावानामसत्तायाः स्वीकारे तु समुद्राद्यगाधजलस्थितेन्द्रियप्रत्यक्षगोचरातिक्रान्तरत्नादीनामप्यसत्ताऽऽपद्येतेति भावः । बाह्यरत्नादयोऽप्यसन्तः प्रमाणयितुं तिष्ठन्तामिति शङ्कायामाह-तदगोचरात्मप्रत्यादिना-इन्द्रियप्रत्यक्षगोचरातिक्रान्तानामपि चक्षुरादिपदार्थानां सत्तामेवानुमानाल्लिङ्गजन्यबोधविषयतयेत्यादित्यर्थः । अन्यथैवापरव्याख्यानम्-अनुमानादप्यसत्तामात्रस्ते इति अनुमानादेरप्यसत्तामात्रविषयस्य बोधजनकत्वे इति तदर्थः । सति चातिप्रसङ्गात् सत्पदार्थेऽपि परं तावत्

प्रसङ्गादित्यर्थः । अथ न चक्षुरिन्द्रियप्रत्यक्षगोचरातिक्रान्तत्वेन सत्त्वाभावस्तत्र मन्यामहे येन पूर्वोक्ताऽऽपत्तिभाजो भवेम किन्तु सर्वजन प्रत्यक्षगोचरातिक्रान्तत्वेनेति । तथा च जलमध्यवर्तिनां रत्नादीनाम् वतो मीनादीन्द्रियप्रत्यक्षगोचरत्वेन सर्वजनप्रत्यक्षगोचरातिक्रान्तत्वाभावेन घाऽऽपत्तिः परिहृता स्यात्, सर्वज्ञः पुनर्न कस्यापीन्द्रियगोचर इति सर्वजनप्रत्यक्षगोचरातिक्रान्तत्वादसत्त्वेनावतिष्ठतामित्याशङ्का परिहरति नचेत्यादिना । तत्र सर्वज्ञ व -युष्माकम् अभिमत सर्वजनप्रत्यक्षगोचरातिक्रान्तत्वे नच प्रमाणमस्तीत्यर्थः । कथमितिचेत्तत्राह-तच्चेतसामिति, सर्वजनचेतसा परोक्षत्वात्-प्रत्यक्षत्वाभावादित्यर्थः । यदि सर्वजन चेतांसि प्रत्यक्षाणि भवेयुस्तदैव सर्वजनप्रत्यक्षगोचरातिक्रान्तत्व प्रमातु शक्यम्, तान्येव न प्रत्यक्षाणीति सर्वज्ञे सर्वजनप्रत्यक्षगोचरातिक्रान्तत्वस्य स्वीकर्तुमशक्यतया तदीयाऽसत्त्वासिद्धिरिति भावः । अथ तच्चेतसां परोक्षत्वं न स्वीक्रियते इति चेत्तर्हि तच्चेतसां प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमे यस्य तानि प्रत्यक्षाणि स्वीक्रियेरन् अतीन्द्रियार्थ दर्शिनस्तस्य सत्ता सिद्ध्येत् तादृशसत्ताशाली च सर्वज्ञ एवेति स सत्त्वेनाङ्गीकरणीयः । सर्वजनप्रत्यक्षगोचरातिक्रान्तत्वे प्रामाण्याभाव द्योतक कारणान्तरमाह-तत्संशयेति । तामेव संशयानिवृत्तिमुपपादयति नहीत्यादिना-यदि सर्वजनप्रत्यक्षगोचरातिक्रान्तत्वेन कस्यचिदसत्त्व न निर्णेतुं शक्यम् तादृशप्रत्यक्षगोचरातिक्रान्तत्वतौल्येऽपि खरविषाणा दिवद्धर्मादिषु युष्माकमप्यसत्त्वस्यानिर्णयात्, अन्यथा खरविषाणा दाविव धर्मादावपि संशयनिवृत्त्योचितप्रायया भवितव्यम्, संशय निवृत्तिश्च खरविषाणादौ भवतिधर्मादौ न भवतीति तादृशेन सर्वजन प्रत्यक्षगोचरातिक्रान्तत्वेन हेतुना सत्त्वासत्त्वकल्पनं भवतामविचार्य्य कारित्वमेवेतिभावः ।

ननु सर्वेषामप्रत्यक्षगोचरातिक्रान्तत्वेन खरविषाणवदिव सर्वेषेऽपि कल्प्यतामसत्त्वमितिचेत्तत्राह—नचेदमित्यादिना—

इन्द्रियप्रत्यक्षात्मकं विज्ञानं यत साक्षान्नोत्पद्यते सम्पूर्णवस्तु परिच्छेदात्मकञ्च न भवत्यतस्तत् परमार्थतः प्रत्यक्षं प्रत्यक्षप्रमाणात्मकं न भवति। एवञ्चेन्द्रियप्रत्यक्षात्मक–प्रत्यक्षप्रमाणगोचरातिक्रान्तत्वेऽपि न भवतामभीष्टसिद्धिरिन्द्रियप्रत्यक्षस्य प्रत्यक्षप्रमाणत्वाभावात् तथा चाय प्रयोगः—"इन्द्रियमनोनिमित्तं विज्ञानमप्रत्यक्षम् ग्राह्यग्राही द्व्यतिरिक्तनिमित्तोत्थापितप्रत्ययात्मकत्वात्, धूमादग्निज्ञानवत्, इति। पर्वतो वह्निमान् धूमादित्येवमनुमित्यात्मकं वह्निज्ञानं यथा ग्राह्यग्राहीभ्योऽन्यतिरिक्तेन धूमात्मकेन निमित्तेनोत्थापितप्रत्ययात्मकत्वादप्रत्यक्षं भवति तथैवेन्द्रियप्रत्यक्षमपि ग्राह्यग्राहीभ्योऽन्यतिरिक्तेन येन केनचिदिन्द्रियात्मकेन निमित्तेनोत्थापितत्वादप्रत्यक्षमेवेतिभावः। ननु पर्वतो वह्निमान् इत्यादौ सर्वत्र पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वात्मकरूपत्रयविशिष्टेनैव लिङ्गेन लिङ्गिनो ज्ञानमनुमित्यात्मकं भवति प्रकृते तु निश्चितसाध्याभाववान् कश्चन विपक्ष एव नास्तीति विपक्षव्यावृत्तत्वाप्रसिद्धत्वान्नेदमप्रत्यक्षत्वसाध्यकमनुमानमित्याशङ्कायामाह—विपक्ष इति। अप्रत्यक्षत्वात्मक–साध्याभाववत्त्वेन निश्चितत्वाऽकेवलज्ञानं विपक्षस्तद्व्यावृत्तत्वस्य हेतौ सत्त्वान्न कश्चिद्दोषः। ननु—"इन्द्रियमनोनिमित्तं विज्ञानमप्रत्यक्षम्" इति प्रतिज्ञैव तावत् प्रत्यक्षादिविरुद्धा, तद्वत्ताबुद्धिं प्रति तदभाववत्तानिश्चयस्य तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयस्य च प्रतिबन्धकत्वम् प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ लौकिकसन्निकर्षान्यत्व दोषविशेषान्यत्व च निवेशनीयम्, प्रतिबध्यतावच्छेदकन्तु "संशयनिश्चयसाधारण" तद्वत्ताबुद्धित्वम्। एव प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ अनाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दित-

निश्चयत्र निवेशनीयम् । तथाच लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्य-तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततत्सम्बन्धावच्छिन्न-तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारताशालिबुद्धिं प्रति तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततत्सम्बन्धावच्छिन्न-तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्ता "अनाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दित" निश्चय, तादृशाभावव्याप्यवत्तानिश्चयश्च प्रतिबन्धक इति फलितम्, प्रतिबध्यताप्रतिबन्धकतावच्छेदकयोः सम्बन्धः समवायात्मकोऽवसेय । एवञ्च लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्येन्द्रियमनोनिमित्तविज्ञानत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित-समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिबुद्धिं प्रति इन्द्रियमनोनिमित्तविज्ञानत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकानाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितस्य 'इन्द्रियमनोनिमित्तविज्ञानं प्रत्यक्षम्' इत्याकारकस्य प्रत्यक्षात्मकनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वादित्याशङ्का मनसि निधायाह—

२-(सूत्रम्) न प्रत्यक्षादिविरोधिनी प्रतिज्ञा, अस्य साक्षात्सम्पूर्णवस्तुपरिच्छेदायोगात्, अनीदृशस्य च प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेः ॥

इन्द्रियमनोनिमित्तं विज्ञानमप्रत्यक्षम् इतीयं प्रतिज्ञा प्रत्यक्षादिविरोधिनी न भवितुमर्हति, अस्य-इन्द्रियमनोनिमित्तस्य विज्ञानस्य साक्षात् सम्पूर्णवस्तुपरिच्छेदानात्मकत्वात् साक्षात् सम्पूर्णवस्तुपरिच्छेदात्मकमेव विज्ञानं प्रत्यक्षमुच्यते, अनीदृशस्य असाक्षात्सम्पूर्णवस्तुपरिच्छेदात्मकस्येन्द्रियमनोनिमित्तस्य विज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेरित्युक्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावाप्रसक्तेः । तथाचेयं प्रतिज्ञा

न प्रत्यक्षविरोधिनीति फलितम् । प्रत्यक्षादीत्यत्राऽऽदिपदेनानु
मानादर्ग्रहणम् । तथा चानुमानादिविरोधाऽन्यथा प्रतिज्ञाया
निवारितो बोद्धव्य , विरोधिनोऽनुमानादेरनवकाशादिति भाव ।।२॥

३-(मूलम्) नासिद्धो हेतु धर्मिधर्मत्वात्, यथोदितविज्ञानस्य हि ग्राह्यग्रहीतृव्यतिरिक्तनिमित्तोत्थापितप्रत्ययात्मत्व, स्वभावतस्तथाप्रतीते , अतत्स्वभावत्वे तदनिमित्तत्वप्रसङ्गात् ॥

ननु तादृशविज्ञानात्मके पक्षे तादृग्हेतोरसत्त्वाद्धेत्वभावत्व आत्मकस्वरूपासिद्धिदोषाक्रान्त्याऽसिद्धत्वेन " ह्रदो द्रव्य धूमात् " इत्यादाविव स्वरूपासिद्धिनिश्चयस्य परामर्शविरोधित्वेऽन्द्रियमनोनिमित्तविज्ञानपक्षकाऽप्रत्यक्षत्वसाध्यकानुमितिन स्यादिति चेत्तत्राह "नासिद्धो हेतु " इति । हेतुरसिद्धिदोषयुक्तत्वेन सव्यभिचारविरुद्धः न अनिरपेक्षासिद्धबाधितानर्गतोऽसिद्धात्मको दुष्ट इत्यर्थ । तत्र हेतुमाह-धर्मिधर्मत्वादिति, पक्षवृत्तित्वादिति हि तदर्थ । हेतो कथ पक्षवृत्तित्वमिति चेत्तत्राह-स्वभावत इति । स्वभावत —निसर्गादेव तथा तादृशपक्षगतत्वेन प्रतीत । यथोदितविज्ञानस्य-यथोदितविज्ञानात्मकपक्षस्य हि-निश्चयेन ग्राह्यग्रहीतृव्यतिरिक्तनिमित्तोत्थापितप्रत्ययात्मकत्व स्वभावत एवाऽऽसेयम् । तथा-इन्द्रियमनोनिमित्तविज्ञान ग्राह्यग्रहीतृव्यतिरिक्त-निमित्तोत्थापितप्रत्ययात्मकम् इति प्रतीतेदर्शनात् । यथोदितविज्ञानस्य तथा स्वभावो नाङ्गीक्रियते इतिचेत्तत्राह-अतत्स्वभावत्वे इति । यथोदितविज्ञानस्य ग्राह्यग्रहीतृव्यतिरिक्तनिमित्तोत्थापितप्रत्ययात्मकत्वास्वभावत्वे यथोदितविज्ञाने इन्द्रियमनोनिमित्तत्वाभावप्रसङ्गात् । आश्रयासिद्धिस्वरूपासिद्धिव्या

व्यत्वासिद्धिभेदेनासिद्धिस्त्रिविधा भवत्यतो ऽसिद्धाऽऽख्यो हेतुरपि त्रिविध उच्यते । आश्रयासिद्धः स्वरूपासिद्धो व्याप्यत्वासिद्धश्चेति । आश्रयासिद्ध्यादि यतमत्वमसिद्धिसामान्यलक्षणम् । आश्रयासिद्धिस्तु पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षः, यथा काञ्चनमयपर्वतो वह्निमान् इत्यत्र काञ्चनमयत्वाभाववत्पर्वतरूपाश्रयासिद्धिः, तन्निश्चय –काञ्चनमयत्वाभाववान् पर्वत इत्याकारकः काञ्चनमयपर्वत इति पक्षज्ञाने विरोधी, तथाच पक्षघटिततयाऽनुमितौ परामर्शे च प्रतिबन्धक इति ध्येयम् । किञ्च न केवलं पक्षे पक्षतावच्छेदकाभाव आश्रयासिद्धिः, किन्तु पक्षे पक्षतावच्छेदकाभावव्याप्य, पक्षे पक्षतावच्छेदकवदन्योन्याभाव, पक्षे तादृशान्योन्याभावव्याप्य, पक्षतावच्छेदके पक्षतावच्छेदकतावच्छेदकाभाव, पक्षतावच्छेदके पक्षतावच्छेदकताभावव्याप्य, पक्षतावच्छेदके पक्षतावच्छेदकवदन्योन्याभाव, पक्षतावच्छेदके तादृशान्योन्याभावव्याप्य, पक्षतावच्छेदकाभाववान् पक्ष, तद्व्याप्यवान् पक्ष, पक्षतावच्छेदकतावच्छेदकाभाववत् पक्षतावच्छेदकम्, तादृशाभावव्याप्यवत् पक्षतावच्छेदकम्, पक्षतावच्छेदकतावच्छेदकवदन्योन्याभाववत् पक्षतावच्छेदकम्, तद्व्याप्यवत्पक्षतावच्छेदकमित्यादिरप्याश्रयासिद्धिरवसेया विद्वद्भिः । एवञ्च यद्रूपावच्छिन्नविषयित्व पक्षतावच्छेदकप्रकारकपक्षविशेष्यकमहत्प्रतिबन्धकतावच्छेदक तद्रूपवत्त्वमिति तल्लक्षणं फलितम् । एवं यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वं प्रकृतपक्षे पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यावगाहिमहत्त्वाऽव्यापकप्रकृतहेतौ प्रकृतहेतुतावच्छेदकप्रकारकमहत्त्वाऽव्यापकप्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिमहत्त्वाव्यापकप्रतिबन्धतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं स्वरूपासिद्धिरित्यवसेयम् ॥ ३ ॥

४-(सूत्रम्) नानैकान्तिक, यथोदितविपक्षेऽभावात्, नहि केवले ग्राह्यग्रहीतृव्यतिरिक्तनिमित्तोत्थापितप्रत्ययात्मकत्वमस्ति, तस्य तथाविधात्मार्थनिबन्धनत्वात् ॥

ननु साध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वात्मकव्यभिचारात्मकदोषविशिष्टेन व्यभिचारिणा हेतुनाऽनुमितिर्न भवति यथा 'द्रव्यं सत्त्वात्' इत्यादौ सत्त्वस्य द्रव्यत्वाभावाधिकरणगुणनिरूपितवृत्तिमत्त्वात् तथैव प्रकृतेऽपि हेतुर्यदि प्रत्यक्षत्वात्मकसाध्याभावाधिकरणास्मदीयप्रत्यक्षनिरूपितवृत्तितावानस्ति तदाऽसावपि व्यभिचारीति कथमनेनाप्रत्यक्षत्वानुमितिरिन्द्रियमनोनिमित्तविज्ञानात्मकपक्षविशेषिण्येतिचेत्तत्राह—नानैकान्तिक इति। निश्चितसाध्याभाववान् विपक्ष उच्यते, साध्याभावप्रकारकनिश्चयविशेष्य इति यावत्। अस्मदीयप्रत्यक्षस्य प्रत्यक्षत्वात्मकसाध्याभावप्रकारकनिश्चयविशेष्यत्वाभावात्, यश्च साध्याभावप्रकारकनिश्चयविशेष्य स्तन्निरूपितवृत्तित्वस्य प्रकृते हेतावसत्त्वेनानैकान्तिकत्वाभावात्, केवलमपि कथं न ग्राह्यग्रहीतृव्यतिरिक्तनिमित्तोत्थापितप्रत्ययात्मकमितिचेत् तत्राह—तस्येति। तस्य—केवलस्य, तथाविधस्तादृशः सर्वज्ञस्वाभाव्यात्मा तथाविधात्मा। स चासावर्थो विषयश्च तौ निबन्धनं निमित्तं यस्य तस्य भावस्तत्त्वम् तस्मात् तथेति आत्मा स्वयमेव नत्विन्द्रियादिसापेक्षमपि यत्र विषयं गृह्णाति तज्ज्ञानं केवलमुच्यते तच्च केवलं सर्वज्ञस्यैव तीर्थकृदादेर्भवति न तु यस्य कस्यचिदपीत्यवसेयम्। अनैकान्तिकत्वस्य साधारणासाधारणानुपसंहारित्वभेदेन त्रिविधत्वेऽपि साधारणत्वमेवाशङ्कित निराकृतञ्च वदितव्यम्। साधारणत्वञ्च प्रकृतसाध्ये साध्यतावच्छेदकप्रकारकसंदेहत्वाऽव्यापिका प्रकृतहेतौ प्रकृतहेतुतावच्छेदकप्रकारकसंदेहताऽव्यापिका निरूप्यनिरू

पकभावापन्नाश्वयव्याप्तिनिष्पयताशालिप्रकृतत्वव्यापिका या प्रतिबध्यता तन्निरूपितप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयितानिरूपकतावच्छेदकधर्म यत्त्व फलित बोध्यम् ॥ ४ ॥

५-(मूलम्) न विरुद्धोऽपि विपक्ष एवाभावात् । इन्द्रियोपलब्धिनिमित्तमन्तराऽव्याप्त्यन्तराद्यपेक्षारूपलस्य प्रतीतिनाजितत्वात्, विशेषविरुद्धस्य तत्त्वतोऽविरुद्धत्वात्, अन्यथा सर्वत्र भावादेव च हेतुव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् ॥ ५ ॥

ननु साध्याभावव्याप्यत्व हेतुनिष्ठ विरोध उच्यते यथा 'अय गौ अश्वत्वात्' इत्यादावश्वत्वनिष्ठ गोत्वाभावव्याप्यत्वमेव विरोध यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्निरितिधूमस्य वह्निव्याप्यत्वमिव यत्र यत्र अश्वत्व तत्र तत्र गोत्वाभाव इत्यश्वत्वे गोत्वाभावव्याप्यत्वमवसेयम् । एवञ्च प्रत्यक्षत्वात्मकसाध्याभावव्याप्यत्वस्य प्रकृतहेतौ सत्त्वाद्विरुद्धेन हेतुना कथमुक्तानुमिति स्यादिति शङ्कायामाह–न विरुद्धोऽपीति प्राक्षमहीतृव्यतिरिक्तनिमित्तोत्थापितप्रत्ययात्मकत्वात्मक प्रकृतो हेतुर्विरुद्धोऽपि न भवितुमर्हति, कुत इत्याकाङ्क्षायामाह–'विपक्ष एवाभावात्' इति । विपक्षमात्रवृत्तित्वाभावादित्यर्थ । विपक्षमात्र वृत्तित्व विरोध विपक्षमात्रवृत्ती हेतुरेव विरुद्ध उच्यते, गोत्वाभावप्रकारकनिश्चयविशेष्याश्वसमवेतस्याश्वत्वस्य विरुद्धत्वमभिधीयते । प्रकृते च प्रत्यक्षत्वात्मकसाध्याभावप्रकारकनिश्चयविशेष्यकेवलात्मक विपक्षवृत्तित्वाभावात्प्रोक्तहेतोर्विरुद्धत्वशङ्कालेशोऽपीति भाव ।

ननु साध्याधिकरणेऽवृत्तिर्हेतुर्विरुद्धयत्वैव प्रसिद्धतीति सर्व सम्मतम्, एवञ्च प्रकृतसमव्याप्तहेतोर्विरुद्धत्वमितसहस्रेणाप्यशक्य

कारणम्, इन्द्रियमनःपक्ष्य केवल व्याप्तिज्ञानात्मकमान्तर कारणम पक्ष ज्ञायमानायामनुमितौ अप्रत्यक्षत्वात्मकसाध्यसत्त्वेऽपि ग्राह्य ग्रहीतृव्यतिरिक्तनिमित्तोत्थापितप्रत्ययात्मकत्वरूपहेतोरभावात्। नच ग्राह्य (विषय) ग्रहीतृ (ज्ञाता) व्यतिरिक्तत्वाद्विज्ञानात्मकनिमित्तो त्थापितप्रत्ययात्मकत्वमस्त्येवेति वाच्यम्? गुणगुणिनोरभेदस्य बहु वादिसम्मततया तथापि (व्याप्तिज्ञानस्यापि) ग्रहीत्रनतिरिक्तत्वादि त्यविदित्वाशङ्क्य निराकुरुते—इन्द्रियार्थेत्यादिना। महानसादौ वह्निधूमयोरुपलम्भानन्तरं पर्वतादौ धूमचाक्षुषादय व्याप्तिस्मरणा द्युत्तरत्राऽनुमानादरपीन्द्रियनिमित्तोत्थापितत्वादिति भाव।

अथैवमपि ग्राह्यग्रहीतृव्यतिरिक्तनिमित्तोत्थापितप्रत्ययात्मकत्वहेतु घटकनिमित्तपदेन साक्षान्निमित्तेनोत्थापित इत्यर्थ विवक्षित तथाच अनुमानादौ साक्षादिन्द्रियनिमित्तोत्थापितत्वाभावेन ग्राह्यग्रहीतृव्यति रिक्तसाक्षान्निमित्तोत्थापितप्रत्ययात्मकत्वाभाव इत्याशङ्क्य समाधत्ते- विशेषेत्यादि-समव्याप्तत्वेन रूपेण हेतोर्विरुद्धत्वेऽपि वस्तुतया हेतु साध्ययोर्विरोधो नास्तीतिभाव। विशेषरूपेणापि हेतुसाध्ययोर्विरोध स्वीकारे समानाधिकरणयोरपि तयो विच्छिन्नरूपेण विरोधस्य सत्त्वा द्धेतुव्यवहारस्यैवोच्छेदप्रसङ्ग। वह्निधूमयोरपि महानसीयधूमत्वेन पर्वतीयवह्नित्वेन विरोधाद्धूमस्य विरुद्धत्वमापद्येत। एतदर्थ मनसि निधायाह-अन्यथेत्यादि। अन्यथा—विशेषविरुद्धस्यापि हेत्वाभासत्वे। भावादय-सत्त्वादेव। हेतुव्यवहारस्य हेतुपदवाच्यत्वव्यपदेशस्य उच्छेदप्रसङ्गात्-विनाशप्रसक्ते ॥ ५ ॥

६—(मूलम्) दृष्टान्तोऽपि न साध्यादिविकल, धूमा दग्नेर्ज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वसिद्धे, ग्राह्यग्रहीतृव्यतिरिक्तनिमित्तोत्था

पितप्रत्ययात्मकत्वप्रतीतेश्च ॥

दृष्टान्तो यदि साध्यादिविरहितो भवति तदा तेन दृष्टान्तेन हेतुसाध्ययोः सामानाधिकरण्यविरहप्रयोजकेन तादृशसाध्यहेतुकानु मित्यभावप्रयोजकेन भूयते प्रकृतदृष्टान्तस्तु न साध्यादिविकल — साध्यादिविरहित, तमेव साध्यादिवैकल्याभाव व्युत्पादयति धूमा दग्नेरित्यादिना—धूमज्ञानज्ञाप्यमग्निज्ञानमेव दृष्टान्त, तच ज्ञान मनुमित्यात्मक भवतीति निर्विवादमप्रत्यक्षत्वात्मकसाध्यस्य ग्राह्य ग्रहीतृव्यतिरिक्तधूमात्मकनिमित्तोत्थापितप्रत्ययात्मकत्वात्मकहेतोश्च सत्त्वेन प्रतीतदृष्टान्तावच्छेदेन हेतुसाध्ययो सामानाधिकरण्य निश्चयादनुमितिरुपपद्यते इति बोध्यम् ॥ ६ ॥

७–(मूलम्) न साधनान्यावृत्त्यादि, केवलादुभय-स्यापि निवृत्ते, आत्मन साक्षादर्थपरिच्छेदात् सम्पूर्णार्थ-प्रतीतेश्च ॥

आह—अधिकृतप्रत्यक्षेणापि साक्षादर्थपरिच्छित्ति, न, अक्षैर्व्यवधानात्, तदभावेन तदभावात्, ज्ञानोत्पत्तिस्तथ्य, तत्परि च्छित्तिस्तु साक्षादवतिचेत् न, तद्व्यतिरेकेण तदसिद्धे, अतत् स्वभावस्योत्पत्तौ पुनस्तत्स्वभावत्वविरोधात्, नचानेन सम्पूर्णवस्त्व वगम, नीलादेरपि तारतम्यव्यावृत्त्याद्यपरिच्छित्तेस्तथानुभवात्, नरसिंहे सिंहज्ञानतुल्यत्वादिति ॥ ७ ॥

ननु केवल विपक्षमवलम्ब्यैव व्यभिचारादिदोषनारण विहि तम् परमथापि केवलस्य विपक्षत्वमेवासिद्धम्, साध्यास्याप्रत्य क्षत्वस्य प्राग्युक्तस्य हेतोश्च केवले सत्त्वेन तस्य विपक्षत्वाभावात् ।

पक्ष साधनाऽव्यावृत्तत्वात् व्यावृत्तिरभाव, न व्यावृत्तिरव्यावृत्ति साधनस्य अव्यावृत्ति साधनाव्यावृत्ति साधनसत्त्वम् आदिपदेन साध्याव्यावृत्तिस्तथा च साध्यहेतुसत्त्वात् न केवल विपक्ष इति शङ्का निराकुर्वन्नाह—न साधनाव्यावृत्त्यादीति । केवले साधना व्यावृत्त्यादिना तस्मात् केवलात् साध्यहेतूभयस्यापि निवृत्तत्वात्, स एव विपक्षो भवति यो निश्चितसाध्याभाववान् अथतो हेत्वभाववानपि भवेत् य साध्याभावप्रकारकनिश्चयविशेष्य हेत्वभाव प्रकारकनिश्चयविशेष्यश्च स विपक्ष, केवलस्य च साध्याभाव प्रकारकहेत्वभावप्रकारकनिश्चयविशेष्यतया नाय कश्चन विपक्ष सिद्धयतीति केवलस्य साक्षादर्थपरिच्छेदात्मक सम्पूर्णार्थप्रतीत्यात्मकत्व भवतीति तत् प्रत्यक्षमेव असाक्षादसम्पूर्णवस्तुपरिच्छेदात्मक पुनरप्रत्यक्ष भवतीति भगावदिदमेव ।

पुनरपि प्रतिज्ञाया प्रत्यक्षविरोधित्वमुपक्षेप्तु प्रयतमान पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते—आहेति । अधिकृतप्रत्यक्षेण—इन्द्रियमनोनिमित्त विज्ञानात्मकप्रत्यक्षेणापि साक्षादर्थपरिच्छेदो भवतीति कथमुक्तम्—असाक्षादसम्पूर्णवस्तुपरिच्छेदात्मकत्वादिति, समाधत्ते—न इति । हेतुमा० — अक्षेव्यवधानात्— अक्षैरिन्द्रियैर्व्यवधानात्—यथायात साक्षादर्थपरिच्छेदाभावेन प्रत्यक्षत्वाभावात् तथान्द्रियमनोनिमित्त विज्ञान न प्रत्यक्षमेवेति न प्रतिज्ञाविरोध ।

पुन पूर्वपक्षी शङ्कते—ज्ञानोत्पत्तिरिति—तेभ्य इन्द्रियेभ्यो ज्ञानोत्पत्तिर्भवति, तत्परिच्छित्ति ज्ञानपरिच्छेद पुन साक्षादेव भवति इतिचेत्, समाधत्ते—नेति, तद्व्यतिरेकेण—

हेतुमाह—अतत्स्वेति —अतत्स्वभावस्य – असाक्षात्परिच्छेदस्वभावस्य–उत्पत्तौ सत्याम् तस्य तत्स्वभावत्वविरोधात्–साक्षात्परिच्छेदस्वभावत्वविरोधादित्यक्षरार्थं । अथ भाव –यद्वस्तु यादृशस्वभावसमुत्पन्नमान भवति तथादृशस्वभावमेव पश्चादवलोक्यते, एवञ्च प्रकृतेऽपि यदीन्द्रियैर्ज्ञानमसाक्षात्परिच्छेदस्वाभाव समुत्पद्येत तदा पश्चात् साक्षात्परिच्छेदस्वभावता न स्यादितिभाव । अधिकृतप्रत्यक्षेण सम्पूर्णार्थप्रतीतिरपि दु शकेत्याह–नचेत्यादिना । अनेन—इन्द्रियमनोनिमित्तविज्ञानेन, सम्पूर्णवस्त्वगम –सम्पूर्ण (सर्वावयवावच्छिन्नपदार्थबोध, नच नैव भवतीत्यर्थं । तत्र हेतुमाह–नीलादरपीत्यादिना—तारतम्यव्यावृत्त्यादेरपरिच्छेदात् नीलगुणविशिष्टघटादेरपि तारतम्यव्यावृत्तिविशिष्टस्य सम्पूर्णस्यानुभवात् नरसिंहेसिंहज्ञान यथा न सम्पूर्णवस्तुबोधात्मक तथैव यस्य कस्यचिद्घटादेरस्मदादृशज्ञान न सम्पूर्णघटबोधात्मकमिति सिद्धमिन्द्रियादिनिमित्तज्ञानस्यासम्पूर्णवस्तुपरिच्छेदात्मकत्वमिति – विरोधित्वमिति भाव ॥ ७ ॥

८ (मूलम्) अर्थस्वभावत्वकार्यत्वाभावे इन्द्रियादीना तेन प्रतिबन्धासिद्धे, तदवगमे तेषा लिङ्गत्वानुपपत्तिरिति चेत्, न, ज्ञाप्यज्ञापकभावेन प्रतिबन्धासिद्ध्यसिद्धे, नच सामग्र्यपेक्षया ग्राह्यवत् ज्ञानजननस्वभावत्वमेषाम्, सर्वथा-तदभिन्नस्वभावत्वे ततस्तत्प्रतीतिप्रसङ्गात्, स्वभावभेदे च सिद्धमेषा ज्ञापकत्वमिति ।

आह—एवमप्यमीषा ज्ञापकधर्मातिक्रम, अज्ञातज्ञापनात्, नहि धूमादाविव तज्ज्ञानादिपुरस्सरमर्थज्ञान,

तथासत्त्वभावात्, अक्षपैवैरावमनीतेरिति, न, स्वभाववैचित्र्यतस्तद्भावसिद्धेरज्ञातज्ञापकस्वभावत्वात्, नापकस्वभावत्व चेह प्रयोजकम्, अन्यथा कार्ये व्यतिरेकतस्तत्कारणत्वाङ्गीकरणेऽपि तत्त्वतस्तद्वदेतपा हेतुधर्मातिक्रम, बुद्ध्यादिषु तत्त्वाभ्युपगमाच्च, नचैतन्नुपपत्तिर्ज्ञप्ती, तेषामत्र त्वचेतनत्वेन ज्ञातृत्वायोगात्, किञ्च–परोक्षमात्रता चेह प्रतिपादयितुमिष्टा ग्राह्यग्रहीतृव्यतिरिक्तनिमित्तमात्रत्वेनेत्यनुचित सर्वसाधर्म्याभिनिवेश, नचैव केवल, ग्राह्यग्रहीतृमात्रापेक्षितत्वात्, कर्मक्षयादेश्च क्षयोपशमादितुल्यत्वादित्यल प्रसङ्गेन ।

ननु यदीन्द्रियादीनामर्थस्वभावत्वकार्यत्व न स्वीक्रियते तर्हि तथार्थेन सम्बन्धस्यैवासिद्धि सम्बन्धासिद्धिज्ञाने च तेषा लिङ्गत्वमप्यनुपपन्नमित्याशङ्कते अर्थस्वभावेत्यादिना—समाधत्ते–नेत्यादि । इन्द्रियाणामर्थेन ज्ञाप्यज्ञापकभावसम्बन्धस्य सकलसिद्धान्तसिद्धतया ऽर्थस्वभावत्वकार्यत्वाभावेऽपि समापादितायाः सम्बन्धासिद्धेरेवासिद्धिरितिभाव । ननु सामग्रीमपेक्ष्य ग्राहकवदिन्द्रियाणा ज्ञानजननस्वभावत्वमेवास्ति न ज्ञापकत्वमिति तेषामर्थेन ज्ञाप्यज्ञापकभावसम्बन्धोऽनुपपन्न इत्याशङ्कते–नच सामग्र्यपक्षयेति, समाधत्ते–सर्वथेत्यादि, यदीन्द्रियाणा सर्वथा ज्ञानजननस्वभावाभिन्नस्वभावत्व तर्हि तयोऽर्थप्रतीतिवज्ज्ञानजननस्वभावत्वप्रतीतिरपि दुर्वारा, स्वभावभेदस्वीकारे च तेषा ज्ञापकत्वनैव काचिद्धानिरितिभाव ।

ननु ज्ञापकत्वे सत्येव इन्द्रियाणामर्थेन ज्ञाप्यज्ञापकभावसम्बन्ध स्वीकरणीयतामायाति, ज्ञापकत्व च तेषु ज्ञापकधर्मानतिक्रमे एव

भवेत्, स्वज्ञाने नान्यधीहेतुत्वात् ज्ञापकस्य ज्ञातज्ञापन धर्मः स्वीक्रियते धूमादेस्तदीयज्ञानपूर्वकवह्न्यादिज्ञानजननदर्शनात्, इन्द्रियाणामपि तत्स्वीकारे अव्यवधानेन वस्तुप्रतीत्यनुपपत्ति, एवञ्च ज्ञापकधर्मातिक्रमेण ज्ञापकत्वाभावतोऽर्थेन तेषां ज्ञाप्यज्ञापकभाव सम्बन्धोऽनुपपन्न एवेत्याशङ्कते पूर्वपक्षी–आह–एवमप्यमीषामित्यादिना, समाधत्ते–नेत्यादिना।

अज्ञातज्ञापकत्वस्वभावत्वेऽपीन्द्रियादिना स्वभाववैचित्र्यादेव ज्ञाप्यज्ञापकभावस्वीकारे नैव पूर्वोदीरिताऽनुपपत्तिरिति एतदेवोपपादयति–ज्ञापकस्वभावत्व चेदित्यादिना–ज्ञातत्वायोगादित्यन्तेन। यथा धूमहेतुकवह्न्यनुमाने धूमे धूममात्रत्वमपेक्ष्यते न पुनस्तत्र नीलत्व कपिशत्व वाऽप्यपेक्ष्यतेऽनुचितत्वात्तथाप्रकृतेऽपि इन्द्रियमनोनिमित्तविज्ञाने ग्राह्यग्रहीतृव्यतिरिक्तनिमित्तमात्रत्वमेव परोक्षमात्रताऽपेक्ष्यत इत्यत्रापि सर्वसाधर्म्याभिनिवेशोऽनुचित एवेतिप्रतिपादयति सिद्धा तौ–विश्वेत्यादि—सर्वसाधर्म्याभिनिवेश इत्यन्तेन। ननु ग्राह्यग्रहीतृव्यतिरिक्तनिमित्तमात्रत्वस्य हेतोर्यदि विपक्षत्वेन विवक्षिते केवलेऽवस्थितिस्तदा साध्याभाववद्वृत्तित्वेन व्यभिचारित्व भवेत्, सैव नास्तीत्याह–नचैवमिति। अनवस्थाने हेतुमाह ग्राह्यमित्यादि।

ननु केवलस्य ग्राह्यग्रहीतृभिन्नस्य कर्मक्षयाद्यात्मनः कस्यचिन्निमित्तस्य सत्यामपेक्षाया ग्राह्यग्रहीतृमात्रापेक्षित्वमनुपपन्नमित्याशङ्क्य समाधत्ते–कर्मक्षयादेश्चेत्यादिना। इन्द्रियमनोनिमित्तप्रत्यक्षात्मनि केऽपि ग्राह्यग्रहीतृव्यतिरिक्तस्य क्षयोपशमस्य निमित्तत्वेन पक्षवृत्तित्वमपि हेतोर्दुर्लभं भवेदिति हेतो पक्षनिष्ठत्वव्यवस्थाने क्षयोपशमस्य

मात्रमङ्गीकृत्यातिरिक्तनिमित्तान्तरेण विरोधो लक्ष्यते तथैव तस्य विपक्ष-वृत्तिरन्यत्रस्थानेऽपि कर्मक्षयादनिमित्तत्वं न स्वीकरणीयं " यश्चोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि तयोः " इत्यभिप्रायादितिभावः ।

९ (मूलम्) नन्वशेषपदार्थग्राह्यतीन्द्रियप्रत्यक्षगोचरातिक्रान्तत्वमस्य, उभयासिद्धेः अभ्युपगमविरोधात् विवादानुपपत्तेश्च, अनुमानगोचरातिक्रान्तत्वं पुनरसिद्धमेव, सर्वधर्मादयः कस्यचित् प्रत्यक्षाः ज्ञेयत्वाद्, घटवत् विपक्षो न किञ्चिदित्यनुमानसद्भावात् ।

अत्राह—नेदमनुमानम्, तदाभासत्वात्, इह ह्यसिद्धविशेषणत्वादप्रसिद्धविशेषणः पक्षः, तथाहि-सर्वे धर्मादयः कस्यचित् प्रत्यक्षा इत्यत्रातीन्द्रियप्रत्यक्षेण प्रत्यक्षत्वं साधयितुमिष्टम्, न तत् कस्यचित् प्रसिद्धमिति, हेतुरप्यनैकान्तिकः, अप्रत्यक्षस्याप्यभावस्य ज्ञेयत्वोपपत्तेः, दृष्टान्तोऽपि साध्यविकलः, जात्यन्तरप्रत्यक्षेण प्रत्यक्षत्वासिद्धेः, इतरोऽपि साधनाव्यावृत्तः न किञ्चिदिति तुच्छेऽपि ज्ञेयत्वानिवृत्तेरिति ।

अशेषपदार्थग्राह्यतीन्द्रियप्रत्यक्षं हि यदि सर्वाण्यपि वस्तूनि गोचरीकरोति तदवश्यं सर्वज्ञमपि गोचरीकुर्यादेव, अन्यथा प्रत्यक्षस्य समस्तपदार्थग्राहित्वं सर्वज्ञाग्राहकत्वमित्युभयं विरुद्धं स्यात्, किञ्च सर्वज्ञेऽशेषपदार्थग्राह्यतीन्द्रियप्रत्यक्षगोचरातिक्रान्तत्वस्वीकारे प्रत्यक्षसम्बन्धी विवादोऽपि निर्मूलतयाऽनुपपन्नः स्यादित्येतन्मनसि

निधायाह–नचेत्यादि, निरासादनुपपत्तेश्चेत्यन्तेन ग्रन्थेन । यत्पूर्वं सर्वज्ञस्यानुमानगोचरातिक्रान्तत्वमुपपादितं पूर्वपक्षिणा तदिदानीं खण्डयितुमुपक्रमते सिद्धान्ती–अनुमानगोचरेत्यादिना–" विपक्षो न किञ्चिदित्यनुमानसद्भावात् " इत्यन्तेन । धर्माद्यात्मसु सर्वेषु पक्षेषु ज्ञेयत्वेन हेतुना किञ्चिन्निष्ठप्रत्यक्षविषयत्वानुमितिगोचरताया सर्वेष्वपि निराबाधैवेति भावः ।

ननु " सर्वे धर्मादयः कस्यचित् प्रत्यक्षाः " इत्यत्रातीन्द्रियप्रत्यक्षेणैव प्रत्यक्षं सिषाधयिषितम्, तच्च पुनः कस्यचिदपि प्रसिद्धमिति पक्षस्याप्रसिद्धविशेषणत्वादित्याश्रयासिद्ध्यात्मनो दोषस्य दुरुद्धरत्वात् पूर्वोक्तमनुमानमनुपपन्नमेवेत्याशङ्कते पूर्वपक्षी अत्राहेत्यादि, किञ्च ज्ञेयत्वं यदि भावमात्रवृत्तितया व्यवतिष्ठेत तदा तेन सद्धेतुना पूर्वोक्तानुमितिर्भवेदपि, परन्तु ज्ञेयत्वस्य प्रत्यक्षत्वात्म-साध्याभाववत्यभावेऽपि वर्तमानतया व्यभिचारित्वेन तस्य सद्धेतुत्वाभावादित्याह–हेतुरप्यनैकान्तिक इत्यादिना । किञ्च पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ दृष्टान्ते महानसे हेतुसाध्ययोर्धूमवह्न्योरुभयोरेव स्थितिरावश्यकी, अन्यथा (अन्यतरस्य तत्रासत्त्वे) दृष्टान्तत्वमेव विप्लुतं भवति तथाऽत्रापि दृष्टान्तभूते घटे साध्यस्य प्रत्यक्षत्वस्य स्थित्या भाव्यं परन्तु तत्र जात्यन्तरस्य घटत्वस्य प्रत्यक्षेण प्रत्यक्षत्वात्मनः साध्यस्य विरहाद् दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यात् पूर्वोक्तमनुमानमसदित्याह–दृष्टान्तोऽपीत्यादि । किञ्च विपक्षस्य ह्रदादेर्धूमाभाववत्त्वेन साधनव्यावृत्तत्वं सर्वानुभवसिद्धं, प्रकृते तु विपक्षे न किञ्चिदिति तुच्छे ज्ञेयत्वस्य हेतोः सत्त्वात् हेतौ विपक्षव्यावृत्तत्वाभावात् पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वासत्प्रतिपक्षितत्वाबाधितत्वात्म–पञ्चरूपोपपन्नत्वाभावेन तेन नानुमानं भवितुमर्हतीत्याह–इतरोऽपीत्यादि ।

१० (मूलम्) अत्रोच्यते—यत्तावदुक्तमप्रसिद्धविशेषणः प्रसिद्धविशेषण पक्ष इति एतदयुक्तम्, अनुमानोच्छेदप्रसङ्गात्, सर्वत्राप्रसिद्धविशेषणपक्षाभासत्वापत्तेः, एवं ह्यनित्यः शब्द इत्यादावपि वर्णाद्यात्मकव्यक्तिसमवाय्यनित्यत्वेनानित्यत्वं साधयितुमिष्टं, न तत्, क्वचित् प्रसिद्धमित्यपि वक्तुं शक्यत्वात्, अनित्यत्वजातिपरिग्रहाददोष इति चेत्, इहापि सत्यत्वजातिपरिग्रहे को दोषः ? इष्टासिद्धिरिति चेत्, शब्दानित्यत्वादौ समान एव दोषः, लौकिकत्वादनित्यत्वादेरसमानता इति चेत्, न, अलौकिकस्यापि वेदापौरुषेयत्वादेर्धर्मत्वेन त्वयाऽप्यङ्गीकृतत्वात्, हेतुरप्यदुष्टः, प्रमाणस्याप्रत्यक्षत्वासिद्धेर्वस्तुधर्मत्वात्, अन्यथा वस्त्वनुपपत्तेः, तस्य च प्रत्यक्षत्वात्, अतद्धर्मस्य चात्यन्तासतो ज्ञेयत्वायोगात्, मानेन ज्ञायमानस्य तदुपपत्तेः, तुच्छे च मानप्रवृत्त्यसम्भवाद्भासमानस्य च तदविशेषात् तद्वदप्रवृत्तेः ।

अथ सिद्धान्ती समाधातुमुपक्रमते—अत्रोच्यते—उपपादयति—यत्तावदुक्तमित्यादिना वक्तुं शक्यत्वादित्यन्तेन । पक्षेऽप्रसिद्धविशेषणत्वस्य दोषत्वस्वीकारे शब्दोऽनित्यः कार्यत्वात् (अनित्यत्वात्) इत्यादावपि वर्णाद्यात्मकव्यक्तिसमवेतत्वेनानित्यत्वेनैवानित्यत्वस्य साधयितुमिष्टत्वात्तस्य पुनरनित्यत्वस्य क्वचिदप्यप्रसिद्धतया पूर्वप्रदर्शितस्य दोषस्य दुरुद्धरत्वात् सर्वत्रानुमानोच्छेद एव स्यादिति निर्गलितार्थः ।

" शब्दोऽनित्य " इत्यादौ अनित्यत्वस्य जातित्वेन परिग्रहा यदि दोषनिवारयिषा तदा तत्रापि प्रत्यक्षत्वस्य तथात्वेन परिग्रहा दोषो वार्यतामित्याह–अनित्यत्वजातीत्यादि । को दोष ? इति अस्म दुक्तानुमाने यदीन्द्रस्य प्रत्यक्षत्वस्यासिद्धिरुद्भाव्यते तदा शब्दा नित्यत्वादावपि तथोद्भाव्यतामिति–शङ्कते–समाधत्ते च–इन्द्रासिद्धि रितीत्यादि । समान एव दोष इति ।

ननु अनित्यत्वस्य लौकिकत्वेन सिद्धिरुद्भावयितु शक्यते, प्रत्यक्षत्वस्य तथात्वाभावेन सा दुरुपपादैवेति पुन शङ्कते–लौकिके त्यादि । अलौकिकस्यापि वेदापौरुषेयत्वादेर्मेयत्वेन स्वीकृतवतस्तव नेद शङ्कन युक्तमिति समाधत्ते अलौकिकस्यापीत्यादिना—

पूर्वपक्षिणोदीरित हेतोर्व्यभिचरितत्व निराकरोति–" हेतुरि त्यादि" । वस्तुधर्मत्वाद्धेतोरभावस्य तदापादितमप्रत्यक्षत्वमेव नास्ति । वस्तुधर्मत्वास्वीकारे च तस्य वस्तुत्वमेव नोपपद्यते अस्ति च तत्र वस्तुत्व प्रत्यक्षमेवेत्यादि मनसि निधायाह–अभावस्येत्यादिना– प्रत्यक्षत्वात् इत्यन्तेन । साधनाव्यावृत्तत्वमपि हेतोरापादित व्युद स्यति–अतद्रूपस्येत्यादिना–अवस्तुत्ववतोऽस्य नासतस्तुच्छस्य ज्ञेयत्व नास्तीति भाव । कथञ्चिदपि स्वीक्रियमाण ज्ञेयत्व निराकरोति– मानेनेत्यादि । प्रमाणेन यज्ज्ञात भवति तत्रैव ज्ञेयत्वस्योपपत्तिरिति भाव । तदेवोपपादयति–तुच्छेचेत्यादि । तदविशेषात्–तुच्छा विशेषात् तद्वत्–तुच्छवत् एतेन पूर्वोक्तमनुमान सर्वथा निर्दुष्टमिति सर्वज्ञत्व नानुमानगोचरातिगा तत्वमित्याकलनीयम् ।

११ (मूलम्) अपरस्त्वाह, सर्वज्ञज्ञानस्य ज्ञेयत्वेऽपि प्रत्यक्षत्वानुपपत्ते , तेनार्थप्रत्यक्षत्वात्, तत्प्रत्यक्षत्वे च तद

प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्, तदन्यसर्वज्ञप्रत्यक्षत्वे चानवस्थापत्तेर्व्यभिचार इति, तदप्यसत्, तस्यार्थग्रहणरूपस्य स्वसंविदितत्वे नोक्तदोषानुपपत्तेरध्यक्षत्वात्, अन्यथाऽर्थप्रत्यक्षत्वासिद्धेः दृश्येऽप्यदृश्यात्मनोऽविकृतत्वेनात्मनो दर्शिनो दर्शनायोगात्, विकृतत्वे चार्थं पश्यतस्त्वक्रियैव चिद्रूपा ज्ञानमिति सर्वज्ञत्वानुपपत्तेश्च।

अपरस्त्वाह हेतुर्येनैव सहाविनाभूतो दृष्टस्तस्यैव गमको भवति, यथा धूमोऽग्ने, नसद्भावमात्रात् यस्य कस्यचित्, यथा स एव धूम पानीयस्य, न चातीन्द्रियेषु भावेषु प्रत्यक्षत्वाविनाभावि ज्ञेयत्वं दृष्टं, कथं तत् तेषु तद् गमयेत्? अत्रोच्यते, सामान्यतो दृष्टानुमाननीत्या तत् तेषु तद् गमयेत् इति, यथा गतिमानादित्यो देशान्तरप्राप्तेः देवदत्तवदित्यत्र, तथाहि-न दिनकरे गतिमत्त्वेन देशान्तरप्राप्तिरविनाभूता दृष्टा, अथ चासौ तद् गमयति देवदत्ते दृष्टेति सा गमयतीतिचेत्, घटेऽपि प्रत्यक्षत्वेन ज्ञेयत्वमविनाभावि दृष्टमेवेति समानमेतत्। अतीन्द्रियप्रत्यक्षत्वेन न दृष्टमिति चेत्, देवदत्तेऽपि न तथा गगनगतिमत्त्वेन देशान्तरप्राप्तिरितिसमानमेव।

न साधर्म्यदृष्टान्तदोष, जात्यन्तरप्रत्यक्षेण तत्र प्रत्यक्षत्वासिद्धावपि सामान्येन प्रत्यक्षत्वसिद्धेः न्याय्यत्वमेव विशेषाननुगमाभावात्।

कश्चित् पुन सर्वज्ञज्ञानस्य ज्ञेयत्व मन्यमानोऽपि प्रत्यक्षत्व मस्वीकुर्वाण प्रत्यवतिष्ठते अपरस्त्वाहेत्यादि । कस्यचिदपि वस्तुनो ज्ञेयत्व प्रत्यक्षत्व च समकालमनुपपन्नमिति प्राय सर्वोऽपि मन्यत एव एवञ्च सर्वज्ञज्ञानस्य ज्ञेयत्वेऽपि तेनाथप्रत्यक्षत्वात् नास्ति प्रत्यक्षत्वम्, ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वस्वीकारेऽर्थस्याप्रत्यक्षत्व दुरुद्धर भवेत्, तदन्यसर्वज्ञप्रत्यक्षत्वस्वीकारोऽपि चानवस्थाभिया कर्तुमशक्य एवेति मवज्ञाज्ञानात्मनि पक्षे हेतोर्ज्ञेयत्वस्य सत्त्वेऽपि साध्यस्य प्रत्यक्षत्वस्यासत्त्वाद्व्यभिचार इतिप्रतिपक्षसाराश, तन्निराकरोति-एतदप्यसदिति, उपपादयति तस्यार्थग्रहणरूपस्येत्यादिना-सर्वज्ञत्वा नुपपत्तेश्चेत्य तत ।

अर्थग्रहणात्मनो ज्ञानस्य स्वसंविदितत्वेन प्रत्यक्षत्वस्य सूपपाद तयोभयप्रत्यक्षत्वाभ्युपगमे नास्त्येव काचित् क्षति, अन्यथार्थ प्रत्यक्षत्वासिद्धे हलेन-(ज्ञानसम्बन्ध) शून्यतयाविकारितयाऽऽत्मनो दर्शिनोऽवश्य दर्शनायोग, अर्थं पश्यत पुनर्विकृतत्वेन चिद्रूपा विक्रियैवाज्ञानमिति सर्वज्ञत्वमेवानुपपन्न भवेदितिमन्थ उपपादनीय ।

अथ ज्ञेयत्वे प्रत्यक्षत्वाविनाभावमनङ्गीकृत्योक्तमनुमान खण्डयितु प्रत्यवतिष्ठते—अपरस्त्वाहेत्यादिना, कथ तेषु तद् गमयेत इत्यन्तेन । साध्येनाविनाभूतस्यैव हेतो साध्यानुमापकत्वमिष्ट, यस्य कस्यचित् सद्भावमात्रतो नेष्टम्, अत एव धूमस्य वह्न्यनु मापकत्वमेव नतु पानीयानुमापकत्वमपीतिज्ञेयत्वस्यातीन्द्रियभावेषु प्रत्यक्षत्वाविनाभावादर्शनान्नातीन्द्रियभावेषु प्रत्यक्षत्वगमकत्वमिति तादृशय, समाधत्ते-अत्रोच्यतइति, उपपादयति-सामान्यतो दृष्ट त्यादि-दिनकरे गतिमत्त्वेन हेतुना देशान्तरप्राप्त्यात्मन साध्यस्या विनाभावाभावेऽपि सामान्यतो दृष्टानुमाननीत्या 'आदित्यो गति

मान् देशान्तरप्राप्ते, देवदत्तवत्' इत्यत्र गतिमत्त्वस्य दिनकरे देशान्तरप्राप्त्यनुमापकतयाऽविनाभावस्य प्रयोजकत्वमिति न प्रकृते ऽपि काचिदनुपपत्तिरित्याशय ।

ननु देवदत्ते दृष्टा देशान्तरप्राप्ति गमयेदित्याशङ्कते-देवदत्तदृष्टेतीत्यादि, समाधत्ते-घटोऽपीत्यादि। घटोऽपि ज्ञेयत्वस्य प्रत्यक्षत्वेनाविनाभाविनो दृष्टत्वमेवेतिभाव, अतीन्द्रियप्रत्यक्षत्वेना-विनाभावाभावदर्शनमपि देवदत्ते गमनगतिमत्त्वेन देशान्तर प्राप्त्यविनाभावाभावतुल्यमिति शङ्कयति-समाधत्ते च अतीन्द्रिय प्रत्यक्षत्वेनेत्यादिना-समानमेवेत्यन्तेन ।

साधर्म्यस्य साधर्म्यदृष्टान्तवैकल्यमाशङ्क्य निराकरोति-न साधर्म्येत्यादिना विशेषानुगमाभावादित्यन्तेन ।

१२-(मूलम्) न वैधर्म्यदृष्टान्तदोषः, न किञ्चिदिति तु अभावतो व्यतिरेकनिवृत्ते, प्रतिपादनोपायत्वात् तदभिधाने दोषोऽन्यथा, निःस्वभावतया न ततो ज्ञानजन्मेति प्रसङ्गादिति ।

अथ चेदमनुमानम्-अनेकशास्त्रार्थसंवेदनसमन्विते कस्मिंश्चित् पुरुषे सर्वज्ञ इत्युपचर्यमाणो व्यवहारस्तदन्य-स्मिन्नपायेस, गौणत्वात् शौर्यक्रौर्यादिमति मैनेऽसिंहे' सिंह व्यवहारवत् विपक्षेऽनव्यवहार इति ।

नात्र प्रत्यक्षादिविरोधिनी प्रतिज्ञा, तल्लक्षणायोगात्, नासिद्धो हेतु तत्र गौणत्वस्योभयो, सिद्धत्वात् । नानैकान्तिकः, विपक्षव्यावृत्ते । न विरुद्धो, दृष्टान्तवत् प्रमाणान्तर

प्रसिद्धतन्मयमुख्यापेक्षत्वसाधनस्य तद्ग्राहकप्रमाणप्रसिद्ध्य भ्युपगमऽनवकाशत्वात् ।

न साधनधर्मासिद्ध साधर्म्यदृष्टान्त , उभयधर्म प्रसिद्धे । न साधनाव्यावृत्तादिरितर , चैत्रे स्वव्यवहारा- दुभयनिवृत्तेरिति ।

पुन साध्यस्य वैधर्म्यदृष्टान्तदोषमाशङ्क्य व्युदस्यति-न वैधर्म्य दृष्टान्तेत्यादिना-ज्ञानज मातिप्रसङ्गादित्यन्तेन ।

अथ सिद्धान्ती प्रकारान्तरेणापि सर्वज्ञसिद्धिं दर्शयितुमनु मानान्तरमुपक्रमते अथचेदमनुमानमिति ।

कुत्रचिदन्यत्र प्रसिद्धस्यैव वस्तुनोऽन्यत्र तत्सदृशे व्यवहारो पचार क्रियते यथा शौर्यक्रौर्यादिमत्त्वेन प्रसिद्धस्य सिंहस्य तादृशि चैत्रेऽसिंहेऽपि सिं व्यवहार इतिप्रसिद्ध केचित् सर्वज्ञ मन्तरेण अनेकशास्त्रकलासंवेदनसमन्विते कस्मिश्चित् पुरुषे सर्वज्ञ त्वव्यवहारोपचारस्य तदन्यमुख्यापेक्षितया तदन्यो य स सर्वज्ञ इत्यर्थेन सर्वज्ञसिद्धिरितिभाव ।

उक्तानुमाने प्रतिज्ञाया प्रत्यक्षादिविरोधित्वमाशङ्क्य खण्डयति नात्रेत्यादिना हेतोरसिद्धत्वमनुद्य निराकरोति-नासिद्धो हेतु रित्यादिना । अनैकान्तिकत्व हेतोरपनोदयितुमुपक्रमते-नानै कान्तिक इत्यादिना । विरुद्धत्व व्युदस्यति न विरुद्धविति, उपपादयति-दृष्टान्तवदित्यादिना । साधर्म्यदृष्टान्तस्य हेतुधर्मा सिद्धत्व खण्डयति-न साधनेत्यादि । विपक्षस्य साधनाव्यावृत्तत्व वारयति-न साधनाव्यावृत्तेत्यादिना, निवृत्तेरिसीत्यन्तेन ।

इति पूज्याचार्यप्रवरश्रीहरिभद्रसूरीश्वरविरचितायां सर्वज्ञसिद्धौ शास्त्र विशारद कविरत्न पूज्यपादाचार्यमहाराजश्रीविजयामृतसूरीश्वर कृतायां सर्वहिताऽऽख्यायां व्याख्यायां 'अनुमानप्रमाणातिक्रान्तत्वरूपमहत्त्वप्रतिषेधपूर्वपक्षखण्डननामिध' द्वितीयं प्रकरणम् ॥

१३-(मूलम्) आगमगोचरातिक्रान्तत्वमप्यसिद्धं, 'स्वर्गकेवलार्थिना तपोध्यानादि कर्तव्यम्', इतिवचनप्रामाण्यात्, केवलिनश्च सर्वज्ञत्वात्, पुरुषकर्तृत्वादिदमप्रमाणमितिचेत्? न तावद् वक्तृत्वेन तत्कर्तृकत्वासिद्धि, नचैतत् स्ववचनविरोधि 'नमस्तीर्थाय' इतिवचनात्, नच पुरुषवक्तृत्वमप्यस्याप्रामाण्य निमित्तं, वेदाप्रामाण्यप्रसङ्गात्, नच तद वक्तरा वदा, पुरुषव्यापारमन्तरेण नमस्येतद्वचनानुपलब्धे आनुपूर्वीनियतिभावादेश्चेतरत्रापि तुल्यत्वात्, नचार्हद्वक्तृत्वेनास्य प्रामाण्यं, निश्चिताविपरीतप्रत्ययोत्पादकत्वेन कथञ्चित् स्वत एव तदभ्युपगमात्, अन्यथा तदनुपपत्तेः, अनुपपत्तिश्चास्य प्रामाणाभावात्, तस्य चोपादानेतरनिमित्तप्रभावेण स्वपराधीनत्वादर्थग्रहणपरिणामप्रत्ययान्तरानुभवत, स्वपरत एव ज्ञप्ते कर्मकरणनिष्पाद्यस्य तदुभयापेक्षित्वेन स्वपरतः स्वकार्यप्रवर्तनात्, नच विज्ञानस्यार्थपरिच्छेदलक्षणोऽपि धर्मो व्यतिरिक्त एव, तस्यायमिति सम्बन्धानुपपत्ते, कथञ्चिदव्यतिरेके च तद्वत्तस्यापि भाव, न च ज्ञानस्यापि

न परत 'इन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षो हि ज्ञानस्य हेतुः' इति वचनात् परता भावसिद्धेः, नचागमनित्यत्वेऽपि सर्वज्ञस्य नावैयर्थ्यं, तस्य विहितानुष्ठानफलत्वात्, नेचादृश्यत्वेनास्य फलकल्पनानुपपत्तिः, स्वर्गादिभिरतिप्रसङ्गात्, न च ते सुखादिरूपत्वाद् दृश्या एवेति न्याय्यं, प्रकृष्टसुखविशेष स्यादृश्यत्वात्, न च सुखमात्रानुभवरूप एव स्वर्गः, अति प्रसङ्गात्, यतः कुतश्चित्तद्भावेन चोदनानर्थक्यापत्तेश्च। न च सुखसामान्यदर्शनाद् व प्रकृष्टतद्विशेषसम्भवानुमानमबाधं, ज्ञानसामान्यदर्शनेन प्रकृष्ट तद्विशेषसम्भवानुमानमाप्तेः'।

प्रत्यक्षानुमानगोचरातिक्रान्तत्व निरस्येदानीमवसरसङ्गतिप्राप्त मागमगोचरातिक्रान्ततत्त्वमपि निराकर्तुमुपक्रमते भगवान् ग्रन्थकार- आगमगोचरातिक्रान्ततत्त्वमप्यसिद्धमिति । तमेवासिद्धिप्रकारमाह "स्वर्गीति"-इदमागमवचनमेव सर्वज्ञे प्रमाणमवगन्तव्यम् यथाविधि तपोध्यानाद्यनुष्ठात्रा सिद्धतपोध्यानादिफलेन स्वर्गिणा केवलिना च भवितव्यमिति निश्चितम्, तत्र च केवली निष्पद्यते स एवास्माकं सर्वज्ञ इत्याशयेनाह-केवलिनश्चेति । न चागम प्रमाण मन्यमानेनैव भवता केवली सर्वज्ञ साध्यते, सचागम एवाप्रमाणमस्माभिर्मन्यते तस्य पुरुषकर्तृकत्वादित्याशङ्कते-पुरुषेति पुरुषकर्तृकत्वात्-पुरुष समवेतप्रयत्नविषयत्वात् । इदम्-आगमात्मक वचनम्, अप्रमाणम्- प्रमाणभिन्नम् । समाधत्ते-नेति, समाधानप्रकारमाह तावदिति-पुरुषस्य तावदागमवक्तृत्वेन हेतुनाऽऽगमवचनस्य पुरुषकर्तृकत्वासिद्धेः, पुरुषे आगमवक्तृत्वमेव स्वीक्रियते नतु तत्कर्तृत्वमपीति पुरुषकर्तृकत्वेनाऽऽ- पादितमागमाप्रामाण्य न क्षोदक्षममितिभाव । ननु भवेदियसनाप

त्तियदि स्वतन्त्रे आगमस्य पुरुषवक्तृकत्वं स्वीकृतं स्यात् तदैव नाप्नोति शङ्कते-नचैतदिति । एतत्-आगमस्य पुरुषवक्तृकत्वम्, स्वतन्त्रविरोधि - स्वशास्त्रविरुद्धमित्यर्थः । समाधत्ते — नमेति- "नमस्तीर्थाय" इत्येतद्वचनं तीर्थकृताप्युच्यते न तु क्रियत इति स्वतन्त्र्यस्यागमस्य पुरुषवक्तृकत्वं सिद्धं वदितव्यम्, ननु भवतु पुरुषवक्तृकत्वेन तदस्वतन्त्रत्वासिद्धिर्न तावता भवतामभीष्टसिद्धि पुरुषवक्तृकत्वस्यापि तदप्रामाण्यप्रयोजकत्वादित्याशङ्कते—नचपुरुषे त्यादि । अस्य-आगमस्य । निमित्तम्-प्रयोजकम् । समाधत्ते- यदित्यादि । तन्निष्ठपुरुषवक्तृकत्वं यदि तदप्रामाण्यप्रयोजकं तदा वेदानामपि पुरुषवक्तृकत्वेनाप्रामाण्यं दुर्वारञ्च तद्भवतामिष्टमिति । ननु सम्भवदियमापत्तिरस्माकं यदि वयं वेदानां पुरुषवक्तृकत्व- मभ्युपगच्छेम तदेव तु नाभ्युपगच्छाम इत्याशङ्कते-नचवेदेत्यादि । सिद्धान्ती समाधत्ते-पुरुषव्यापारेति-पुरुषस्योच्चारणात्मकव्यापारं विना कर्णविवरवर्त्याकाशावच्छेदे न वेदात्मकवचनश्रावणप्रत्यक्ष मनुभवत्स्यात्तत पुरुषवक्तृकत्वमवश्यं स्वीकरणीयमेवेतिभावः । ननु तदुपलब्धौ वैदीयाऽऽनुपूर्वीनियतिभावादेः प्रयोजकत्वमभ्यु पगम्यत इति पुरुषव्यापारं विनापि न तदुपलब्धौ किञ्चि- द्बाधकमिति चेत्तत्राह—आनुपूर्वीत्यादिना । आगमेऽपि तादृशानु पूर्वीनियतिभावादेः समानतया पुरुषवक्तृकत्वप्रयोज्यमप्रामाण्य- मप्रनोदितमवसेयमितिभावः ।

ननु भवद्भिरर्हद्वक्तृकत्वेनैवाऽऽगमस्य प्रामाण्यमभ्युपगम्यते तथा च नास्मन्मते तत्र प्रामाण्यं पुरुषवक्तृकत्वादित्याशङ्कते– यथार्हदित्यादिना—समाधानमाह निश्चितेत्यादि-शब्दगतं प्रामाण्यं निश्चितानिपरीतप्रत्ययोत्पादकत्वमेव तच्च स्वत एव तत्र स्वीकर्-

न परत 'इन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षो हि ज्ञानस्य हेतु' इति वचनात् परता भावसिद्धे, नचागमनित्यत्वेऽपि सर्वज्ञत्व नार्थक्यं, तस्य विदितानुष्ठानफलत्वात्, नचादृश्यत्वेनास्य फलकल्पनानुपपत्तिः, स्वर्गादिभिरतिप्रसङ्गात्, न च ते सुखादिरूपत्वाद् दृश्या एवेति न्याय्य, प्रकृष्टसुखविशेष स्यादृश्यत्वात्, न च सुखमात्रानुभवरूप एव स्वर्ग., अति प्रसङ्गात्, यतः कुतश्चित्तद्भावेन चोदनानर्थक्यापत्तेश्च। न च सुखसामान्यदर्शनाद् व प्रकृष्टतद्विशेषसम्भवानुमानमबाधर, ज्ञानसामान्यदर्शनेन प्रकृष्ट तद्विशेषसम्भवानुमानमाप्तेः।

प्रत्यक्षानुमानगोचरातिक्रान्तत्व निरस्येदानीमवसरसङ्गतिप्राप्त मागमगोचरातिक्रान्तत्वमपि निराकर्तुमुपक्रमते भगवान् ग्रन्थकार– आगमगोचरातिक्रान्तत्वमप्यसिद्धमिति। तमेवासिद्धिप्रकारमाह "स्वर्गेति"–इदमागमवचनमेव सर्वज्ञे प्रमाणमन्यत्र यथाविधि तपोध्यानाद्यनुष्ठाना सिद्धतपोध्यानादिफलेन स्वर्गिणा केवलिना च भवितव्यमिति निश्चितम्, तत्र य केवली निष्पद्यते स एवास्माकं सर्वज्ञ इत्याशयेनाह–केवलिनश्चेति। न बागम प्रमाण मन्यमानैरेव भवता केवली सर्वज्ञ साध्यते, सचागम एवाप्रमाणमस्माभिर्मन्यते तस्य पुरुषकर्तृकत्वादित्याशङ्कते–पुरुषेति पुरुषकर्तृकत्वात्–पुरुष समवेतप्रयत्ननिषयत्वात्। इदम्–आगमात्मक वचनम्, अप्रमाणम्– प्रमाणभिन्नम्। समाधत्ते–नेति, समाधानप्रकारमाह तावदिति–पुरुषस्य तावदागमकर्तृत्वेन हेतुनाऽऽगमवचनस्य पुरुषकर्तृकत्वासिद्धेः, पुरुषे आगमवक्तृत्वमेव स्वीक्रियते नतु तत्कर्तृत्वमपीति पुरुषकर्तृकत्वेनाऽऽ- पादितमागमाप्रामाण्य न क्षोदक्षममितिभाव। ननु भवेदियमनाप

त्विति स्वतन्त्रे आगमस्य पुरुषवक्तृकत्वं स्वीकृतं स्यात् तदेव नास्तीति शङ्कते-नचैतदिति । एतत्-आगमस्य पुरुषवक्तृकत्वम्, स्वतन्त्रविरोधि – स्वशास्त्रविरुद्धमित्यर्थः । समाधत्ते — नमेति– "नमस्तीर्थाय" इत्येतद्वचनं तीर्थकृताप्युच्यते न तु क्रियते इति स्वतन्त्रेऽप्यागमस्य पुरुषवक्तृकत्वं सिद्धं वदितव्यम्, ननु भवतु पुरुषवक्तृकत्वं तत्स्वतन्त्रत्वासिद्धिर्न तावता भवतामभीष्टसिद्धिः पुरुषवक्तृकत्वस्यापि तदप्रामाण्यप्रयोजकत्वादित्याशङ्कते—नचपुरुषे त्यादि । अस्य-आगमस्य । निमित्तम्-प्रयोजकम् । समाधत्ते– वदत्यादि । तन्निष्ठपुरुषवक्तृकत्वं यदि तदप्रामाण्यप्रयोजकं तदा वेदानामपि पुरुषवक्तृकत्वेनाप्रामाण्यं दुर्वारञ्च तद्भवतामिष्टमिति । ननु भवद्भिरियमापत्तिरस्माकं यदि वयं वेदानां पुरुषवक्तृकत्व-मभ्युपगच्छेम तदेव तु नाभ्युपगच्छाम इत्याशङ्कते-नचतदित्यादि । सिद्धान्ती समाधत्ते-पुरुषव्यापारेति-पुरुषस्योच्चारणात्मकव्यापारं विना कर्णविवरवर्त्याकाशावच्छेदे न वेदात्मकवचनश्रावणप्रत्यक्ष मनुपपन्नं स्यात्तत पुरुषवक्तृकत्वमवश्यं स्वीकरणीयमेवेतिभावः । ननु तदुपलब्धौ वर्णानामाऽऽनुपूर्वीनियतिभावादेः प्रयोजकत्वमभ्यु पगम्यत इति पुरुषव्यापारं विनापि न तदुपलब्धौ किञ्चि द्बाधकमितिचेत्तत्राह—आनुपूर्वीत्यादिना । आगमेऽपि तादृशानु पूर्वीनियतिभावादेः समानतया पुरुषवक्तृकत्वप्रयोज्यमप्रामाण्य-मपनोदितमपसेयमितिभावः ।

ननु भवद्भिरर्हद्वक्तृकत्वेनैवाऽऽगमस्य प्रामाण्यमभ्युपगम्यते तथा च नास्माकं मतं तत्र प्रामाण्यं पुरुषवक्तृकत्वादित्याशङ्कते– मचार्हदित्यादिना—समाधानमाह निश्चितेत्यादि–शब्दगतं प्रामाण्यं निश्चिताविपरीतप्रत्ययोत्पादकत्वमेव तच्च स्वत एव तत्र स्वीकर-

न परत 'इन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षो हि ज्ञानस्य हेतु' इति वचनात् परतो भावसिद्धेः, नचागमनित्यत्वेऽपि सर्वज्ञकल्पनावैयर्थ्यं, तस्य विहितानुष्ठानफलत्वात्, नचादृश्यत्वेनास्य फलकल्पनानुपपत्तिः, स्वर्गादिभिरतिप्रसङ्गात्, न च तं सुखादिरूपत्वाद् दृश्या एवेति न्याय्य, प्रकृष्टसुखविशेषस्यादृश्यत्वात्, न च सुखमात्रानुभवरूप एव स्वर्गः, अतिप्रसङ्गात्, यतः कुतश्चित्तद्भावेन चोदनानर्थक्यापत्तेश्च। न च सुखसामान्यदर्शनाद् व प्रकृष्टतद्विशेषसम्भवानुमानमबाधित, ज्ञानसामान्यदर्शनेन प्रकृष्ट तद्विशेषसम्भवानुमानप्राप्ते.।

प्रत्यक्षानुमानगोचरातिक्रान्तत्व निरस्येदानीमवसरसङ्गतिप्राप्तमागमगोचरातिक्रान्तत्वमपि निराकर्तुमुपक्रमते भगवान् ग्रन्थकार—आगमगोचरातिक्रान्तत्वमप्यसिद्धमिति । तमेवासिद्धिप्रकारमाह "स्वर्गेति"—इदमागमवचनमेव सर्वज्ञे प्रमाणमवगन्तव्यम् यथाविधि तपोध्यानाद्यनुष्ठात्रा सिद्धतपोध्यानादिफलेन स्वर्गिणा केवलिना च भवितव्यमिति निश्चितम्, तत्र य केवली निष्पद्यते स एवास्माकं सर्वज्ञ इत्याशयेनाह—केवलिनश्चेति । न चागम प्रमाण मन्यमानेनैव भवता केवली सर्वज्ञ साध्यते, स चागम एवाप्रमाणमस्माभिर्मन्यत तस्य पुरुषकर्तृकत्वादित्याशङ्कते—पुरुषेति पुरुषकर्तृकत्वात्—पुरुषसमवेतप्रयत्नविषयत्वात् । इदम्—आगमात्मक वचनम्, अप्रमाणम्—प्रमाणभिन्नम । समाधत्ते—नेति, समाधानप्रकारमाह तावदिति—पुरुषस्य तावदागमवक्तृत्वेन हेतुनाऽऽगमवचनस्य पुरुषकर्तृकत्वासिद्धे, पुरुषे आगमवक्तृत्वमेव स्वीक्रियते नतु तत्कर्तृत्वमपीति पुरुषकर्तृकत्वेनाऽऽपादितमागमाप्रामाण्य न क्षोदक्षममितिभाव । ननु भवेदियमनाप

त्रियदि स्वतन्त्रे आगमस्य पुरुषवक्तृकत्वं स्वीकृतं स्यात् तदेव नाप्नोतीत्याशङ्कते-नचैतदिति । एतत्-आगमस्य पुरुषवक्तृकत्वम्, स्वतन्त्रविरोधि - स्वशास्त्रविरुद्धमित्यर्थः । समाधत्ते — नमेति- "नमस्तीर्थाय" इत्येतद्वचनं तीर्थकृताप्युच्यते न तु क्रियत इति स्वतन्त्र्यागमस्य पुरुषवक्तृकत्वं सिद्धं वदितव्यम्, ननु भवतु पुरुषवक्तृत्वेन तदकर्तृकत्वासिद्धिर्न् तावता भवतामभीष्टसिद्धि पुरुषवक्तृकत्वस्यापि तदप्रामाण्यप्रयोजकत्वादित्याशङ्कते—नचपुरुषे त्यादि । अस्य-आगमस्य । निमित्तम्-प्रयोजकम् । समाधत्ते- वेदत्यादि । नन्विष्टपुरुषवक्तृकत्वं यदि तदप्रामाण्यप्रयोजकं तदा वेदानामपि पुरुषवक्तृकत्वेनाप्रामाण्यं दुर्वारञ्च तद्भवतामिष्टमिति । ननु सम्भवदियमापत्तिरस्माकं यदि वयं वेदानां पुरुषवक्तृकत्व- मभ्युपगच्छेम तदेव तु नाभ्युपगच्छाम इत्याशङ्कते-नचवेदेत्यादि । सिद्धान्ती समाधत्ते-पुरुषव्यापारेति-पुरुषस्योच्चारणात्मकव्यापारं विना कर्णविवरवर्त्याकाशावच्छेदे न वेदात्मकवचनश्रावणप्रत्यक्ष मनुपपन्नं स्यात्तत् पुरुषवक्तृकत्वमवश्यं स्वीकरणीयमेवेतिभावः । ननु तदुपलब्धौ वेदीयाऽऽनुपूर्वीनियतिभावादे प्रयोजकत्वमभ्यु पगम्यत इति पुरुषव्यापारं विनापि न तदुपलब्धौ किञ्चि द्बाधकमिति चेत्तत्राह—आनुपूर्वीत्यादिना । आगमेऽपि तादृशानु पूर्वीनियतिभावात् समानतया पुरुषवक्तृकत्वप्रयोज्यमप्रामाण्य मपनोदितमवसेयमितिभावः ।

ननु भवद्भिरर्हद्वक्तृकत्वेनैवाऽऽगमस्य प्रामाण्यमभ्युपगम्यते तथा च नास्मन्मते तत्र प्रामाण्यं पुरुषवक्तृकत्वादित्याशङ्कते- मयार्हदित्यादिना—समाधानमाह निश्चितेत्यादि-शब्दगतं प्रामाण्यं निश्चिताविपरीतप्रत्ययोत्पादकत्वमेव तच्च स्वत एव तत्र स्वीकर

न परत 'इन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षो हि ज्ञानस्य हेतु' इति वचनात् परता भावसिद्धे, नचागमनित्यत्वेऽपि सत्यज्ञस्य नान्तर्यं, तस्य विहितानुष्ठानफलत्वात्, नैवादृश्यत्वेनास्य फलस्यकल्पनानुपपत्ति, स्वर्गादिभिरतिप्रसङ्गात्, न च न सुखादिरूपत्वाद् दृश्या एवेति न्याय्य, प्रकृष्टसुखविशेषस्यादृश्यत्वात्, न च सुखमात्रानुभवरूप एव स्वर्ग, अतिप्रसङ्गात्, यत कुतश्चित्-भावेन चोदनानर्थक्यापत्तेश्च। न च सुखसामान्यदर्शनाद् न प्रकृष्टतद्विशेषसम्भवानुमानमबाधत्व, ज्ञानसामान्यदर्शनेन प्रकृष्ट तद्विशेषसम्भवानुमानमात्तेः।

प्रत्यक्षानुमानगोचरातिक्रान्तत्वं निरस्येदानीमवसरसङ्गतिप्राप्तमागमगोचरातिक्रान्तत्वमपि निराकर्तुमुपक्रमते भगवान् प्रत्यकार-आगमगोचरातिक्रान्तत्वमप्यसिद्धमिति। तमेवासिद्धिप्रकारमाह "स्वर्गेति"-इदमागमवचनमेव सर्वज्ञे प्रमाणमत्र तथ्यम् यथाविधि तपोध्यानाद्यनुष्ठात्रा सिद्धतपोध्यानादिफलेन स्वर्गिणा केवलिना च भवितव्यमिति निश्चितम्, तत्र च केवली निष्पद्यते स प्वास्माक सर्वज्ञ इत्याशयेनाह-केवलिनश्चेति। न चागम प्रमाण मन्यमानैरेव भवता केवली सर्वज्ञ साध्यते, नचागम एवाप्रमाणमस्माभिर्मन्यते तस्य पुरुषकर्तृकत्वादित्याशङ्कते-पुरुषेति पुरुषकर्तृकत्वात्-पुरुषसमवेतप्रयत्नविषयत्वात्। इदम्-आगमात्मक वचनम्, अप्रमाणम्-प्रमाणभिन्नम्। समाधत्ते-नेति, समाधानप्रकारमाह तावदिति-पुरुषस्य तावदागमवक्तृत्वेन हेतुनाऽऽगमवचनस्य पुरुषकर्तृकत्वासिद्धे, पुरुषे आगमवक्तृत्वमेव स्वीक्रियते ननु तत्कर्तृत्वमपीति पुरुषकर्तृकत्वेनाऽऽपादितमागमाप्रामाण्य न क्षोदक्षममितिभाव। ननु भवेदियमनाप

त्विदि स्वतन्त्रे आगमस्य पुरुषकर्तृकत्वं स्वीकृतं स्यात् तदेव नाम्नाति शङ्कत-नचैतदिति । एतत्-आगमस्य पुरुषकर्तृकत्वम्, स्वतन्त्रविरोधि - स्वशास्त्रविरुद्धमित्यर्थः । समाधत्ते — नमेति- "नमस्तीर्थाय" इत्येतद्वचनं तीर्थकृताप्युच्यते न तु क्रियते इति स्वतन्त्रेऽप्यागमस्य पुरुषकर्तृकत्वं सिद्धं वदितव्यम्, ननु भवतु पुरुषकर्तृत्वेन तदकर्तृकत्वासिद्धिन तावता भवतामभीष्टसिद्धि पुरुषकर्तृकत्वस्यापि तदप्रामाण्यप्रयोजकत्वादित्याशङ्कते—नचपुरुषे त्यादि । अस्य-आगमस्य । निमित्तम्-प्रयोजकम् । समाधत्ते- वदित्यादि । तन्निष्ठपुरुषकर्तृकत्वं यदि तदप्रामाण्यप्रयोजकं तदा वेदानामपि पुरुषकर्तृकत्वेनाप्रामाण्यं दुर्वारञ्च तद्भवतामिष्टमिति । ननु सम्भवदियमापत्तिरस्माकं यदि वयं वेदानां पुरुषकर्तृकत्व- मभ्युपगच्छेम तदेव तु नाभ्युपगच्छाम इत्याशङ्कते-नचतदेत्यादि । सिद्धान्ती समाधत्ते-पुरुषव्यापारेति-पुरुषस्योच्चारणात्मकव्यापारं विना कर्णविवरवर्त्याकाशावच्छेदे न वेदात्मकवचनश्रावणप्रसङ्ग मनुपपन्न स्यात्तत पुरुषकर्तृकत्वमवश्यं स्वीकरणीयमेवेतिभाव । ननु तदुपलम्भौ वर्णानामानुपूर्वीनियतिभावादे प्रयोजकत्वमभ्यु पगम्यते इति पुरुषव्यापारं विनापि न तदुपलम्भौ किञ्चि द्बाधकमितिचेत्तत्राह—आनुपूर्वीत्यादिना । आगमेऽपि तादृशानु पूर्वीनियतिभावाद समानतया पुरुषकर्तृकत्वप्रयोज्यमप्रामाण्य मपनोदितमवसेयमितिभाव ।

ननु भवद्भिरर्हत्कर्तृकत्वेनैवाऽऽगमस्य प्रामाण्यमभ्युपगम्यते तथा च नास्माकं मते तत्र प्रामाण्यं पुरुषकर्तृकत्वादित्याशङ्कते- नचार्हदित्यादिना—समाधानमाह निश्चितेत्यादि-शब्दगतं प्रामाण्यं निश्चिताविपरीतप्रत्ययोत्पादकत्वमेव तच्च स्वत एव तत्र स्वीकर

न परत 'इन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षो हि ज्ञानस्य हेतु' इति वचनात् परता भावसिद्धे, नचागमनित्यत्वेऽपि सगहरस्य नानैयर्थ्यं, तस्य विहितानुष्ठानफलत्वात्, नचादृश्यत्वेनास्य फलकल्पनानुपपत्ति, स्वर्गादिभिरतिप्रसङ्गात्, न च त सुखादिरूपत्वाद् दृश्या एवेति न्याय्य, प्रकृष्टसुखविशेष स्यादृश्यत्वात्, न च सुखमात्रानुभवरूप एव स्वर्ग, अति प्रसङ्गात्, यत कुतश्चित्प्रभावेन चोदनानर्थक्यापत्तेश्च। न च सुखसामान्यदर्शनाद् न प्रकृष्टतद्विशेषसम्भवानुमानमबाधकं, ज्ञानसामान्यदर्शनेन प्रकृष्ट तद्विशेषसम्भवानुमानमाप्ते'।

प्रत्यक्षानुमानगोचरातिक्रान्ततत्त्व निरस्येदानीमवसरसङ्गतिप्राप्त मागमगोचरातिक्रान्ततत्त्वमपि निराकर्तुमुपक्रमते भगवान ग्रन्थकार – आगमगोचरातिक्रान्ततत्त्वमप्यसिद्धमिति। तमेवासिद्धिप्रकारमाह "स्वर्गेति"–इदमागमवचनमेव सर्वज्ञे प्रमाणमवगन्तव्यम् यथाविधि तपोध्यानाद्यनुष्ठाना सिद्धतपोध्यानादिफलेन स्वर्गिणा केवलिना च भवितव्यमिति निश्चितम्, तत्र य केवली निरूप्यते स एवास्माक सर्वज्ञ इत्याशयेनाह–केवलिनश्चेति। न चागम प्रमाण मन्यमानेनैव भवता केवली सर्वज्ञ साध्यते, सचागम एवाप्रमाणमस्माभिर्मन्यते तस्य पुरुषकर्तृकत्वादित्याशङ्कते–पुरुषेति पुरुषकर्तृकत्वात्–पुरुष समवेतप्रयत्नविषयत्वात्। इदम्–आगमात्मक वचनम्, अप्रमाणम्–प्रमाणभिन्नम्। समाधत्ते–नेति, समाधानप्रकारमाह तावदिति–पुरुषस्य तावदागमवक्तृत्वेन हेतुनाऽऽगमवचनस्य पुरुषकर्तृकत्वासिद्धे, पुरुषे आगमवक्तृत्वमेव स्वीक्रियते नतु तत्कर्तृत्वमपीति पुरुषकर्तृकत्वेनाऽऽपादितमागमाप्रामाण्य न क्षोदक्षममितिभाव। ननु भवेदियमनाप

चित्यदि भवद्भिर् आगमस्य पुरुषकर्तृकत्वं स्वीकृतं स्यात् तदैव नाप्नोति शङ्कते-नचैवमिति । एतत्-आगमस्य पुरुषकर्तृकत्वम्, स्वतन्त्रविरोधि - स्वशास्त्रविरुद्धमित्यर्थः । समाधत्ते — नमेति- "नयनतीर्थाय" इत्येतद्वचनं तीर्थकृताप्युन्यस्तं न तु नियत इति स्वतन्त्रागमस्य पुरुषकर्तृकत्वं सिद्धं वदितव्यम्, ननु भवतु पुरुषकर्तृकत्वेन तत्कर्तृकत्वासिद्धिर्न तावता भवदागमीयसिद्धि पुरुषकर्तृकत्वस्यापि तदप्रामाण्यप्रयोजकत्वादित्याशङ्कते—नचपुरुषे त्यादि । अस्य-आगमस्य । निमित्तम्-प्रयोजकम् । समाधत्ते- वक्तव्यमि । तत्रिपुरुषकर्तृकत्वं यदि तदप्रामाण्यप्रयोजकं तदा वेदानामपि पुरुषकर्तृकत्वेनाप्रामाण्यं दुर्वारमेव तद्भवतामिष्टमिति । ननु समानदियमापत्तिरस्माकं यदि वयं वेदानां पुरुषकर्तृकत्व- मभ्युपगच्छेम तदेव तु नाभ्युपगच्छाम इत्याशङ्कते-नचवेदेत्यादि । सिद्धान्ती समाधत्ते-पुरुषव्यापारेति-पुरुषस्योच्चारणात्मकव्यापारं विना कदाचिदपि वर्णानां शब्दे न वेदात्मकवचनश्रावणप्रत्यक्ष मनुभवन् स्यात्तत्र पुरुषकर्तृकत्वमवश्यं स्वीकरणीयमेवेतिभावः । ननु तदुपलब्धौ तदीयाऽऽनुपूर्वीनियतिभावाद् प्रयोजकत्वमभ्यु पगम्यत इति पुरुषव्यापारं विनापि न तदुपलब्धौ किञ्चि द्बाधकमिति चेत्तत्राह—आनुपूर्वीत्यादिना । आगमेऽपि तादृशानु पूर्वीनियमभावादेः समानतया पुरुषकर्तृकत्वप्रयोज्यमप्रामाण्य मशनोदितमवसेयमितिभावः ।

ननु भवद्भिरर्हत्कर्तृकत्वेनैवाऽऽगमस्य प्रामाण्यमभ्युपगम्यते तथा च नास्मन्मते तत्र प्रामाण्यं पुरुषकर्तृकत्वादित्याशङ्कते- मथार्हदित्यादिना—समाधानमाह निश्चितेत्यादि-शब्दगतं प्रामाण्यं निश्चितानिवरीतप्रत्ययोत्पादकत्वमेव तच्च स्वत एव तत्र स्वीकर्

णीयमिति नार्हद्वक्तृत्वमेव प्रामाण्यप्रयोजकमितिभाव । सावक माह-अन्यथेत्यादि-उक्तरूप प्रामाण्य यदि न स्वीक्रियेत तदा शब्दस्य प्रामाण्यमेवानुपपन्न स्यादितिभाव ।

१४-(मूलम्) स्यादेतत्, अर्हन्नेवागमस्य वक्तेत्या गमस्य केवल्युक्तत्व केवलित्वाचाम्य तदुक्तानुष्ठानफलत्व मितीतरेतराश्रयदोप, नक्षम्, वेदवक्तृष्वपि हिरण्यगर्भादिषु समानत्वात्, तेपामपि विशेषेण तदुक्तानुष्ठानफलत्वात्, अनादिमत्त्वादस्य तद्वन्त एव वक्तार इतिचेत्, इतरत्रापि समानमेवत्, अर्हतामप्यनादित्वाभ्युपगमात्, तेऽन्यवेदवक्त वेदवक्तार इतिचेत्, अर्हन्तोऽप्यन्यार्हद्वक्तागमवक्तार इति समानमेव, तदन्यार्हदुक्तत्वानपेक्षित्वेन तेषा तद्वक्तृत्वादस मानमितिचेत्, न, अनपेक्षित्वासिद्धे, तथैवानुपूर्व्याऽभि धानात्, अन्यार्हन्मुखाधीतागमवक्तारो न भवन्तीत्यसमान- मेवेतिचेत्, न, जातिस्मरणातिशयवेदवक्तृत्ववत्, केवल्याति शयतस्तदा तथाऽऽगमवक्तृत्वेऽन्यार्हन्मुखाधीतत्वस्याप्रयोज- कत्वात्, अन्यदा चान्यतद्वक्तृमुखाधीतत्वस्य तत्रार्हत्यपि समानत्वात्, अवेदत्वादागमस्यासमानमिति चेत्, न, अवेद पदागमे न्यायमार्गतुल्यतया प्रतिपादयितुमिष्टत्वात्, अन्यथा वेदस्याप्यनागमत्वात् नासदुक्तन्यायानुपातित्व- मिति वक्तु शक्यत्वात्। भवदागमप्रामाण्ये विगानमिति चेत् ? वेदप्रामाण्येऽपि तुल्यमेतत्, तथापि स एव प्रमाण नागम इतिचेत्, न, कोशपानादृते प्रमाणाभावात्, एव-

मितरेतराश्रयदोषानुपपत्तेश्चानुष्ठानफलत्वेनागमात् सिद्ध-
मर्हद इति।

आगमस्य पुरुषकर्तृकत्वस्वीकारेण पुरुषकर्तृकत्वप्रयोज्यस्या-
ऽऽगमस्य ग्रहणेऽपि तथैव (पुरुषकर्तृकत्व एव) अन्योन्याश्रय
दोषमुद्भावयति—स्यादेतदिति। दोषमुपपादयति—अर्हन्नेवागमस्ये
त्यादिना। अर्हन्—तीर्थङ्करदेव आगमस्य—कल्पसूत्रादेः वक्ता—
प्रकाशयिता आगमस्य—कल्पसूत्रादेः, केवल्युक्तत्वम्—केवलिप्रोक्त-
त्वम् केवलित्वात्—केवलज्ञानविशिष्टत्वात्, च—पुनः, अन्य-
केवलिनः सर्वस्य, तदुक्तानुष्ठानफलत्वम्—आगमोक्तानुष्ठान
प्रयोजनत्वम् इति हेतो, इतरेतराश्रयदोषः—अन्योन्याश्रयदोषस्तथा च
सिद्धाविशिष्टागमस्यार्हद्वक्तृकत्वमर्हतश्चागमानुष्ठानफलत्वमित्युभय
मपि न शक्यं स्वीकर्तुमिति समाधत्ते—नैवमित्यादिना।

हिरण्यगर्भादय एव वक्तारः इति वेदस्य हिरण्यगर्भादिप्रोक्त-
त्वेनाङ्गीकारे वेदोक्तानुष्ठानफलत्वमितीतराश्रयदोषस्य हिरण्यगर्भादि-
ष्वसत्त्वाऽप्रयोजकत्वमिव प्रकृतेऽप्यर्हदसत्त्वाप्रयोजकत्वमवसेयम्। ननु
हिरण्यगर्भादीनां वेदोक्तानुष्ठानफलत्वास्वीकारेण कुतोऽन्योन्याश्रय
इतिशङ्कायामाह—तेषामपीत्यादिना। एवञ्च हिरण्यगर्भादीनां तदुक्ता-
नुष्ठानफलत्वास्वीकारेणेतरेतराश्रयदोषवारणं भवतामनुपपन्नमिति
भावः। ननूभयोरस्ति वैषम्यम्, वेदस्यानादिमत्त्वात्तद्वक्तॄणां
हिरण्यगर्भादीनामप्यनादित्वस्वीकारात्, आगमवक्तुः केवलिनश्चा-
नादिमत्त्वाऽस्वीकारादित्याशङ्कते—अनादीत्यादिना, अस्य—वेदस्य,
तद्वक्तुः—अनादिमत्त्वमत। समाधत्ते—इतरत्रापीत्यादिना। इतरत्र—
अन्यत्र केवलिष्वपीत्यर्थः। एतत्—अनादित्वम्, समानम्—तुल्यम्।

आगमस्यानादिमत्त्वात्तदुवक्तृणामपि तद्वत्त्वस्वीकारात् । ननु भवद्भि रर्हतामनादित्वं न स्वीक्रियते इतिचेत्तत्राह-अर्हंत्यादिना । वेद वक्तृणामिवाऽऽगमवक्तृणामर्हतामप्यनादित्वस्वीकारात् समानताया बाधकाभावादित्यर्थः । ननु समानतायामस्तिबाधकमथापि हिरण्य गर्भादीनाम पवेदवक्तृत्वेदवक्तृत्वादित्याशङ्कते-तेऽन्यवेदेत्यादिना। ते -हिरण्यगर्भादय । अन्यवददवक्तृत्वेदवक्तार -अ ये वेदवक्तारोऽन्य वेदवक्तारस्तदुक्तारितो वेदा अन्यवेदस्तद्वदास्तेषां वक्तारस्तथा। समानता समथयति अर्ह्तमित्यादिना-अर्हतामप्य यार्हदुक्ताऽऽ गमवक्तृत्वस्वीकारेण समानताया बाधकाभाव इतिभाव ।

अन्ये च तदर्हतोऽन्यार्हन्तस्तैरुक्त आगमोऽन्यार्हदुक्तागमस्तस्य वक्तारस्तथति। न ह्यर्हतामागमवक्तृत्वस्वीकारेऽप्यन्यार्हदुक्तेय आगम स्तद्वक्तृत्वमनपेक्षितत्वान्न स्वीक्रियते इतिसमानता नास्तीत्याशङ्कते- तद्न्येत्यादिना । अयमाशय -हिरण्यगर्भादीनां स्वात त्र्येणान्यवेद वक्तृत्वानपेक्षितवेदवक्तृत्वं नास्ति तेषामर्हतां पुनरनन्यार्हदुक्तत्वान पेक्षितागमवक्तृत्वमेव स्वीक्रियते इतिवेदागमयोस्तदन्योक्तानपेक्षित्व कृतो विशेषो वर्तत एव सुतरां तद्वक्तृणामपि हिरण्यगर्भादीनामर्हतां मस्ति विशेष इति । समाधत्ते नेत्यादिना-अर्हतामप्यन्यार्हदुक्तागम वक्तृत्वस्वीकारेण तदुक्ताऽऽगमेऽन्यार्हदुक्तत्वानपेक्षितासिद्धे । तत्र हेतुमा-तथैवेत्यादि-यथैवानुपूर्व्या तद यैरर्हद्भिरुक्त आगमस्तथैवानु पूर्व्या तदर्हतामप्युक्तत्वात् तदन्यार्हदुक्तागमवक्तृत्वमेव स्वीकरणीय मिति नास्ति समानताया किञ्चिद्वैषम्यमिति । ननु हिरण्यगर्भादि कर्तृकवेदोपदेशकालावच्छेदेन हिरण्यगर्भादौ अन्यवेदवक्तृमुखाधी नत्व वदयक्तस्तत्त्वोभयमायति अर्हत्कर्तृकाऽऽगमोपदेशकालावच्छे देन तस्मिन्नागमवक्तृत्वसत्त्वेऽपि तदन्यार्हन्मुखाधीनत्वाभावान्नास्ति

समानतेत्याशङ्कते—अस्याहं सुखेत्यादिना— समाधत्ते—नेत्यादिना— ज्ञातिस्मरणातिशयेन यथा हिरण्यगर्भादौ वेदवक्तृत्वं तथाऽऽगमेऽपि दृश्यकाले केवलातिशयतोऽर्हत्यागमवक्तृत्वं स्वीकर्तुं शक्यत इति स्व- याद्गुणाधीनत्वस्य प्रयोजकत्वं न स्वीकरणीयम्। अन्यकाला वच्छेदेन तत्रार्हत्यन्यागमवक्तृगुणाधीनत्वमस्त्येवेति समानताऽभ्या हताऽवसेया। ननु हिरण्यगर्भादौ वेदवक्तृत्वस्य साधकत्वागमवक्तृ त्वस्य सत्त्वेनाऽऽगमस्य वेदभिन्नत्वादसमानतेत्याशङ्कते—अन्यदित्यादि —समाधत्ते—नेत्यादि—अर्हदुक्ताऽऽगमे वेदभिन्नत्वमस्माभिरपि स्वी क्रियते, नहि स्वस्मिन् स्वसादृश्यमस्मत काश्चिदपि सादृश्यस्य भेदघटितत्वात्, एवञ्च वेदभिन्नेऽप्यागमे न्यायमार्गानुसरणयोग्यत्व समानमेवेति भावः। ननु वेदागमयोर्भेदं स्वीकृत्य वेदभिन्ने आगमे कथं वदीय न्यायमार्गानुसरणया प्रतिपादनम् न्यायमार्गानुसरणाभावे च कथं समानमित्याशङ्क्य समाधत्ते—अन्यथेत्यादि—यदि वेद भिन्ने आगमे वदीयन्यायमार्गानुसरणता भवता नाभिमता तदा वेदस्याप्यनागमत्वान्नागमे वेदेऽपि नास्मदुक्तन्यायानुसारित्वमित्य स्माभिरपि वक्तुं शक्यत्वमवसेयम्।

अन्यथा—वेदभिन्ने आगमे न्यायमार्गानुसरणताप्रतिपादनानिष्टत्वे यथाऽऽगमस्यावेदत्वं तथा वेदस्याप्यनागमत्वं स्यादिति भावः। अथास्मदुक्तन्यायानुसारित्वाभावस्याऽऽगमे वक्तुं शक्यत्वात् अस्म दुक्तन्यायाननुसारित्वमेव भवदागमप्रामाण्ये दूषणमित्याशङ्कते— नास्मदुक्तेत्यादिना—समाधत्ते—यदप्रामाण्येत्यादि। यथैव भवदुक्त न्यायाननुसारित्वादस्मदागमेऽप्रामाण्यं तथैवास्मदागमोक्तन्यायाननु सारित्वाद् भवतां वेदेऽप्यप्रामाण्यमिति "यश्चोभयोः समो दोषः" इत्यादिन्यायेनैकतरस्य दोषोद्घाटनमनुचितमित्येकपाक्षिकन्यायानु सरणस्यापरप्रामाण्याप्रयोजकत्वमिति भावः।

अथोभयत्र न्यायमार्गतुल्यतायां समानतायामपि वेदस्यैव प्रामाण्यं युक्तं नत्वागमस्येत्याशङ्कते तथापीत्यादिना। कृतसुरापान स्योन्मत्तस्यैव तत्र वचनं प्रमाणं न पुनः प्रेक्षावतामितिभावः। उपसंहारमाह-एवमित्यादिना-एवम्-उक्तप्रकारेण। इतरेतराश्रय दोषानुपपत्तेः-आपादितस्य अन्योन्याश्रयदोषस्य अनुपपत्तेरसंघटनाद्वे नोऽओदनानुष्ठानफलतयाऽऽगमात् सर्वज्ञः सिद्ध इतिपूर्वोक्तरीतिप्रका रेणाऽऽगमप्रमाणं पदं न पूर्वपक्षिणः प्रास्ता इतिभावः ॥१४॥

इति सुविहिताग्रणी परमदार्शनिकाचार्यपुरन्दर श्री हरिभद्रसूरि विरचितायां सर्वज्ञसिद्धौ शास्त्रविशारद-कविरत्न-पीयूषपाणि पूज्यपादाचार्यमहाराजश्री विजयामृतसूरीश्वरकृतायां सर्वहिता ऽऽख्यायां व्याख्यायाम् आगमप्रमाणातिक्रान्तत्वरूपसर्वज्ञत्वप्रतिषेध पूर्वपक्षखण्डनाभिधं तृतीयं प्रकरणम् ॥

१५ (मूलम्)-उपमानगोचरातिक्रान्तत्वमपि न न्याय-सङ्गतम्, उपलब्धसर्वज्ञस्य हृद्गताशेषसंशयपरिच्छेदादिना तद्धन्योपलब्धौ तत्सादृश्यप्रतीतिसिद्धेः, अगृहीतगोगवयस्य गव्यप्यसिद्धेः। न चैतावता गोस्तद्गोचरातिक्रान्तत्वम्, अनभ्युपगमात्।

एवं प्रत्यक्षानुमानगोचरातिक्रान्तत्वं प्रतिपक्षिमण्डलेनापादितं युक्तिततिभिर्निराकृत्य भगवान् उपमानगोचरातिक्रान्तत्वमपि निरा कर्तुमुपक्रमते—उपमानगोचरेति

प्रमाणेन वेति वाच्यम् ? यद्यप्रमाणेन, सिद्धं साध्यते, तस्याप्रमाणेन ग्रहणानभ्युपगमात् ।

स-सर्वज्ञ केनचित् जनेन न-गृह्यते-उपलभ्यते इति य कथनमसिद्धम् तत्र कारणमाह-विकल्पानुपपत्तेरिति, विकल्पानुपपत्तिमेव दर्शयति-तथाहि-स तावदित्थं प्रष्टव्य, स सवज्ञ किं प्रमाणेन नोपलभ्यते उताप्रमाणेन न गृह्यते वेति ?, तत्र यदि द्वितीय पक्षस्तदा सिद्धसाधन भवताम्, सर्वज्ञस्य अप्रमाणेनोपलम्भस्यास्वीकरणात् ।

१७ (मूलम्) अथ प्रमाणेन, किं तद्ग्राहकेणोता तद्ग्राहकेणेति ?, न तावत् तद्ग्राहकेण, तस्य तद्ग्रहण विरोधात्, तथाहि-तद्ग्राहकं नच तद्गृह्णातीति विरुद्धमेतत् ।

अथ प्रथम पक्षोऽर्थात् प्रमाणेन स गृह्यते स इत्युच्यते तत्रापि विकल्पद्वयम्—किं तद्ग्राहकेण प्रमाणेन स न गृह्यते, उतातद्ग्राहकेण प्रमाणेन स न गृह्यते, इति, तत्र न तद्ग्राहकेण स न गृह्यते तद्ग्राहकस्य प्रमाणस्य तद्ग्रहणेन विरोधात्, तद्ग्राहकं प्रमाणं न च तद्गृह्णातीति विरुद्धमेतदवसेयम् ।

१८ (मूलम्)-अतद्ग्राहकाग्रहणे तु तदभावासिद्धिः, तदभावेऽपि घटादिभावसिद्धेः, तथाहि-न घटादिग्राहकेण प्रमाणेनागृह्यमाणा अपि सन्तो नसन्त्येव घटादयः ।

यदि द्वितीय पक्षोऽर्थात्-अतद्ग्राहकेण प्रमाणेन स न गृह्यते इति, तदा तु सर्वज्ञस्याभावासिद्धिः, घटाग्राहकप्रमाणेन घटग्रहण

भावेऽपि घटादेरसित्वस्य सिद्धत्वात्, घटादिभावसिद्धिमुपपादयति—तथाहीति—घटादिमाहकेण प्रमाणेनागृह्यमाणा अपि सन्तो घटादयो न न सन्त्येव किन्तु सन्त्येवेतिलोकानुभवात्।

१९ (मूलम्)-तद्ग्राहकं प्रमाणमत्र नास्तीति चेत् ? उच्यते, किं भवत एवोतादो सर्वप्रमातॄणामिति।

ननु लोकाना तत्र कथं सत्त्वेन सत्त्वप्रतीतिः तद्ग्राहकप्रमाणाभावादित्याशङ्कते—तदिति।

समाधत्ते—उच्यते इति—प्रमाणाभावेन सर्वज्ञसत्त्वं वारयन्तं पृच्छति किमित्यादि—किं भवत एव सर्वज्ञग्राहकं प्रमाणं नास्त्यथवा सर्वेषामेव प्रमातॄणामपीति।

२० (मूलम्) यदि भवत एव, सिद्धसाधनं, भवतः परोक्षत्वात् प्रवचनार्थानवगतेश्च। अथ सर्वप्रमातॄणामिति, अत्र न प्रमाणम्, तच्चेतसामप्रत्यक्षत्वात्, अन्यथा तदभावनिश्चयानुपपत्तेः, तत्प्रत्यक्षताभ्युपगमे च तत्संवेदनवत् तथाऽतीन्द्रियोपलम्भकत्वाभ्युपगमात् तदभावसिद्धिरेव।

तत्र यदि प्रथमः पक्षः स्वीक्रियतेऽर्थात् भवत एव तद्ग्राहकं प्रमाणं नास्तीत्यनुमन्यते तदा सिद्धसाधनमापद्यते, कुतः सिद्धसाधनमितिचेत्तदाह—भवत इति—तस्य भवतः परोक्षत्वेन तद्ग्राहकप्रमाणाभावो भवता सिद्ध एवेति तस्यैवसाधनादिति, य एव सर्वज्ञीयप्रवचनार्थावगन्ता तदीयमानसप्रत्यक्षविषयः सर्वज्ञोभवतीति

तदीयमेव मन सर्वज्ञमाहक युक्तम्, भगवान्तु न तदीयप्रवचनाथा वगतेति कुतो भगवतस्तद्ग्राहक प्रमाणमित्याह-प्रवचनेति—अथ सर्वप्रमातृणा तद्ग्राहक प्रमाण नास्तीतिमन्यते तदपि न समीचीनमित्याश—अत्रेति—अत्र-सर्वप्रमातृणा तद्ग्राहकप्रमाणाभाव न प्रमाणम्-प्रमाण नास्तीत्यर्थः, तत्र हेतुमाह-सर्वेतसामिति-सर्व प्रमातृणा तद्ग्राहकप्रमाणाभावनिर्देश प्रतीतु शक्यो यदि सर्व प्रमातृसम्बन्धिना चेतसा प्रत्यक्ष भवेत तदेव तु नास्ति-सर्वेत सामप्रत्यक्षत्वात् इति। सर्वप्रमातृचेतसा-प्रत्यक्षत्वस्वीकार च सर्वज्ञाभावनिश्चयानुपपत्तिरित्याह— अन्यथेति अन्यथा-सर्वप्रमातृ चेतसामप्रत्यक्षत्वाभाव प्रत्यक्षत्वस्वीकारे इति यावत्। तद्ग्राहक प्रमाणमत्र नास्तीति निश्चयो न स्यादिति। सकलसचेतन्त करण-साक्षात्काराङ्गीकारे तु तथाविधविशिष्टानुभवमनुभवतो योगिन पुन रतीन्द्रियार्थप्राप्तिस्वीकरणात् सर्वज्ञसद्भावसिद्धि र्व्याहता भवेदेवति।

२१ (मूलम्)-प्रधानादीनामप्य च प्रतिषेधानुपपत्तित तत्सत्तापत्तेर्यत्नुनिश्चिदेतन्निति चत्, न, स्वतोऽदर्शनादतीन्द्रियोपलम्भकपुरुषवचनत औत्सुक्यानुपपत्तेश्च तत्प्रतिषेधप्रसिद्धे, असर्वज्ञेन तद्ग्रहणमपि न युक्त्युपपन्नमितिचेत्, न, हृद्गताशेषसशयच्छेदादिना तद्ग्रहणोपपत्ते ।

प्रतिवन्दीमापाद्य प्रतिषेधयति प्रधानेत्यादिना—पूर्वोक्तप्रकारेण प्रकृतिप्रभृतीनामनभिमतानामपि तत्त्वाना प्रतिषेधो दु शक स्यात, तथा च तेषामपि सत्ता दुनिवारा भविष्यतीति प्राक्प्रतिपादित मखिल निरर्थकमेवेतिचेत्, न, प्रधानादीना प्रतिषेधो न दु शक, यतश्च तेषा स्वतो दर्शन नास्ति, नचातीन्द्रियार्थदर्शनास्तान प्रति पादयन्ति, नापि ते चित्तौत्सुक्य जनयन्तीति ।

ननु च स्वयमसर्वज्ञः स कथं सर्वज्ञं जानीयादिति तामर्थेहीन जनन सर्वज्ञग्रहण युक्तिमद्गतमित्याशङ्कते–असर्वज्ञेनेति–समाधत्ते–नेति–हृदयगतसमस्तसंशयोच्छेदवत पुरुषस्य सर्वज्ञज्ञानमुपपद्यते इति भाव ।

७२–(मूलम्) असम्पूर्णवैयाकरणादिभिरप्यवगतकति-पयपृष्टसूत्रादिकथितयथावस्थितार्थतत्त्वैः सम्पूर्णवैयाकरणादि-ग्रहणदर्शनात्, सर्वत्र तथा व्यवहारसिद्धेः, अन्यथा तदु-च्छेदप्रसङ्गात् ।

हृद्गताशेषसंशयोच्छेदवत कथं सर्वज्ञज्ञानमित्याशङ्का समुचित दृष्टान्तोपस्थापनद्वारेण निरस्यति–असम्पूर्णेति, अवगत कतिपयानां कतिपयेभ्यो वा पृष्टानां सूत्रादीनां कथित यथावस्थितमर्थतत्त्वं यैस्तैस्तथा । इदमत्र तत्त्वम् यथा केचिदधिगतव्याकरणतत्त्वा अपि स्वबुद्धिविषयतामनायात किञ्चिदर्थतत्त्वं कांश्चिद्व्याक-रणाधिकोक्तपदान पृच्छन्ति, ते च महाभागा संशयापन्नस्य पृष्टस्य सूत्रादेर्यथावस्थितमर्थतत्त्वमस्खलित प्राश्निकान् प्रतिपादयन्ति तदनन्तरं च ते प्राश्निकास्तान् सम्पूर्णवैयाकरणान् मन्यन्ते, तथैव स्वज्ञानाविषयत्वमपि पदार्थं कांश्चिदनुयुज्य ततोऽभीप्सितं तत्त्वं यथायथमवबुध्य तान् प्रथमगणभृच्चरमतीर्थकृतमिव सर्वज्ञानवत्त्व मन्येरन्निति । अयं भाव —अल्पाध्ययनजनितव्याकरणादिविषयक परिमितज्ञानवद्भिर्यथा तत्तच्छास्त्रविषयकविशिष्टज्ञानवन्तो वैया करणादय प्रश्नादिद्वारा वैयाकरणादित्वेन ज्ञायन्ते परिचीयन्ते च तथैव हृदयगततत्तत्संशयोच्छेदवद्भिरल्पज्ञै समस्तपदार्थज्ञाता सर्वज्ञो ज्ञायेत परिचीयेत चेति । ननु तादृशैरसम्पूर्णवैयाकरणादिभि

सम्पूर्णवैयाकरणादयो ज्ञायन्ते इत्यत्रैव न किमपि मानमिति कथमसिद्धेन दृष्टा तेन दार्ष्टान्तिकस्य सिद्धिरितिचेत्तत्राह–सर्वत्रेति। सर्वत्र तेन प्रकारेण वैयाकरणादिव्यवहारदर्शनात्, तथा च व्यवहार एव सर्वज्ञ सर्वज्ञपदवाच्य इत्यत्रापि शक्तिग्राहक इतिभाव । तथा व्यवहारोऽपि न भवतीतिचेत्तत्राह–अन्यथेति–अन्यथा–तद्व्यवहारासिद्धौ सवज्ञोच्छेदप्रसङ्गात् ।

२३–(मूलम्) अब्राह्मणेन ब्राह्मणपरिज्ञानानुपपत्ते, तत्त्वस्य कथनस्य सर्वज्ञेऽपि तुल्यत्वात् इद्धताशेषसशयपरिच्छेद्यपीदानी न कश्चिदुपलभ्यते इतिचेत्, सत्यमिदम् ।

इष्टैवाऽऽपत्तिरियमितिचेत् तत्राह्–अब्राह्मणेनेति–अब्राह्मणोऽपि ब्राह्मण न जानीयात् इत्यापत्तेरिष्टापत्तिकर्तुमशक्यत्वादितिभाव । ब्राह्मण स्वयमब्राह्मणाय ब्राह्मणमात्मान निवेदयेदितिचेदुच्यते तत्राह–तत्त्वस्येति–तर्हि सवज्ञोऽप्यसर्वज्ञाय सर्वज्ञमात्मान निनिवेदयेदिति सर्वज्ञपक्षेऽपि तुल्यत्वादितिभाव ।

अस्तु–इद्धताशेषसशयपरिच्छेदादिनोपलब्धसवज्ञस्य तदन्योप लब्धौ तत्सादृश्यप्रतिपत्त्या तदन्यसादृश्यसिद्धया सर्वज्ञसिद्धि सम्पादिता किन्तु सम्प्रति तादृशो जन एव कश्चिन्नोपलभ्यते इति सर्वमनुपपन्नमित्याह–इद्धतेति । एतत्कालावच्छेदेन तदुपलम्भा भावेऽपीष्टापत्तिमभ्युपेत्याह–सत्यमिदमिति ।

२४–(मूलम्) इहेदानी कालदोषतस्तदनभ्युपगमात्, तदानीमासीदित्यपि कथ ज्ञायत इति चेत्, तदुपलब्धसम्प्रदायाऽविच्छेदेन ।

इह-लोके, इदानीम्-सम्प्रति, कालदोषेण-कलियुगात्मक कालप्रभावात्, तदनभ्युपगमात्-इष्टताशेषसाध्यपरिच्छेदिनोऽस्वीकारात्। ननु कालदोषेण इदानीं तादृशपुरुषानभ्युपगमेऽपि तदानीं तत् तदीयमस्तित्वं स्वीकृत्य सर्वज्ञसिद्धिरभिमता भवताम् परं तु तदानीन्तनं तदीयमस्तित्वमपि प्रमाणाभावादसिद्धम् तत्कथं भवदभिलषितसिद्धिरित्याशङ्क्य-वदति। तदानीम्-सर्वज्ञावस्थानकाले (स-इष्टताशेषसाध्योच्छेदी) समाधत्ते-तदुपलब्धेति-तस्मात्-इष्टताशेषसाध्योच्छेदिनः सकाशात् उपलब्ध-समधिगतो यः सम्प्रदायो गुरुपरम्परा तस्य-अविच्छेदेन-विच्छेदाभावेन 'स आसीदिति ज्ञायते" इत्यत्र सम्बन्धः कार्यः। ननु सम्प्रदायाविच्छेदेन भूतकालिकतादृशपुरुषास्तित्वं साधनमनुपपन्नम् दुष्टसम्प्रदायाविच्छेदेनैव सत् साधयितुं शक्यम् सम्प्रदायशुद्धतायामेव च प्रामाण्यं नास्तीत्याशङ्कते-नन्विति।

२५-(मूलम्) न स दुष्टसम्प्रदाय इत्यत्र किं प्रमाणमितिचेद्, ब्राह्मण्याधिगमसम्प्रदायेऽपि समानमेतत्, तद्व्यवहारबाधाभावदर्शनात्समानमितिचेत्, न, इतरत्राप्युभयभावात् समानमेव।

स-तदुपलब्धसम्प्रदायः, दुःसम्प्रदाय-दुष्टः सम्प्रदायः, न-भवति। समाधत्ते-ब्राह्मण्येति-ब्राह्मण्याधिगमसम्प्रदाये-तदधिगमगुरुपरम्परायाम्, अपि एतत्-दुःसम्प्रदायत्वे प्रमाणाभावप्रतिपादनमिदम्। समानम्-तुल्यम्, ब्राह्मण्याधिगमसम्प्रदायेऽपि तस्य पर्यनुयोगस्य तुल्यत्वादिति भावः। ननु ब्राह्मण्याधिगमसम्प्रदायस्य दुःसम्प्रदायत्वे अध्ययनादितद्व्यवहारबाधाभावदर्शनं प्रमाणमुप

लभ्यते इति समानताव्याघात इत्याशङ्कते–तद्वयवहारेति । तद्वय वहारे अध्ययनादिवाक्षण्याधिगमसम्प्रदायव्यवहार बाधाभावदर्शनात् –अवाधितत्वज्ञानात्, असमानम्–अतुल्यम् । समाधत्ते—नेति– इतरत्रापि–इद्वृताशेषसदायोच्छेदेऽनुपलब्धसम्प्रदायेऽपि । उभयभावात्–व्यवहारबाधाऽभावोभयभावात् ननु इद्वृताशेषसदायोच्छेदेऽनुपलब्ध-सम्प्रदाये बाधारहित कीदृशो व्यवहार इत्याशङ्क्य समाधत्ते–दृश्यतेचेति ।

२६-(मूलम्) तद्दृश्यते च वेदाध्ययनादिवत्तत्वम स्वारस्थापनादिविरोधारहितो व्यवहार इति ।

यथाऽगृहीतगोगवयस्यापि जनस्य इते गोरुपमानगोचरातिक्रान्तत्वाभाव इव सर्वज्ञस्यापि नोपमानगोचरातिक्रान्तत्वाभाव इत्येतन्निगमयति–अगृहीतेति ।

२७-(मूलम्) अगृहीतगोगवयस्यापि गोरिव नोप मानगोचराक्रान्तिन्तत्वमत्र, एतेनासर्वज्ञपुरुषसाधर्म्यादसर्वज्ञ-त्वोपमानमत्र तत्र युक्तमिति यदुच्यते परैस्तदपि प्रत्युक्तम् ।

ननु भवेदसर्वज्ञमादृश्यज्ञानमेवोपमानम् । असर्वज्ञपुरुषसाध र्म्यात् असर्वज्ञत्वात्मकोपमानमेव तत्र समुचित इत्यमर्वज्ञसदृश सर्वज्ञ इत्याकारकज्ञानेन असर्वज्ञत्वात्मकतत्सादृश्यस्यसर्वज्ञेऽवगमादिति तस्मिन्नप्यसर्वज्ञत्वसिद्धया सोऽप्यसर्वज्ञ एवेति परेषा मतमपाकरोति–एतेनेति । प्रत्युक्तिप्रकारमुपपादयति नचोपमानोपमेयेति ।

२८-(मूलम्) तथोपमानोपमेययो प्रसिद्धसाधारण-धर्मातिरेकेण सर्वधर्मैरुपमानप्रवृत्ति ।

उपमानोपमेययोश्चन्द्रमुखयो प्रसिद्धाऽऽह्लादकत्वादिसाधारण धर्मातिरेकेण चन्द्रत्वाऽऽकाशगतत्वादिसर्वधर्मैरुपमानप्रवृत्तिरिति । सर्वधर्मप्रयोज्योपमानाप्रवृत्ति दृष्टान्तेन समर्थयति-यथाशम्बीति ।

२९-(मूलम्) यथा शम्बी श्यामा देवदत्ता, तत्र हि साधारणश्यामत्वावच्छिन्नरूपतैव केवलं प्रतीयते नान्य शम्बीगता धर्मा, तदभ्यारोपे तु शम्बीरूपतैव स्यात् । एवं चामरेशा पुरुषा उपमानम्, उपमेयो विरचित पुरुष, एतयो प्रसिद्ध साधारणो धर्म इति वाच्य, परकृत्य-पुरुषत्वादिरितिचेत्, न, सिद्धसाध्यतापत्ते ।

शम्बीदेवदत्तयो प्रसिद्धो य साधारणो धर्म श्यामत्वम् तदवच्छिन्नरूपतैव प्रतीयते देवदत्तायाः, न पुनरन्येऽपि शम्बीगता तैक्ष्ण्यादयो धर्मास्तत्र प्रतीयन्ते, तैक्ष्ण्याद्यात्मकसादृश्याध्यारोपे शम्बीरूपतैव देवदत्तायामापद्येत, एवं चामरेशा पुरुषा उपमानम्, उपमेय पुरुषविशेषस्तयो प्रसिद्धेन केनचित् साधारणेन धर्मेण वाच्येन भवितव्यम् तद्धर्मप्रयोज्यैवामरेशसादृश्य सिद्धिरवसेया । ननु नैतावता तस्मिन सर्वेशतासिद्धि, परकृत्य पुरुषत्वादिना साधारणधर्मेणैव सादृश्यसिद्धौ तद्धर्मस्य च सर्वज्ञता-प्रयोजकत्वाभावात् इत्याशङ्क्य-परकृत्येति-समाधत्ते-नेति । परकृत्य पुरुषत्वादिकं न साधारणधर्मतया शक्यं स्वीकर्तुम् सिद्धस्य साध्यत्वापत्तेरिति ।

सिद्धसाध्यत्वमेव कथमित्याशङ्का वारयति-यथेति ।

३०-(मूलम्) यथा पुरुषो वक्ता तथाऽयमपीत्यभ्युपगमात्, एतत्साधर्म्यसिद्ध्या तत्रासर्वज्ञत्वस्यापि सिद्धिरिति चेत् न,-देवदत्तायामपि श्यामत्वसिद्धे तैक्ष्ण्यादिभावप्रसङ्गात्।

न वक्तृत्वसर्वज्ञसाधर्म्यप्रयोज्यवक्तृत्वान्यसिद्ध्या तत्रासर्वज्ञत्वस्यापि सिद्धिरिति शङ्कते-एतत्साधर्म्येति । समाधत्ते नेति । यदि वक्तृसाधर्म्यसिद्ध्याऽसर्वज्ञत्वं स्वीक्रियते भवता तर्हि श्यामत्वात्मकसाधर्म्यप्रयोज्यतैक्ष्ण्याभावोऽपि देवदत्तायामापद्येतेतिभाव । देवदत्तायाश्च तैक्ष्ण्यादिभावो यथा न स्वीक्रियते तथा सर्वज्ञेऽन्य सर्वज्ञत्वादिकमिति भाव । ननु देवदत्ताया तैक्ष्ण्यादिभावापादन सर्वथाऽयुक्तम प्रत्यक्षविरोधात् "देवदत्ता तीक्ष्णा न" इत्यादिबाधनिश्चयस्य प्रत्यक्षात्मकस्य विरोधिन सत्त्वात्, तद्वत्ताबुद्धि प्रति तदभाववत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकताया पूर्वमुक्तत्वादित्याशङ्कते-दृष्टविरोधेति ।

३१-(मूलम्) दृष्टविरोधादप्रसङ्ग इति चेत् इतरत्र तद्विरोधाभावः केन सिद्ध इति वाच्यम्, तद्भावोऽपि केन सिद्ध इति चेत् ।

दृष्टविरोधात्-दृष्टेन प्रत्यक्षेण विरोध सहानवस्थानादिलक्षणो दृष्टविरोधस्तस्मात्,

"दृष्टमनुमानमाप्त-वचन च सर्वप्रमाणसिद्धत्वात् ।
त्रिविध प्रमाणमिष्ट, प्रमेयसिद्धि प्रमाणाद्धि ॥ ४ ॥"

इतिसांख्यकारिकायां दृष्टपदस्य प्रत्यक्षार्थकत्वमवसेयम् । समाधत्ते-इतरत्रेति—इतरत्र-अन्यत्र सर्वज्ञ इति यावत् । तद्वि

रोधाभाव –प्रत्यक्षविरोधाभाव, येन–निमाश्मयेन हेतुना सिद्धो निष्पन्न इति वाच्य वक्तव्य भवता दृष्टविरोधापादकेनेति शेष, एवञ्च त्वयापि दृष्टविरोधाभावो नोपपादयितु शक्यत इति "यश्चोभयो समो दोष परीहारोऽपि तादृश । नैक पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे" इति न्यायाच्च कश्चिद्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्विशेष इतिभाव । ननु "दवदत्ता न तीक्ष्णा" इत्यादिप्रतीतेस्तत्र दृष्टविरोधो दृश्यते भवता को दृष्टविरोध कथ वा ? "सर्वज्ञो नासर्वज्ञ" इत्यस्य "सर्वज्ञ सर्वज्ञ" इत्यथकतया "घटो घट" इतिवच्छाब्दबोधाजनकत्वेनाप्रतिबन्धकत्वादित्याशङ्कते – तद्भावोऽपीति । तद्भाव –दृष्टविरोधभाव, दृष्टविरोधतेतियावत् समाधत्ते– अविरुद्धेति ।

३२-(मूलम्) अविरुद्धविधेस्तेन विरोधेन सहावस्थाना भावनियमाभावतस्त सम्भवोपपत्ते, अविरुद्धश्च ज्ञानप्रकर्षो वक्तृत्वाभ्निेति ।

विधिपदस्य कार्य्यपरकतया अविरुद्धविधे –अविरुद्धकार्य्यस्य, तेन विरोधेन–दृष्टेन विरोधेन सह–सार्द्धम् अवस्थानाभावनियमा भावत –अवस्थान न भवतीति नियमाभावात्, तत्सम्भवोपपत्ते – दृष्टविरोधसम्भवोपपत्तेरितिशब्दार्थ । अयमाशय —यद्येप नियमो भवेत् अविरुद्धविधे फलत साधारणधर्मस्य विरुद्धेनान्यतरेण सन्निधान नास्तीति तर्हि ज्ञानप्रकर्षस्य असर्वज्ञत्वविरोधिना सर्वज्ञत्वेन सहावस्थानमसंभवित भवेत् स एव नास्तीति ज्ञान प्रकर्षस्य सवज्ञे सवज्ञत्वेन सहावस्थाने बाधकाभाव इति सङ्क्षेप ।

ननु कोऽसावविरुद्धविधिर्यस्य तत्र विरोधेन महात्मान नियमाभाव इत्याकाङ्क्षायामाह—अविरुद्धश्चेति—वस्तुत्वाग्निनेत्यत्र तृतीयार्थे प्रयोज्यत्वं तथा च वस्तुत्वादिप्रयोज्य ज्ञानप्रकर्ष ज्ञानाधिक्यमितियावत् । एवञ्च ध्वस्ताशेषसंशयोच्छेदिन पुरुषस्य मनुजस्य च ज्ञानप्रकर्ष साधारणो धर्मोऽवसेय, तादृशसाधारण धर्मप्रयोज्य "तेन सदृशोऽसौ' इति सादृश्यप्रवृत्तिरवसेयेति ॥

इति परमदार्शनिकाचार्यपुरन्दरश्रीहरिभद्रसूरिविरचितायां
'सर्वज्ञसिद्धौ' शास्त्रविशारद कविरत्न पूज्याचार्यदेव-
श्रीविजयामृतसूरीश्वरकृतायां 'सर्वहिताऽऽख्यायां'
व्याख्यायाम् 'उपमानप्रमाणातिक्रान्तत्वरूप
सर्वज्ञताप्रतिषेधपूर्वपक्षखण्डनाभिध'
चतुर्थं प्रकरणम् ॥

अर्थापत्तिगोचरातिक्रान्तताखण्डनम्

उपमानगोचरातिक्रान्तत्वखण्डनानन्तरमवसरसङ्गत्यार्थापत्तिगोचरातिक्रान्तत्व पूर्वपक्षिभिरापादितञ्च निरस्तुमुपक्रमते— अर्थापत्तिगोचरेत्यादि ।

२३-(मूलम्) अर्थापत्तिगोचरातिक्रान्तत्व युक्त्यनुपपन्नमेव, "अग्निहोत्र जुहुयात् स्वर्गकाम" इत्यादौ दृष्टस्य हवनादे श्रुतस्य च स्वर्गादेरर्थस्य तत्साध्यसाधनसम्बन्धज्ञातारमन्तरेणानुपपत्ते, अशक्यश्चाय पुरुषेण ज्ञातुमृतेऽतीन्द्रियार्थदर्शनात् ।

भवदापाभिमतार्थापत्तिगोचरातिरात्वं न युक्तियुक्तम्, यतो हि यद्यर्थापत्तिगोचरत्वमुपपन्नं स्यात्तदा तदतिरात्वकथामनुचितम्, अस्ति च तत्रार्थापत्तिगोचरत्वमित्याशयेनाह— अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम " इत्यादि—अयमाशय –" अग्निहोत्रमित्यादौ दृष्टहवनादेरदृष्टस्वर्गादिफलकत्वकल्पनं तावदनुपपन्नं यावत्तयो (हवनादिस्वर्गयो) साध्यसाधनभावसम्बन्धज्ञाता कोऽपि न स्यात्, सति तादृशि पुरुषे तदुपदेशनादिद्वारेणान्योऽपि हवनादे स्वर्गादिफलकत्वमभ्युपगच्छेत् स च तादृशतयो सम्बन्धोऽतीन्द्रियार्थदर्शनं विना पुरुषेण ज्ञातुमशक्य एव अतीन्द्रियार्थदर्शनमन्तरेण तादृशसम्बन्धज्ञानमुपपद्यते, यश्चातीन्द्रियार्थद्रष्टा स एव सर्वज्ञ इति सकलज्ञस्यार्थापत्तिगोचरत्वं श्रुतिपर्यालोचनातोऽलक्ष्यवति भवदुक्तमप्रामाणिकम् । ननु सर्वोऽपि स्वस्मात्प्राचीनात् पुरुषात्तयोस्तादृश सम्बन्ध जानीयात किं सर्वज्ञकल्पनयेत्याशङ्कते—अपरस्मादित्यादि । समाधत्ते–सोऽपीत्यादिना—

३४–(मूलम्) अपरस्मात् पुरुषात् इति चेत्, सोऽपि तेन तुल्य नैव जातीयकेष्वतीन्द्रियेष्वर्थेषु तज्ज्ञानप्रामाण्यमुपैत्यन्धानामिव ज्ञानं रूपविशेषेष्विति, एतेनानादिवृद्धसम्प्रदायः प्रत्युक्त ।

यस्मात्पुरुषात् तं सम्बन्ध जानीयात सोऽपि पुरुष सम्बन्धाज्ञात्रा पुरुषेण तुल्य एव, स्वर्गादिष्वतीन्द्रियेषु वस्तुषु तादृशपुरुषस्य ज्ञानं रूपविशेषेष्वन्धानां ज्ञानमिव प्रमाणं न भवितुमर्हतीति सर्वज्ञोऽनायत्यापि स्वीकार्य एव भवताम् । एतेन–अपर

पुरुषज्ञानाऽप्रामाण्यस्वीकारेण, अनादिवृद्धसम्प्रदाय –अनादिवृद्ध परम्परावादी, प्रत्युक्त –निरस्त । निरासे हेतुमाह–सर्वेषामेवेति—

३५–(मूलम्) सर्वेषामेवात्र वस्तुन्यन्धतुल्यत्वात्, अधिकृतवचनादेवासौ विज्ञायत इतिचेत्, न, वाक्यार्थप्रतिपत्तावपि तन्निश्चयानुपपत्ते, लौकिकवाक्य क्वचित्तज्ज्ञानेऽप्यर्थतथाभावदर्शनात्, तस्य पुरुषबुद्धिप्रभवत्वेन तदायत्तो ऽर्थातथाभावो नैवमस्य अपौरुषेयत्वादिविचेत् ।

सर्वेषामपि पूर्वपूर्वपुरुषाणामतीन्द्रिये स्वर्गादौ वस्तुन्यन्धतुल्यत्वादित्यर्थ । ननु "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम" इतिवचनप्रामाण्यादेव दृष्टश्रुतयोस्तादृश सम्बन्ध स्वीक्रियता किमतीन्द्रियार्थद्रष्ट्रा सर्वज्ञेनेति शङ्कते–अधिकृतेत्यादि—समाधत्ते वाक्यार्थेत्यादि–आकाङ्क्षा योग्यताऽऽसक्ति–तात्पर्यज्ञानसमवहितपदार्थोपस्थित्या वाक्यार्थबोधसम्भवेऽपि तादृशसम्बन्धनिश्चयानुपपत्ते । तत्र हेतुमाह लौकिकेत्यादि–लौकिकवाक्ये कुत्रचित् वाक्यार्थप्रतिपत्तावप्यर्थऽवास्तविकत्व (प्रमात्मकज्ञानविषयत्वाभाव) दर्शनात् प्रकृतेऽपि सर्वज्ञस्वीकारम् तरेण तन्निश्चयानुपपत्तिरितिभाव । ननु लौकिकवाक्यस्य पुरुषबुद्धिप्रभवत्वेन यथार्थज्ञानजनकत्व माऽस्तु तस्य तदायत्तत्वात्, प्रकृते तु न तथा भवितुमर्हति तस्य वाक्यस्यापौरुषेयत्वादित्याशङ्कते–तस्यपुरुषबुद्धीत्यादिना–समाधत्ते–नेत्यादिना—

३६–(मूलम्) न, एवमप्यधिकृतभेदवत्तदर्थभेदाशङ्कापत्ते, प्रदीपवत् स्वार्थप्रकाशनात् नापत्तिरितिचेत्, न,

मन्दीपार्थवद्विशेषेण तदर्थप्रतिपत्त्यसिद्धेः, सङ्केतान्नेयस्या तदर्थोपलब्धेः, तत्स्वभावत्वादनकार्थत्वाच्च तस्मादपि इतिचेत् न, तथाविरुद्धार्थानुपपत्तेः ।

वचनस्यास्यापौरुषेयत्वेऽप्यधिकारिभेदादधिकृतवचनभेदवत्-दयभेदानामाशङ्कायत्याऽपौरुषेयत्वस्वीकारेऽपि नोपानुद्धार इति भावः । अथ प्रदीपो यथा स्वात्मानमर्थं पदार्थान्तरं च प्रकाशयति तथेदमपि वचनं वाक्यार्थबोधं दृष्टश्रुतपदार्थसम्बन्धं च बोधयेदिति पूर्वपक्षी दृष्टान्त-प्रदीपार्थवदित्यादि-यथा प्रदीपादर्थविशेषस्य प्रकाशो न तथाऽपिच्तवचनादर्थविशेषस्य कस्यचिदवबोध इतिभावः । ननु कथमथविशेषस्य न भवेद्बोध इति तत्राह-सङ्केतेति-एकस्य शब्दस्यानेकस्मिन्नर्थे सङ्केतदर्शनाद्यथाऽनेकेषामर्थानामसति प्रकरणादिज्ञानेऽभिधयैव बोधो भवति तथाऽधिकृतवचनादप्यनेकधा ऽर्थोपलब्धिसम्भवादिति भावः ।

ननु तदर्थबोधकस्वस्वभावत्वादकार्थत्वाच्चाधिकृतवचनस्य न कश्चिद्दोष इत्याशङ्कते-तत्स्वभावेत्यादि-समाधत्ते-नेत्यादि । यदि तदर्थबोधकत्वस्वभावत्वमेकार्थत्वञ्चाधिकृतवचनस्याभ्युपगम्येत तदा विरुद्धार्थबोधकत्वानुपपत्तिरितिभावः । ननु जायतामधिकृतवचनस्य विरुद्धार्थबोधकत्वं का क्षतिरितिचेत्तत्राह-दृश्यते इत्यादिना ।

३७-(मूलम्) दृश्यते च 'न सर्वविषयस्य' इत्यादौ सङ्केतभेदेन तदास्तित्वविरुद्धार्थप्रकाशनमिति, नास्तित्वमेव तत्राविपरीतमिति चेत्, न,

"स सर्वविषयः" इत्यादौ सङ्केतभेदेन सर्वज्ञारितत्वविरुद्धार्थप्रकाशनदर्शनात् अत्रापि विरुद्धार्थप्रकाशनस्यैवणीयत्वाद्विरुद्धार्थानुपपत्ते सिद्धत्वादिति भाव । समाधत्ते-इतरेत्यादि ।

३८-(मूलम्) इतरप्रकाशानुपपत्ते, प्रदीपेन्दीवराक्तप्रकाशवदुपपत्तिरिति चेत्, न, अविशेषेण तत्प्रकाशनप्रसङ्गात्,

यद्येव तद्‌इतरार्थप्रकाशनानुपपत्ति स्यादेवेति भाव । ननु प्रदीपेन यथा स्वीयरक्तताया समीपस्थेन्दीवरसम्बन्धिन्या रक्तताया अपि प्रकाशन निधीयते तथा प्रकृतेऽपीतरप्रकाशनोपपत्तेर्ने प्रागुक्तानुपपत्तिरित्याशङ्कते – प्रदीपेन्दीवरेत्यादि-समाधत्ते – अविशेषेणेत्यादिना-प्रदीपाद्यथा सामान्यत उभयसम्बन्धिन्या रक्तताया प्रकाशन तथाऽविशेषेणेतरार्थप्रकाशनप्रसङ्ग स्यादिति भाव । ननु प्रदीपेन्दीवररक्तप्रकाशनमदृष्टदोषादुपपत्तुमर्हति न तावता प्रकृतेऽप्यविशेषेणेतरप्रकाशनप्रसक्तोऽन्यदृष्टदोषाभावादित्याशङ्कते—अदृष्टेत्यादिना-समाधत्ते-नेत्यादिना—

३९-(मूलम्) अदृष्टदोषात् तत् तथा प्रकाशनमिति चेत्, न, इतरत्राप्यविश्रम्भप्रसङ्गात्, तदेवादृष्टदोषात् नेतरदिति निश्चायकप्रमाणाभावात्, अतीन्द्रियार्थत्वाद् तत्साक्षात्कारिणश्चानभ्युपगमात् ।

अदृष्टदोषात् प्रदीपेन्दीवररक्तप्रकाशनमधिकृत्य वचने चादृष्टदोषाभावाविशेषेणार्थप्रकाशनमित्यत्र विश्वासाभावप्रसङ्ग इति भाव । अविश्रम्भप्रसङ्गे हेतुमाह-तदेवादृष्टदोषादित्यादिना-प्रदीपेन्दीवररक्तप्रकाशोऽदृष्टदोषाद्भवति प्रकृते तु नेतरार्थप्रकाशनमित्याकारक

निश्चयजनकप्रमाणाभावादितिभाव । ननु तन्निश्चायक प्रत्यक्षादिक किमपि प्रमाण भविष्यतीत्याशङ्का निराकरोति-अतीन्द्रियार्थत्वा दित्यादिना-तस्यार्थस्यातीन्द्रियत्वात् अतीन्द्रियार्थसाक्षात्कारिण सर्वज्ञस्य चास्वीकारात्पूर्वोक्तनिश्चायकप्रमाणाभाव इतिभाव, तावता किमित्याह-तद्व्यतिरेकेण चेत्यादि ।

४०-(मूलम्) तद्व्यतिरेकेण च तद्विशेषावगमोपाया-भावादिति समाश्रीयतामतीन्द्रियार्थसाक्षात्कारी, तदभावे सतीष्टार्थासिद्धिरिति, तदभावेऽप्यतादृशस्यातीन्द्रियार्थत्वात् तद्विशेषावगमोपायाभाव इतिचेत्,

तादृशनिश्चायकप्रमाणाभावेन च हेतुना विशेषेणार्थविबोधो पायाभाव इत्यत्रामेनापि तादृशातीन्द्रियार्थसाक्षात्कारी सर्वज्ञ समाश्रीयताम् । कथमितिचेत्तत्राह तदभावे इत्यादिना । सर्वज्ञा-भावे सतीष्टस्यार्थस्य सिद्धिन भवति कथमपीति भाव । ननु स्वीक्रियतामतीन्द्रियार्थसाक्षात्कर्ता सर्वज्ञस्तावताऽपि नेष्टसिद्धि, असर्वज्ञस्य वस्तुतीन्द्रियार्थत्वात्तदीयविशेषावबोधे उपायस्यादर्शना दित्याशङ्कते-तद्भावेऽप्यतादृशस्येत्यादि-समाधत्ते-नेत्यादि ।

४१-(मूलम्) न, शब्दस्य प्रयोगकुशलप्रयुक्तस्य क्वचित् तदवगमनस्वभावत्वात्, अर्थमात्रप्रतिपत्त्या प्रतारके तत्राथात्म्यानवगम इति चेत्,

प्रयोगकुशलेन मनीषिणा प्रयुक्तस्य शब्दस्य कुत्रचित् स्वाभि प्रायावबोधजनकत्वस्वभावस्याकामेनापि स्वीकारादितिभाव । ननु शब्दस्य तथास्वभावस्वीकारेण कस्यचित् प्रतारकस्य भवतु तदी

यार्थमात्रप्रतिपत्ति न तावता तस्य यथायावबोध इत्याशङ्कते-अथमात्रप्रतिपत्त्येत्यादिना-समाधत्ते-नेत्यादिना-प्रतारकत्वस्य राग द्वेषमूलकतया भगवतश्च रागद्वेषराहित्येन न प्रतारकत्वमिति नोक्तदोष । ननु सत्यामात्यन्तिक्यामुदासीनतायां कथं देशनाय प्रवृत्तिरित्याशङ्कते प्रकृष्टौदासीन्यभावेनत्यादि समाधत्ते-नेत्यादिना-

४२-(मूलम्) प्रकृष्टौदासीन्यभावेन वीतरागस्य देश नानुपपत्तिर्युक्तेति चेत्, न, औदासीन्येनैव प्रवृत्ते , तथाहि-न भगवतस्तिर्यङ्नरामरेषु देशनाया विशेष , यथाबोध प्रवृत्ते , तथा प्रवृत्तिरप्येकान्तौदासीन्यबाधिनीति चेत्,

सत्यामुदासीनतायामौदासीन्येन देशनाप्रवृत्तौ न किञ्चिद्बाधक मितिभाव । उपपादयति तथाहीत्यादिना-यतो हेतोरौदासीन्येनैव भगवतो देशनाया प्रवृत्तिस्तत एव तिर्यङ्नरामरेषु देशनाया कश्चिद् विशेषो न भवति, अन्यथा सर्वेषामेव तेषां कृते भिन्न भिन्नया देशनया भवितव्यम् । ननु कथमेकस्यामेव देशनाय सर्वेषां तेषां श्रवणादौ प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य समाधत्ते-यथेत्यादि-भगवतो देशना तु समानैव सर्वेषां तेषां श्रुते प्रवृत्तिस्तु यथाबोध स्वीकरणीयेति भाव । ननु देशनायामौदासीन्येनापि प्रवृत्तिरात्य न्तिक्या उदासीनताया बाधिका स्यादित्याशङ्कते-तथाप्रवृत्तीत्यादि-समाधत्ते-नेति ।

४३-(मूलम्) न, तस्या अन्यनिमित्तत्वात्, प्रवचन वात्सल्यादिनिमित्तमागुपात्ततीर्थकरनामकर्मनिर्जरणहेतुत्वात्, उक्तश्च " त च कह वेइज्जइ ? अगिलाए धम्मदेसणाईहि "

मित्यादि, तत्क्रमभावे तत्त्वयायोपायमदृष्टे [illegible] पपत्तिरिति चेत्, न, अनभ्युपगमात् [illegible] भगवतः क्षीणमोहस्याप्येकान्तेन [illegible] परग्राहित्वमयुक्तत्वात् ।

औदासीन्येन प्रवृत्तिरात्यन्तिक्या [illegible] मनितुमर्हति यदा सा प्रवृत्ति स्वनिमित्त [illegible] देशनाप्रवृत्तेरन्यनिमित्तत्वादिविभाव । [illegible] परार्था भवस्येव कथमित्याशङ्का निराकृत [illegible] वात्सल्यादिनिमित्त यत् प्रागुपा[illegible] हेतुर्यत्र सा प्रवचनवात्सल्यादि[illegible] निर्जरणहेतुत्वस्या भावस्तत्र तस्मादि[illegible] उत्तञ्चेत्यादि । ननु तस्य तावकत्वाद[illegible] दुपायविषयिणी प्रवृत्तिस्तस्या च [illegible] शङ्कते-तत्क्रमभावे इत्यादि समाधत्ते-[illegible] यति भवोपग्राहीत्यादि भवोपग्राहि[illegible] कल्पनाया असत्त्वेऽपि क्षयभावा[illegible] निमित्ताऽपि देशनाप्रवृत्तिस्तस्या [illegible] तादवस्थ्यमिति शङ्कते-अन्यनि[illegible]

४४-(मूलम्) अन्यनि[illegible] प्रवृत्तिस्तदवस्थैवेति चेत्, न, [illegible] साऽप्रवृत्तस्यापि [illegible]

तर्हि अवस्थानार्थं प्रवृत्ति[illegible] न च स्थितिप्रवृत्ते [illegible]

ऽवस्थानात्मार्थप्रवृत्ते आत्यन्तिकश्रुतकृत्यतादिबाधकस्य नास्ति तथा देशनाप्रवृत्तेरपि तादृशश्रुतकृत्यताबाधकस्य नास्तीत्यनुसंधेयम्। ननु स्थितिप्रवृत्ति प्रवृत्तिरहितस्यापि पुरुषस्य स्वरसत समुत्पद्यते देशनाप्रवृत्तिस्तु न तथेति न स्थितिप्रवृत्तिदृष्टान्तेन देशनाप्रवृत्ते श्रुतकृत्यतायामबाधकत्वमुपपादयितु शक्यमित्याशङ्कते-माऽप्रवृत्त स्यापीत्यादि-सा-स्थितिप्रवृत्ति । स्वरसत-स्वेच्छाविशेषात् । एव-अवधारणार्थकम् । समाधत्ते-तथाविधेत्यादि-

४५-(मूलम्) तथाविधकर्मयुक्तस्य देशनाप्रवृत्तिरप्येवमस्त्वित्यदोष, अतीर्थकरवीतरागदेशनाप्रवृत्तिरयुक्तेति चेत्, न, अनभ्युपगमात्, नहि सामान्यकेवलिनस्तथा देशनाया प्रवर्तन्ते स्त्यल प्रसङ्गेन ॥

तीर्थकरनामकर्मसहितस्य देशनाप्रवृत्तिरपि तथाविधकर्मसद्भावेन भवतीति न कश्चिद्दोष इति भाव । ननु तीर्थकृतो वीतरागस्य देशनाप्रवृत्तिस्तथाविधश्रुतकृत्यताया अबाधिका भवतु, तीर्थकृद्भिन्नस्य वीतरागस्य देशनाप्रवृत्तिश्रुतकृत्यताया बाधिका भवेदेवेत्याशङ्कते अतीर्थकरेत्यादि । समाधत्ते-अनभ्युपगमादिति । न वयमतीर्थकरस्य केवलिनो देशनाप्रवृत्ति स्वीकुर्मो येन साऽऽपत्ति स्यादस्माकमिति भाव । एतदेव स्फुटयति-नहीत्यादिना-सामान्यकेवलिन -तीर्थकृद्भिन्नस्य केवलित्वसाधारणधर्मवत । तथा-तेन प्रकारेण औदासीन्येनेति यावत् । अथेदानीं प्रागावेदित प्रमाणपञ्चकविरह-प्रयोज्यमभावस्य मानत्व खण्डयितुमुपक्रमते यच्चोक्तमित्यादिना खण्डने हेतुमाह-विकल्पानुपपत्तेरिति ।

४६-(मूलम्) यच्चोक्तं "प्रमाणपञ्चकावृत्तिस्तत्राभावस्य मानता" (श्लो० १३) इति, एतदप्ययुक्तं विकल्पानुपपत्तेः, तथाहि-अभावाभावः किं प्रमाणपञ्चकविनिवृत्तिमात्रमभाव एव ? आहोस्विदात्मा ज्ञानविनिर्मुक्तः २, उताहो उपलब्ध्यन्तरात्मकः ३ इति, न, तावत्तुच्छ एव, तस्य निरुपाख्यत्वेन तदभावपरिच्छेदकत्वानुपपत्तेः,

विकल्पानुपपत्तेरिति तत्राऽयमर्थः, विकल्पप्रकारं तदनुपपत्तिञ्चोपपादयति तथाहीत्यादिना-असौ प्रमाणपञ्चकातिरिक्तप्रमाणकत्वेन बुद्धिविषयीभूतः । प्रमाणपञ्चकविनिवृत्तिमात्रम्- केवलं प्रमाणपञ्चकराहित्यम् । यादिना सर्वत्र प्रमाणत्वेनाभिमतोऽभावः किं प्रमाणपञ्चकराहित्यमात्रमभाव एव ? अथवा ज्ञानविनिर्मुक्ताऽऽत्मस्वरूपः ? आहोस्वित् अन्योपलब्धिरूपः ? इत्येवंविधास्तिस्रो विप्रतिपत्तयो मल्पना सम्भवन्तीति भावः । तत्राभावस्य प्रमाणपञ्चकविनिवृत्तिमात्रतां खण्डयति "न तावत्तुच्छ एवेत्यादिना" "सदाभावादिप्रसङ्गः" इत्यन्तेन सन्दर्भेण प्रमाणत्वेनाभिमतस्याभावस्य तुच्छत्वं न स्वीकरणीयम् यतोऽभावो यदि तुच्छः स्यात्तर्हि तस्य निवक्तुमशक्यत्वेन अनिर्वचनीयस्य गगनकुसुमादेः सौरभादिदायकत्वमिव तुच्छस्य तस्य सर्वज्ञाभावपरिच्छेदकत्वं न स्यादिति प्रमाणपञ्चकविनिवृत्तिमात्रमभावो नाभावस्वरूपतामर्हतीति, तत्र हेतुमाह-"ज्ञानस्य हीत्यादि"—

४७-(मूलम्) ज्ञानस्य हि परिच्छित्तिर्धर्मो नाभावस्य, नचाभावपरिच्छेदकमानजनकत्वमभावस्य, अभावत्वविरोधात्,

भावपरिच्छेदकत्वमभावस्य तदैव भवितुमर्हति यदा परिच्छेदकत्वमभावस्य धर्मः स्यात् तस्य (परिच्छेदकत्वस्य) ज्ञानधर्मत्वादितिभावः । नन्वभावस्य परिच्छेदकत्वाभावेऽपि-अभावपरिच्छेदकज्ञानजनकत्वमस्तु तावतैव सर्वज्ञाभावप्रमापकत्वमव्याहतमेवेत्याशङ्कते-नचाभावेत्यादि-अस्य-अभावस्य अभावपरिच्छेदकज्ञानजनकत्वं नैव स्वीकरणीयमिति भावः । तत्र हेतुमाह-अभावत्वविरोधादिति-यदि तादृशज्ञानजनकत्वं तत्र स्वीक्रियेत तर्हि तत्राभावत्वमेव व्याहन्येत, तादृशज्ञानजनकत्वाभावत्वयोरेकत्रानवस्थानात्मकविरोधादितिभावः । अन्यामापत्तिमाह-तज्जननेत्यादि—

४८—(मूलम्) तज्जननशक्त्यभावे तदनुत्पत्तेरतिप्रसङ्गात्, तदभ्युपगमे भावत्वापत्तिः, किञ्च-अभावाद् भवतीति कारणप्रतिषेधात्तज्ज्ञानस्य निर्हेतुकत्वेन सदाभावादिप्रसङ्गः ।

अयं भावः—कारणनिष्ठकार्योत्पादनसामर्थ्याभावे कार्यानुत्पत्तिर्भवति तथाचाभावेऽभावपरिच्छेदजननसामर्थ्यविरहेऽभावपरिच्छेदानुत्पत्तिरेव ।

किञ्चाभावेऽभावपरिच्छेदजननशक्तिः स्वीक्रियते न वा? यदि नो स्वीक्रियते तर्हि तत्र परिच्छेदानुत्पत्तेरेवेष्टतया तत्परिच्छेदेऽतिप्रसङ्गः । यदि च स्वीक्रियते तदाऽभावस्य भावत्वापत्तिः स्यात् । ननु जायतां भावत्वापत्तिः किमनिष्टमिति प्रतिपक्षिशङ्कायामाह-किञ्चेत्यादिना-अभावाद्भवतीति भवन्मतेऽभावस्यासत्त्वेन कारणप्रतिषेधः फलति, एवञ्चाभावादुत्पद्यमानस्याभावपरिच्छेदात्मकज्ञानस्य फलितेन निर्हेतुकत्वेन कारणानपेक्षणात् सर्वदोत्पत्त्यादि

प्रसङ्ग स्यादितिभावः । एवञ्च सर्वज्ञाभावप्रमाणत्वेनाभ्युपगतस्या भावस्य प्रमाणपञ्चकविनिवृत्तिमात्रता न स्वीकर्तुं शक्येति ।

द्वितीय विकल्पं खण्डयति-अथात्मेत्यादि—

४९-(मूलम्) अथात्मा ज्ञानविनिर्मुक्तः, ततोऽपि तदाभावनिश्चयाभावः, ज्ञानशून्यत्वात्, ज्ञानस्य च निश्चयो धर्म इति, "अथ चैतन्य स्वरूपम्" इति वचनात् तदेव निश्चय इति ।

अभावस्य ज्ञानविनिर्मुक्ताऽऽत्मस्वरूपताया स्वीकृतायामपि ज्ञानविनिर्मुक्तात्मना सर्वज्ञाभावनिश्चयाभाव प्राप्नोति तत्र हेतुमाह-ज्ञानशून्यत्वादिति, ज्ञानविनिर्मुक्तात्मनो ज्ञानरहितत्वादितिभावः । ननु ज्ञानरहितादपि तत कथञ्च तादृशो निश्चय इत्याशङ्का निराकरोति-ज्ञानस्य चेत्यादि । निश्चयस्य ज्ञानवृत्तित्वेन हेतुना ज्ञानरहितादात्मन कथमपि निश्चयो नैव भवितुमर्हतीतिभावः । ननु "चैतन्य पुरुषस्य स्वरूपम्" इत्यागमवचनात् चैतन्यमेव निश्चय आत्मनि सिद्ध इति तत एव सर्वज्ञाभावनिश्चयो जायता मित्याशङ्कते-अथ चैतन्यमित्यादि-समाधत्ते-नेत्यादि—

५०-(मूलम्) न तर्हि ज्ञानविनिर्मुक्तः, तस्यैव ज्ञान त्वादिति ॥ २ ॥ अथोपलम्भयन्तरात्मकः, ततोऽपि तद भावनिश्चयाभाव, तद्विषयसंसर्गेण तद्ग्रहणासिद्धे, तथा न्यत्वा(त्रा)भावस्य निश्चयो, न्यायविद स्वभावविप्रकृष्ट-वस्तुसत्त्वाशङ्काऽनिवृत्ते,

यद्येवं तर्हि ज्ञानविनिर्मुक्तत्वमेवात्मनोऽसिद्धम्, निश्चयस्यैव ज्ञानत्वादितिभावः । एवञ्चाभावस्य सर्वज्ञाभावप्रमाणत्वेनाभ्युपगतस्य ज्ञानविनिर्मुक्तात्मत्वमपि न स्वीकर्तुं शक्यमिति ।

तृतीय विकल्पं खण्डयितुमुपक्रमते-अथवेत्यादि-यद्यभावस्यो पलम्भ्यान्तरस्वरूपत्वं तर्हि तथाविधाऽभावतोऽपि सर्वज्ञाभावनिश्चयो न स्यादितिभावः । तत्र हेतुमाह-तदविषयेत्यादि-सर्वज्ञाभाव निश्चयाविषयेण संसर्गेण सर्वज्ञाभावनिश्चयासिद्धेरित्यशयः । ननु यथाऽन्याभावनिश्चयस्तथैव सर्वज्ञाभावनिश्चयोऽपि स्यादित्याशङ्कते-नचेत्यादि-समाधत्ते-न्यायविद् इत्यादि "सर्वज्ञमाहकप्रमाण भावान्नास्ति सर्वज्ञ" इत्यात्मकन्यायविद् स्वभाववैचित्र्यात् सर्वज्ञसत्त्वाऽऽशङ्का निवृत्तिर्न स्याद्यथा घटाद्यभावनिश्चये सत्यपि घटसत्त्वाऽऽशङ्कानिवृत्तिर्नादतिभावः । ननु तदविषयसंसर्गेण तद्ग्रहणासिद्धिमस्वीकृत्य सर्वज्ञाभावनिश्चयाभाव आपादितः किन्तु तदविषयसंसर्गेण तद्ग्रहणासिद्धिमेव न वयं स्वीकुर्म इति कथं तदापत्तिरित्यारित्याशङ्क्य समाधत्ते-तदविषयेत्यादि--

५१-(मूलम्) तदविषयसंसर्गेण तद्ग्रहणाभ्युपगमे च न तस्यैकान्ततोऽसत्त्वमिति, अन्यस्त्वाह अभावो ह्यभावज्ञानमेव,

यदि तदविषयसंसर्गेण तद्ग्रहणमभ्युपगम्यते तदा तस्य सर्वज्ञस्याऽऽत्यन्तिकमसत्त्वं न सिद्ध्यतीतिभावः ।

अथ सर्वज्ञाभावसाधकमन्यप्रतिपक्षिमतमपाकर्तुमुपक्रमते-"अन्यस्त्वाह" इति, तदीयं मतमुपपादयति-अभावो ह्यभावेत्यादि ।

प्रमेयत्वमात्रसाधकत्वाभिमतस्याभावस्याभावज्ञानरूपत्वं स्वीकरणीयम्, अस्य ज्ञानस्य विषयस्तुच्छम् (अभाव) कुलालादिर्यथा व्यापारमनुभूय घटादौ हेतुस्तथा नायमभावः स्वपरिच्छेदकज्ञानहेतुः स्वीक्रियते किन्तु विषयतामात्रेण इति स्वीकार्यम् ।

अभावेन यद्यभावज्ञानं विषयते तर्हि ज्ञानस्य सविषयतया तद्वदस्य केनाचिद्विषयेणापि भाव्यमित्याशङ्क्य निराकरोति-प्रमेयमित्यादि ।

५२-(मूलम्) प्रमेयं तस्य तुच्छं, न चायं कुलालादिवद् घटादौ व्यापारमनुभूय स्वपरिच्छेदकज्ञानहेतुः, अपि तु विषयतामात्रात्, न चाप्रमेयमप्ययुक्तम्, प्रमेयत्वानुपपत्तेः, न च स्वजन्यज्ञानपरिच्छेद्यत्वेन भावत्वापत्तिः, भावज्ञानपरिच्छेद्यस्य तदभ्युपगमात्,

ननु व्यापारमनुभवन् कुलालस्येव घटहेतुर्न दृश्यते तुच्छस्य विषयस्य स्वपरिच्छेदकं ज्ञानं प्रति व्यापारप्रतिसन्धानात् कथं हेतुत्वमित्याशङ्क्य समाधत्ते-न चायमित्यादिना-विषयतामात्रादित्यन्तेन । ननु भवेदपि विषयतामात्रात् स्वपरिच्छेदकज्ञानं प्रति हेतुत्वं परन्तु मेयं नास्ति तुच्छस्येत्याशङ्कने-न चेत्यादि-समाधत्ते प्रमेयत्वेत्यादि-यदि तुच्छस्य विषयता न स्वीक्रियेत तर्हि तस्य प्रमेयत्वमप्यनुपपन्नं स्याच्च तदिष्टमिति भावः । ननु विषयतास्वीकारे स्वजन्यज्ञानपरिच्छेद्यत्वेन तुच्छस्य भावत्वापत्तिरित्याशङ्क्ते-न च स्वजन्येत्यादिना । भावज्ञानपरिच्छेद्यस्यैव भावत्वं स्वीक्रियते न पुनरभावज्ञानपरिच्छेद्यस्यापीति समाधत्ते-भावज्ञानेत्यादिना ।

ननु अभावज्ञानात्मनाप्यभावाख्यप्रमाणेन सर्वज्ञाभावप्रतीतिर्दुर्लभै
वेत्याशङ्कते-नचानेनेत्यादिना-समाधत्ते-पञ्चास्तिकायेत्यादिना—

५३-(मूलम्) न चानेनाविकृतोऽभावो न गम्यते
पञ्चास्तिकाय(अभाव)वत् नास्ति सर्वज्ञ इत्यभावप्रतीति(ते)
रिति, एतदप्यसत्, अधिकृतज्ञानस्यापि तत उत्पत्त्यसिद्धेः
सयोगादिप्रतिपेन्यमन्यतरकायापेक्षमनोविज्ञानात्मकत्वात्,
अस्य चाप्रमाणत्वात् परिणीतिन इष्टविषयानुपपत्त्या
तत्परिच्छेदायोगात्,

पञ्चास्तिकायशब्दतो यथाऽधिकृताभावप्रतीतिस्तथा नास्ति
सर्वज्ञ इत्यतोऽप्यधिकृताभावप्रतीति सुलभैवेतिभाव । अन्यस्त्वा
हेत्यादिनोपपादित पूर्वपक्षिमतमपक्षेप्तुमुपक्रमते एतदप्यसदिति
उपपादयति-अधिकृतेत्यादि-अभावज्ञानात्माभावप्रमाणतोऽपि
"नास्ति सर्वज्ञ" इत्यधिकृतस्य ज्ञानस्योत्पत्तिरसिद्धैवेति
उपपादयति-सयोगादीत्यादिना तत्परिच्छेदायोगादित्यन्तेन ।

प्रकारान्तरेण पूर्वपक्षिमतमपक्षिपति इतश्चेत्यादि—

५४-(मूलम्) इतश्चाप्रामाणत्व, नास्ति देवदत्त
इत्येवमपि प्रवृत्ते, न चेदमक्षव्यापारज, भाववस्त्वाक्ष
व्यापारानुपपत्ते, अस्याभावात्मकत्वात्, अक्षस्य च विषया
न्तरेऽप्यप्रवृत्त, न च वस्तुविशेषणीभूतत्वेनास्य ग्रह
तथाविधस्य तद्विशेषणत्वासिद्धे,

प्रमाणस्यास्य "नास्ति सर्वज्ञ" इत्यधिकृतस्याभावस्य प्रत्या यकत्वे "नास्ति दयदन्त" इत्येव प्रवृत्तौ प्रतिरोधस्य कस्यचिद्-भावात्तथाऽपि प्रवृत्तिर्दुर्वारैवेति भावः । अधिकृतज्ञानस्याक्षव्यापार जन्यत्वं वारयति–नचेदमक्षेत्यादि–वस्तुनि भावात्मनि सति तज्ज्ञा नमक्षव्यापारेण भवति, अभावात्मनि पुनस्तस्मिन् नाक्षव्यापार इति भावः । कारणान्तरमुपन्यस्यति–अरूपत्वादि । विद्यमानेऽपि कचिद्वस्तुनि अक्षाप्रवृत्तिदर्शनादक्षव्यापारजन्यत्वं सर्वथाऽप्यधि कृतज्ञानस्य नास्तीति दर्शयति–अक्षस्य चेत्यादिना । ननु चक्षुःसंयुक्त-विशेषणतात्मना सन्निकर्षेण "घटाभाववद्भूतलम्" इत्यादौ घटा भावस्य यथा प्रतीतिस्तथैव सर्वज्ञाभावस्यापि जायतामित्याशङ्क्य समाधत्ते–नचेत्यादिना । ननु कस्मिंश्चिदपि सम्बन्धे सति सम्ब न्धप्रतियोगिनो विशेषणत्वं भवेदित्याशङ्क्य सम्बन्धाभावव्यवस्थापनेन निराकरोति–सम्बन्धाभावादित्यादिना—

५५ (सूत्रम्) सम्बन्धाभावात् तादात्म्यतदुत्पत्त्यनु पपत्तेः, विशेषणविशेष्यभावस्य च तदप्रत्यक्षतया कल्पना योगात्, वस्तुधर्मस्य च एकान्ततुच्छत्वाभावतः स्वराद्धा-न्तविरोधाभावः,

तादात्म्यतदुत्पत्त्यनुपपत्तेः सम्बन्धाभावादित्यन्वययोजना । उप संहरति–विशेषणविशेष्यभावस्य चेत्यादिना । तदप्रत्यक्षतया–सर्वज्ञाप्रत्यक्षतयेत्यर्थः । घटस्य प्रत्यक्षत्वेन तदभावस्य भूतलेन विशेषणविशेष्यभावः सम्बन्धः स्वीक्रियते प्रकृते तु सर्वज्ञस्यैवा प्रत्यक्षत्वेन तदभावस्य केनचिदपि विशेषणविशेष्यभावस्य दुरुप पादत्वमिति भावः । अथेदानीं सर्वज्ञाभावस्य वस्तुधर्मत्वं स्वी

कृत्यापि स्वमतेन स्वपक्षसिद्धिमप्रतिकृता वस्तुमुपक्रमते-वस्तुधर्मस्य चेत्यादिना-वस्तुधर्मस्यैका ततुच्छत्वाभावे अतुच्छत्वरूपेणापि नदीयते केनचिद्रूपणभाव्यम्, अतुच्छस्वरूपमेव च वस्तु सर्वज्ञपदव्यपदेशभाजनमिति भाव ।

वस्तुधर्मस्यैका ततुच्छत्वाभावे युक्तिं प्रदर्शयति-न हीत्यादिना ।

५६ (मूलम्) न हि पररूपाभाव स्वरूपभावपृथग्भूत एवेत्येकान्ततुच्छत्वाभाव, न चैवमसर्वज्ञे सर्वज्ञाभावावगमो नेष्यते, न चैवमपि ततुच्छत्वैव, तद्भावस्यैवस्वाभावात्, एकान्ततुच्छभावस्य चाऽतुच्छे तदतद्भाव एवाभावादित्यतो नास्ति षष्ठोऽस्तिकाय इति प्रसिद्धोपादान एवाप्रमाणभूत एव विकल्प, न साक्षात्तुच्छगोचरस्तदप्रतिभासनेन विधिनिषेधाविषयत्वात्तस्यति, अपराभावानवगमादेवास्तिकायेषु सत्यानियमादिसिद्धिरिति सूक्ष्मधिया भावनीयम् ।

पररूपेण घटाभावस्य स्वरूपेण घटात् एकान्तत पार्थक्य नास्तीति भाव । स्वमतेन असर्वज्ञेऽवगतस्यापि सर्वज्ञाभावस्यैकान्ततुच्छता वारयति-नचैवमसर्वज्ञ इत्यादिना-ततुच्छतैवेत्यन्तेन। तत्र हेतु दर्शयति-तद्भावेत्यादिना । तत्र पौद्गलमाह-एकान्ततुच्छभावस्येत्यादिना । सर्वज्ञैव मनसिकृत्य नास्तीत्यादि विकल्पस्य प्रसिद्धोपादानत्वमप्रमाणभूतत्वञ्चाकलयति- दित्यतोनास्तीत्यादिना विकल्प इत्यन्तेन । उक्तविकल्पस्य साक्षात्तुच्छगोचरत्व व्युदस्यति-न साक्षात्तुच्छेत्यादिना । पष्ठास्तिकायादिशब्दाना प्रवृत्तिनिमित्तमुपपादयति-अपराभावेत्यादिना-भावनीयमित्यन्तेन ॥

अथ रागादीनाम् आत्मस्वभावत्वप्रयोगव्यवस्थानुपपत्तिमूलकं रागादिप्रशमाभ्यासेत्यादिनाऽऽपादितं सदसद्भावं खण्डयितुं सारोप मुपक्रमते सिद्धान्ती यच्चोक्तं रागादिप्रशमयात् (श्लोक १४) इत्यादिनेति—खण्डने हेतुमाह—पद्मरागस्यातिस्वरेत्यादि ।

५७-(मूलम्) यच्चोक्तं 'रागादिप्रशमयात्' (श्लो० १४) इत्यादिना रागादीनामात्मस्वभावत्वात् प्रशमानुपपत्तिरिति, एतदप्ययुक्तं, पद्मरागजातस्यामलस्य तत्स्वभावत्वेऽपि क्षारमृत्पुटपाकाद प्रयोगोपपत्तेर्विशुद्धिसन्दर्शनात्,

यथा पद्मरागमणि-सुवर्णादिरूपस्य पद्मरागादेरनन्यस्वभावतायामपि क्षारमृत्तिका-पुटपाकादिना मालिन्यविनाशात् पद्मरागे विशुद्धिः काञ्चने काञ्चनता चावलोक्यते तथा रागादीनामात्मस्वभावत्वेऽपि विशुद्धभावनाभिस्तत्प्रकर्षात् (रागादीनां) प्रशमोपपत्तावात्मनो विशुद्धस्वरूपावस्थानमुपपद्यत इति न सर्वज्ञतानुपपत्तिरिति भावः । ननु मलस्य पद्मरागजातावस्वभावत्वात् स्वभावत्वस्य रागादीनामप्यात्मस्वभावत्वस्वीकाराच्च भावकालिकत्वस्य न सिद्धिरित्याशङ्काप्रसमाधत्ते—तदनन्यस्वभावत्व इत्यादि—

५८-(मूलम्) तदनन्यस्वभावत्वे मलस्य पद्मरागादेर्विशुद्धादिप्रसङ्गः, अमलस्वभावत्वात्, तथा कस्यचित् कदाचित्, अमलस्वभावत्वेऽपि पूर्ववदनुपपत्ते न पद्मरागादेर्मलसिद्धिः, भिन्नवस्तुत्वेन तदुपश्लेषस्त्वागन्तिरिति चेत्,

ननु पद्मरागादीनां मलाभावस्याभावत्वस्वीकारेऽपि रागाद्य रागादिस्वभावत्वस्वीकाराच्च सार्वकालिकरागादिप्रशमयोपपत्तिरित्या

शङ्कां समाधत्ते—नन्वतत्स्वभावत्वे इत्यादि—अयं भावः—कस्यचित् पद्मरागादेः कदाचित् विशुद्धिर्भवति न तु सर्वदेति वस्तुस्थितिः तन्नतत्स्वभावत्वस्वीकारे अमलस्वभावत्वात् मलस्य पद्मरागादर्पि शुद्धयापत्तिः स्यादिति भावः। तत्र हेतुमाह—अमलस्वभावत्वेऽपीति, अमलस्वभावत्वे स्वीकृतेऽपि मलस्वभावतापन्नवद् मलादेरनुपपत्तेरिति भावः। ननु दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्महदन्तरम् पद्मरागादेर्मलस्य भिन्नवस्तुत्वेन पद्मरागोपरञ्जकत्वात् सांसिद्धिकत्वं नास्ति रागादीनां पुनरात्मनः सांसिद्धिकत्वमेवेत्याशङ्कते—न पद्मरागादेरिति।

समाधत्ते—आत्मनोऽपीत्यादि—

५९—(मूलम्) आत्मनोऽपि रागादिषु तुल्यः परिहारः, तथाहि—रागादिवदनीयकर्माणोऽप्यात्मनो भिन्नवस्तुतामनुभवन्तस्तदुपरञ्जका इति तत्त्वनीतिः, निसर्गशुद्धस्य कथं तदुपरञ्जकाः कथं वा न भूयोऽपवर्गावस्थायामिति चेत्, पद्मरागादिष्वपि समानमेतत्,

रागादीनामपि भिन्नवस्तुत्वेनात्मोपरञ्जकत्वात् सांसिद्धिकत्वस्यैव स्वीकरणीयत्वादिति भावः। सांसिद्धिकत्वमेवोपपादयति—तथाहीत्यादि—तत्त्वनीतिरित्यन्तेन ग्रन्थेन। ननु स्वभावशुद्धस्याऽऽत्मनस्ते रागादय उपरञ्जका न भवितुमर्हन्ति, तेषामात्मोपरञ्जकत्वे चापवर्गावस्थायामप्युपरञ्जकत्वमापद्येतेत्याशङ्कते — निसर्गशुद्धस्येत्यादि— समाधत्ते — पद्मरागादिष्वपीत्यादि — निसर्गशुद्धपद्मरागोपरञ्जकत्वमपि मलस्य न स्यात् क्षारमृत्तिकापुटपाकादितो विशुद्धयवस्थायामप्युपरञ्जकत्वञ्च स्यान्न च तथा भवतीति निसर्गशुद्धस्याप्यात्मन उप

रञ्जकत्वमपवर्गावस्थायामनुपरञ्जकत्वमपक्षानेनापि स्वीकरणीयमिति भाव ।

ननु निसर्गशुद्धानां पद्मरागादीनां न मलेनोपरञ्जनं किन्तु मलादिग्रस्तानामेवोत्पत्तिरित्याशङ्कते–न ते निसर्गशुद्धा इत्यादि समाधत्ते–आत्मन्यपीत्यादि—

६०–(मूलम्) न ते निसर्गशुद्धा मलेनोपरज्यन्ते, किन्तु तद्ग्रस्ता एवोपजायन्त इति चेत्, आत्मन्यपि रागाद्यपेक्षया तुल्यमेतत्, अनादित्वात् स नोत्पद्यते इति चेत्, अनादिरेव तद्ग्रस्त इति को दोषः?

आत्मनोऽपि निसर्गशुद्धस्य न रागादिभिरुपरञ्जनं किं तु रागादि मलग्रस्तस्यैवोत्पत्तिरिति समाधानस्य तुल्यत्वादिति भाव । ननु पद्मरागादीनां सादित्वादुत्पत्तिरस्तु आत्मनस्त्वनादित्वादुत्पत्त्यभावा दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्भेद एवान्तरमित्याशङ्कते – अनादित्वादिति – समाधत्ते–अनादिरेवेत्यादि अनादि स उत्पत्तिरहितो भवतु किन्तु स पुनरनादिरेव रागादिग्रस्तोऽपि जायता उत्पत्त्यभावादिति न दृष्टान्त दार्ष्टान्तिकयो कश्चन भेद इति भाव ।

न चात्मनोऽनादित्वेऽपि रागादीनां कथमनादिता, तथा कृतककर्मविशेषत्वादित्याशङ्कते–कृतकेत्यादि–समाधत्ते–नेत्यादि —

६१–(मूलम्) कृतककर्मभेदत्वात्तेषामनादित्वविरोध इति चेत्, न, कृतकत्वेऽप्यनुभूतवर्तमानमात्रातीतकालवत् प्रवाहतोऽनादित्वसिद्धेः, अन्यथा प्राक्कालाभावतोऽबीजत्वेन पश्चादपि तदभावापत्तिः, नह्यसत् सद्भवति, अतिप्रसङ्गात्,

रागादीनां कृतकत्वेऽपि यथाऽनुभूतस्य वर्तमानभावस्यातीत कालस्य प्रवाहतोऽनादित्वं तथैव रागादीनामपि प्रवाहतोऽनादित्वस्य सिद्धिरिति भाव । दृष्टान्तमुपन्यस्यति-अ यथेत्यादि-अन्यथा-रागादीनां प्रवाहतोऽनादित्वास्वीकारे पूर्वकालेऽभावात् अबीजत्वेन पश्चादप्यनीजत्वापत्ति, पूर्वकालेऽभावादसद्बीजत्वं कालान्तरेऽपि सत्वभवितुमर्हति, तथा सति सिकतादितोऽपि तैलादस्त्वसिद्धुर्वारा स्यात् अविशेषात्, तत्र पूर्वमसतोऽपि तैलाद पश्चात् सद्भाव स्वीकारादिति भाव । ननु वर्तमानस्याप्यननुभूतस्यातीतता कृतकत्वस्य च वर्तमानकल्पता स्वीक्रियते इति कथमात्मनोऽनादित्व सिद्धिरित्याशङ्क्य समाधत्ते नचाननुभूतेत्यादिना कृतकत्वमित्यन्तेन ।

६२-नचाननुभूतवर्तमानस्यातीतता, वर्तमानकल्प च कृतकत्वमिति ॥

आह-कुतः पुनरमीषां प्रक्षय ? इति, उच्यते, प्रतिपक्षभावनात, साचानेकान्तभावना, तत्प्रतिपक्षादुपेक्षा-सम्भवसामर्थ्यदर्शनात्,

अथ पद्मरागादिमलाविदृष्टा तेन स्वीक्रियतामात्मनि रागादि-प्रक्षय परं तत्र क्षारमृत्पुटपाकादिरिव नात्र रागादिप्रक्षयकारक कश्चन समुपलभ्यते तथा च कथमात्मनि रागादिप्रक्षय इत्याशङ्कते-आह-कुत पुनरित्यादि समाधत्ते-उच्यते इत्यादि-यथा क्षार मृत्पुटपाकादित पद्मरागकार्तस्वरमलस्य प्रक्षयस्तथा प्रतिपक्षभाव नातो रागादीनां प्रक्षय इति भाव । ननु कीदृशी सा भवति भावना यया रागादिप्रक्षय इत्याशङ्क्य समाधत्ते-साचानेकान्तेत्यादि

अनेकान्तभावनात कथं रागादिप्रक्षय इति शङ्का निराकरोति तत्प्रतीत्यादि-अयमाशय -अनेकान्तवादिभिरस्माभिर्न कस्मिंश्चिदपि वस्तुनि रागोत्पादकत्व द्वेषोत्पादकत्व वा सुखजनकत्व दु खजनकत्व वा किन्तु प्रत्येक वस्तुनि रागोत्पादकत्व द्वेषोत्पादकत्वमपि सुखजनकत्वमिव दु खजनकत्वमपि स्वीक्रियते, तथा यमालम्ब्य राग आत्मनि समुत्पद्यते तमेवावलम्ब्य तस्मिन् द्वेषोऽपि समुदियात् इति रागजनकत्वभावनाया द्वेषजनकत्वभावना प्रतिपक्षभूता समजनि, तथा च रागजनकत्वभावना-प्रतिपक्षभूताद्द्वेषभावनातो रागाद्युपेक्षातो रागादिप्रक्षय स्वत सम्भवतीति मन्तव्यम्, इदमेवोपपादयति-इहेत्यादि-" व्यवहारदर्शनात् " इत्यन्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण ।

६३-(मूलम्) इह " यतो यद्भवति तत्प्रतिपक्षान्न तद्भवितुमर्हति, " इति न्याय,

गुणदोषैकान्तग्रहाच्च रागद्वेषौ, अतस्तत्प्रतिपक्षभूतादनेकान्तत एवोपेभासभवो नान्यथा, तथाहि-उभयात्मकैकत्वोपग्रहादुपेक्षैव दृश्यते स्त्रीशरीरादिषु तद्विदाम्,

तस्या गुणा दोषाश्च, तत किमनयति व्यवहारदर्शनात्,

यत -यस्माद्वस्तुनो यद्वस्तु भवत्युत्पद्यते तत्प्रतिपक्षात्-तत्प्रतिपक्षभूतात्पदार्थात्, तत्-बुद्धिविषयीभूत वस्तु न-नहि, भवितुम्-उत्पत्तुम् अर्हति-योग्यतामाधत्ते, इति न्यायार्थ, कस्मिंश्चिद्वस्तुनि गुणस्यैव दोषस्यैव वा ज्ञानाद्रागो द्वेषो वा जायते इति गुणैकान्तग्रहाद्राग, दोषैकान्तग्रहाद्द्वेष, अत -अस्माद्धेतो, तत्प्रतिपक्षभूतात्

एकान्तमहनिपक्षरूपात्, अनेका तत -अनेकान्तमहात् इद गुण
दोषवच्चेत्येवमनेकान्तज्ञानादिति यावत्, एव-अवधारणार्थकम
व्यवच्छेदपर चाऽव्ययम्, उपेक्षाया -इदमसेव्यमगम्यमवरणी
मध्यानीयमित्यादिबुद्धिविषयताया सम्भवो-योग्यता, अन्यथ
अनेकान्तव्यतिरिक्तात्, न-नहि उपेक्षासम्भव इति शेष ।
युक्तिमुपपादयति—तथाहीत्यादिना-उभयात्मकैकत्वोपमहात्-उभ
त्मकमेकमिदमित्याकारकज्ञानादित्यर्थ । तद्विदाम्-प्रत्येक व
न्युभयात्मकत्व जानता सहृदयानाम् । स्त्रीशरीरादिषु उपे
असेवनीयमित्यादिबुद्धिविषयतैव दृश्यते-अवलोक्यते । तस्या
बुद्धिविषयीभूताया स्त्रियाम् । गुणा -वात्सल्य-भक्तिभाव-व्रत
वासशक्त्यादय । च-पुन । दोषा -मात्सर्याविद्यत्वादी
दूषणानि सन्तीति कृतयाऽनया किमिति व्यावहारिकाणा व्यवह
दर्शनादिति शब्दार्थ । नन्वनेकान्तत्व, ज्ञानतामपि न मै
भवत्युपेक्षा किन्तु सवरशालिनामेव जीवानामिति दिदर्शयिषयाऽ
सा चोपेक्षेत्यादि ।

६४-(मूलम्) सा चोपेक्षा सवरवता सत्त्वान
निमित्ताभावेन अभावादागन्तुकमलस्य तच्चापेक्षा प
णामादिहेतुत , प्रक्षयात् (च)प्राक्तनस्य ।

"सा चोपेक्षा सवरवता सत्त्वानाम्, तत्र निमित्ताभा
आगन्तुकमलस्याभावात् उपेक्षापरिणामादिहेतुत प्राक्तनस्य प्रक्षयात
त्येवमन्वय कल्पनीय । तत्र-सवरवत्त्वञ्च । उपेक्षापरिणामा
हेतुत -उपेक्षापरिपाकादिकारणत । प्राक्तनस्य पूर्वकालजातस्य
प्रक्षयात्-विनाशात् । नन्वेतावता सवरवता सत्त्वानामुपे

भवतीत्युक्तम् सा पुन कथ कीदृशीतिजिज्ञासां निराकरोति-समासादयतामित्यादि—

६५-(मूलम्) समासादयता ज्ञानवृद्धिं सूक्ष्मेक्षिकयापि वस्तुनि पश्यता तदतदात्मकत्वमभ्यासातिशयेन प्रकृष्टौदासीन्यरूपा जायते इति प्रशाम, तदेव परमार्थतो वीतरागत्व, उक्तश्च—

ज्ञानवृद्धिम्-सम्यग्ज्ञानातिशयम् । समासादयताम्-लभमानानाम्, सूक्ष्मेक्षिकया-सूक्ष्मदृष्ट्या, अपि-खलु । अभ्यासातिशयेन-अतिशयाभ्यासबलेन । वस्तुनि-पदार्थमार्थे, तदतदात्मकत्वम्—सदसदात्मकत्वम् समीचीनासमीचीनात्मकत्वमिति यावत्, गुणदोषवत्त्वमिति हृदयम् । पश्यताम्-अवलोकयताम्, जनानामिति यावत् । प्रकृष्टौदासीन्यरूपा-प्रकृष्ट प्रकर्षयुक्त यत् औदासीन्यम्-उदासीनता तद्रूपोपेक्षा जायते-समुत्पद्यते इति ताद्दृगुपेक्षाधिगमार्थं करणीयो महान् प्रयत्न सर्वथा भव्यात्मभि । ननु जायतामेतादृगुपेक्षा, किं तावतस्येत्यनुमन्यायाह-तदेवेत्यादि—तदेव-बुद्धिविषयीभूत प्रकृष्टमौदासीन्य खलु परमार्थत -वस्तुगत्या वीतरागत्वम्-रागरहितत्वम् सर्वज्ञत्वमितियावत् । उक्तार्थप्रमापकत्वेनाभियुक्तोक्तिमुपन्यस्यति-उक्तञ्चेत्यनेन—

तदेवाह—

औदासीन्य तु सर्वत्र, त्यागोपादानहानित ।
वासीचन्दनकल्पाना वैराग्य नाम कथ्यते ॥ इति

(अन्वय) वासीचन्दनकल्पानाम्, सर्वत्र, त्यागोपादानहानित, औदासीन्यम्, तु, नाम, वैराग्यम्, कथ्यते ।

वृत्ति –वासीचन्दनकल्पानाम्–तक्षणीच दनसदृशानाम्, तक्षणीमपि प्रति सौरभमापादयता चन्दनानामिव अङ्गच्छेदकमपकारिणमपि मधुरोपदेशेन प्रमोदमनुभावयतामितियावत्, योगिनामिति शेष । सर्वत्र–सर्वस्मिन् वस्तुनि । त्यागोपादानहानित –दानग्रहणराहित्येन । औदासीन्यम्–माध्यस्थ्यरीतोपेक्षा । तु–पुन । नाम–कोमलामन्त्रणे । वैराग्यम्–रागराहित्यम् वीतरागत्वमितियावत् । कथ्यते–निगद्यते ॥

एतद्विषये पुनरिद् विस्तरेण कथन नावश्यकमित्यावेदयति– "प्रपञ्चितमेतद्भावनासिद्धाविति नेह प्रयास " इत्यादिना । अथेदानीं " किञ्च जात्यादियुक्तत्वाद्, वक्ताऽसौ गीयते परै " इत्यादिना सदर्भेण पूर्वपक्षिणा प्रसञ्जितमसर्वज्ञत्व सर्वज्ञस्य तमुपदर्शितप्रमाणपरीक्षणव्याजेन खण्डयितुमुपक्रमते–यच्चोक्तमित्यादिना श्लोककदम्बकेन–

यच्चोक्त किञ्च जात्यादि- युक्तत्वादेवमादिना ।
असर्वज्ञत्वससिद्ध्यै, प्रमाण तत् परीक्ष्यते ॥ २२ ॥
असाविति न सर्वज्ञो, वक्तृत्वादेवदत्तवत् ॥

(अन्वय) च, किञ्च जात्यादियुक्तत्वादेवमादिना, असर्वज्ञत्वससिद्ध्यै, यत्, उक्तम्, "असौ न सर्वज्ञ वक्तृत्वादेवदत्तवत्" इति, तत्, प्रमाणम् परीक्ष्यते ॥

वृत्ति —च-पुन । किञ्च ज्ञात्वाऽन्ययुक्तत्वादेवमादिना-"किञ्च ज्ञात्वादियुक्तत्वाद् वक्ताऽसौ गीयते परै । तत कथं नु सर्वज्ञ " इत्येवमादिना सन्दर्भेण । असर्वज्ञत्वससिद्धयै-सर्वज्ञ सम्यग्यसर्वज्ञत्व ससाधयितुम् ।

यत्-बुद्धिविषयीभूतमनुमानात्मक प्रमाणम् । उत्तम-समुद्भा वितम । असौ न सर्वज्ञो वक्तृत्वादेरस्मदादिवत् इति-इत्याकारकमनु मानात्मकम् । तत्-पूर्वपक्षिसमुद्भावितम्-प्रमाणम्-मानम् प्रमिति साधनमितियावत् । परीक्ष्यते-परीक्षाविषयीक्रियते ॥

तत्र किञ्चिज्ज्ञ इष्टश्चेत्, न ज्ञात तेन किं मतम् ॥२३॥
यदि यागादिविषयो, मिथ्यार्थत्वेन निश्चित । ।
प्रोक्ता हिंसादय सर्वे, यतो दुर्गतिहेतव ॥२४॥

(अन्वय) तत्र, किञ्चिज्ज्ञ , इष्ट , चेत्, यदि, यागादि विषय , मिथ्यार्थत्वेन, निश्चित , यत , सर्वे, हिंसादय , दुर्गतिहेतव , प्रोक्ता , (तर्हि) तेन मतम्, किम, न, ज्ञातम् ? ।

वृत्ति —तत्र-त्वदीयानुमाने । पक्षतयेतिशेष । किञ्चिज्ज्ञ — किञ्चिद्विषयकज्ञानवान् । इष्ट -अभिमत । चेत्-यदि । यदि पूर्वपक्षिणाऽसर्वज्ञत्वसाधकानुमाने पक्षतया किञ्चिज्ज्ञो गृह्यते चेदितिभाव । यदि-चेत् । यागादिविषय -यज्ञादिकार्याणि । मिथ्यार्थत्वेन निश्चिता -अयथार्थज्ञानविषयीकृता , असत्प्रयो जनत्वेन ज्ञाता इतियावत् । ननु यागादिविषयो मिथ्यार्थत्वेन निश्चिता इत्येव कथ निश्चीयते इति चेत्तत्राह-यत इत्यादिना यत -यस्माद्धेतो । सर्वे-निखिला । हिंसादय -हि

यज्ञादिविषय इति यावत् । दुर्गतिहेतव –दु स्थितिकारणानि । प्रोक्ता –निगदिता , सर्वज्ञैरिति शेष । इत्यत्र–किञ्चिज्ज्ञो यागादि धर्मिकमिथ्यार्थत्वनिश्चयवान् दुर्गतिहेतुतया हिंसादिप्रतिपादकत्वात् इत्यनुमानेन यदि मिथ्यार्थत्वेन यागादिविषयक ज्ञान किञ्चिज्ज्ञे सम्पन्न तदा "एको भावस्तत्त्वतो येन" इत्यादिरीत्या सर्वभावा वेदकत्वमकामेनापि स्वीकरणीयमिति पर्यवसितम्, तदाह–तेने त्यादिना–(नहि) तेन–तादृशेन किञ्चिज्ज्ञेन । मतम्–अभीष्टम् । किं न ज्ञातम् अपि तु सर्वमेव ज्ञातमिति सर्वज्ञत्व तस्मिन् समायातमेवेति ॥ २४ ॥

नञ्मतखण्डने प्रकारान्तरमाह—

अन्यत्व च विरोधो वा, नञर्थश्चेद्विकल्प्यते ।
यमपेक्ष्य विरुद्धोऽसा–वन्यो वा स हि सर्ववित् ॥२५॥

(अन्वय) च, नञर्थ, अन्यत्वम्, वा, विरोध, इति चेत्, विकल्प्यते, (तदा) असौ, यम्, अपेक्ष्य, विरुद्ध, वा, अन्य, हि, स, सर्ववित् ।

वृत्ति —च–पुन । ("असौ न सर्वज्ञ" इत्यत्र) नञर्थ – नञ्शब्दार्थ । अन्यत्वम्–भेद । वा–अथवा । विरोध –सहान वस्थानादिलक्षण । (इति–इत्येवप्रकारेण) चेत्–यदि । विकल्प्यते– विमति समुपस्थाप्यते । (तदा) असौ–अनुमाने पक्षतयाऽभिमत पदार्थ । यम्–बुद्धिविषयीभूत सर्वज्ञम् । अपेक्ष्य–लक्ष्यीकृत्य । य प्रतीत्यर्थ । विरुद्ध –सहानवस्थानादिलक्षणविरोधाश्रय । वा–अथवा । अन्य भिलक्षण, भिन्न इति यावत् । हि–निश्चयेन । स –विरोधप्रतियोगी । सर्ववित्–सर्वज्ञ । स्यादिति शेष ।

अय भाव अद पदार्थतया विवक्षिते पक्षे सर्वज्ञविरुद्धत्व मयज्ञ भिन्नत्व वा भवता साध्यते तदुभयसिद्धि प्रतियोगिभूतसर्वज्ञा त्मकपदार्थसिद्धिमापक्षेत, नहि केनचित् कुत्रापि गगनकुसुम-कूर्मक्षीरादिविरुद्धत्व तदन्यत्व वा साधयितु शक्यते प्रतियोगिनो ऽप्रसिद्धत्वात्, एवञ्च नहि तादृशानुमानेन भवतामभिलषित फलतीति ॥ २५ ॥

नन्वद पदार्थतयाऽभिमते विपरीतज्ञे अविपरीतज्ञभेदो विरोधो वा साध्यते एवञ्चाविपरीतज्ञमपक्ष्य भेदस्य विरोधस्य सिद्धावपि न सर्वज्ञ सिद्धयति, नाय विपरीताविपरीतोभयज्ञत्वादित्याशङ्का ममाधत्ते-विपरीतज्ञ इत्यादिना—

विपरीतज्ञ इष्टश्चे-मन्वनेकान्तदर्शनम् ।
प्रमाणसङ्गत तेन, नैतदप्युपपद्यते ॥ २६ ॥

(अन्वय) चेत्, विपरीतज्ञ, इष्ट, ननु, अनेकान्तदर्शनम्, प्रमाणसङ्गतम्, तेन, एतदपि, न, उपपद्यते ।

वृत्ति —चेत्-यदि । विपरीतज्ञ -विपरीत जानातीति तथा, अद पदार्थतया पक्षत्वेन, इष्ट -अभिमत । भवतामितिशेष । ननु-निश्चयेन । अनेकान्तदर्शनम् स्याद्वाददर्शनम् । प्रमाणसङ्गतम्-प्रामाणिकम् । भवदिति शेष । भवतामप्येकस्मिन् घटादौ विपरीताविपरीतत्वोभयाभ्युपगमात् एकस्मिन्ननेकधर्मसमावेशना त्मकमनेकान्तदर्शनमभ्युपेयमित्यनेकान्तदर्शन भवतामनिष्टमपि सम्पन्न भवत्, एवञ्चासाकीन पक्ष सिद्धयतीति भाव । तेन-हेतुना । एतदपि-इदमप्यनुमानम् । न-नहि ।

त्वपपन्न भवतीति ॥ एवञ्चात्र "विपरीतज्ञपक्षकमनुमानमिदं भय वनिष्टसाधनम् अनेकान्तज्ञानसाधकत्वादित्यनुमानं फलतीति ॥२६॥

कुत्सितज्ञस्य पक्षतयाऽभिमतत्वेऽप्याह—

इत्येवं कुत्सितज्ञश्चेत्, कुत्सिता नरकादयः ।
तज्ज्ञानसाधने तस्य, भवेदिष्टप्रसाधनम् ॥ २७ ॥

(अन्वय) इत्येवम्, चेत्, कुत्सितज्ञ, कुत्सिता, नरकादय, तस्य, तज्ज्ञानसाधने, इष्टप्रसाधनम्, भवेत् ॥

वृत्ति —इत्येवम्-इत्यनेन प्रकारेण। चेत्-यदि। कुत्सितज्ञ - कुत्सितं निन्दितं जानातीति तथा, पक्षतयाऽभिमतो भवता मितिशेष। (तर्हि) कुत्सिता -निन्दिता। नरकादय -नरकप्रमुखा। प्राय सर्वे एव लौकिका इति यावत्। एवञ्च समस्त नरकादिविषयकज्ञानवत्त्वमवश्यमपेक्षणीयं स्यात्। तस्य-कुत्सितज्ञस्य। तज्ज्ञानसाधने-अखिलकुत्सितपदार्थविषयकज्ञानसाधने। इष्टप्रसाधनम्-इष्टस्य-अभिमतस्य अखिलकुत्सितपदार्थविषयकज्ञानवत सर्वज्ञस्येति यावत् प्रसाधनम्-प्रकर्षेण साधनम्, इष्टप्रसाधनम्, तस्मिन् तथा। भवेत्-स्यात्। एवञ्च कुत्सितज्ञपक्षकमनुमानमिदं मत्सदभिमतसाधकम्, फलत सर्वज्ञसाधकत्वादिति। ननु न मया विपरीतज्ञ कुत्सितज्ञो वा पक्ष क्रियते किन्तु य किञ्चित जानीते एवंविधोऽकिञ्चिज्ज्ञस्तत्र सर्वज्ञभेदसाधने न तवेष्टसिद्धि रित्याशङ्कय समाधत्ते-अथेत्यादिना—

अथ किञ्चिन्न जानीते, तादृग्वक्ता कथं भवेत्? ।
एवं तावत्प्रतिज्ञार्थ, सर्वथा नोपपद्यते ॥ २८ ॥

(अन्वय) अथ, किञ्चित्, न, जानीते, तादृक्, वक्ता, कथम्, भवेत्, एवम्, तावत्, प्रतिज्ञार्थे, सर्वथा, न, उपपद्यते ।

वृत्ति —अथ-यद्यर्थेऽव्ययम् । (य) किञ्चित्-किमपि । न-नहि । जानीते-अवबुध्यते । (असौ) मया पक्षत्वेन स्वीक्रियते इति शेष । तर्हीतियन्दर्थलभ्यम् । तादृक्-तादृश, किञ्चिदपि-विषयकज्ञानाभाववान् जन इति यावत् । वक्ता-उपदेष्टा, निगदितेति यावत् । कथम्-येन प्रकारेण । भवेत्-जायेत । यदि स वक्ता न भवितु शक्नोति, तर्हि तादृशे पक्षे वक्तृत्वात्मकहेतोर भावात् हेत्वभाववत्पक्षात्मकस्वरूपासिद्धिदोषदूषितत्वेन हेत्वाभासतया तेन हेतुनाऽनुमित्यनुत्पत्ते, तदाह-एवमित्यादि-एवम्-अनेन प्रकारेण । तावत्-निश्चयेन । प्रतिज्ञातार्थे -प्रतिज्ञात -प्रतिज्ञाविषयी भूतश्चासावर्थ प्रयोजनम्, तथा, सर्वज्ञाभावसाधनात्मकप्रयोजन मिति यावत् । सर्वथा-सर्वेणापि प्रकारेण । न-नहि । उपपद्यते-युक्तियुक्त भवति । अयभाव "असौ न सर्वज्ञ वक्तृत्वादेवदत्तवत्" इत्यनुमाने पक्षतयाऽभिमते किञ्चिदपिविषयकज्ञानाभाववति जने वक्तृत्वात्मकहेतोरभावात् "ह्रदो वह्निमान् धूमात्" इत्यादौ [1]स्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकवत्त्वसम्बन्धेन धूमाभाववद्ह्रदा त्मकदोषविशिष्टत्वेन धूमस्य हेत्वाभासतया यथा ह्रदपक्षकवह्न्यनुमापकत्व नास्ति तथा वक्तृत्वस्य तादृशे पक्षेऽसत्त्वेन वक्तृत्वा

---

१ स्वपदेन धूमाभाववद्ह्रदात्मकदोषस्य ग्रहणम्, तज्ज्ञान च धूमाभाववान् ह्रदो धूमश्चेति समूहालम्बनात्मक ग्राह्यम्, तज्ज्ञानविषय प्रकृतो हेतुर्धूम, हेतुतावच्छेदक धूमत्वम्, तद्वत्त्वस्य धूमे सत्त्वात्तादृशसम्बन्धेन तादृशदोषवत्त्व हेतावाकलनीयम् ।

भाववत्तादृशपक्षात्मकदोषस्य पूर्वोक्तसम्बन्धेन वक्तृत्वात्मकहेतौ सत्त्वेन वक्तृत्वस्य हेतोर्दुष्टतया[१] तस्य न तादृशपक्षकसर्वज्ञभेदानुमापकत्व मिति न भवता प्रतिज्ञातार्थसिद्धिरिति ॥ २८ ॥

ननु सर्वज्ञात्मकपक्षे परप्रकल्पितस्य सर्वज्ञस्य व्यवच्छेद साध्यते, एवञ्च न भवन्मतसिद्ध सर्वज्ञ सम्पद्यते इति पूर्व पक्षिणा युक्ति पूर्वपक्षोत्तरपक्षाभ्या खण्डयति—

परप्रकल्पितस्यैव, व्यवच्छेदोऽथ साध्यते ।
तदयुक्त यत शब्दो, न ते भाव व्यपोहते ॥२९॥

(अन्वय) अथ, परप्रकल्पितस्य, एव, व्यवच्छेद, साध्यते, तत्, अयुक्तम्, यत, शब्द, ते, भावम, न, व्यपोहते ।

वृत्ति —अथ-यदि । अव्ययानामनेकार्थत्वात् । परप्रकल्पि तस्य-परेण-अन्येन भवताऽऽर्हतेनेति यावत्, प्रकल्पित साधित परप्रकल्पितस्तस्य तथा भव मतसिद्धसर्वज्ञस्येति यावत । एव-खलु। व्यवच्छेदो-भेद । साध्यते सिद्धीक्रियते, साधनानुकूलकृति विषयीक्रियते इति यावत् । तत्-बुद्धिविषयीभूतपरप्रकल्पितभेद साधनम् । भवतामिति शेष । अयुक्तम्-अनुचितम्, युक्तिविरहित मितियावत् । अयुक्ततामेव प्रदर्शयति-यत इत्यादिना । यत -यस्मात् कारणात् । शब्द -" असौ न सर्वज्ञो वक्तृत्वादेवदत्तवत् "

१ इद वक्तृत्वाभाववत्तादृशपक्षात्मकदोषस्तथ्वात वक्तृत्वाभावा नकिञ्चिज्ज्ञो वक्तृत्वश्चेतिसमूहालम्बनात्मकम्, तद्विषय प्रकृतो हेतुवक्तृत्वम् हेतुतावच्छेदक वक्तृत्वत्वम् तद्वत्त्वस्यत्वरूपत्वे हेतौ सत्त्वेन तस्य हेतोर्दुष्टत्वमवसेयम् ।

इत्याकारकवाक्यसन्दर्भविशेष । ते–तव । भावम् सर्वज्ञभावम् भवन्मतसिद्धसर्वज्ञात्मक पदार्थमिति यावत्, न–नहि । व्यपोहते–दूरीकरोति । भवदनुमानव्यवहारघटकसर्वज्ञपदेन भवन्मतसिद्ध सर्वज्ञस्याप्रतिपादने मानाभावात् सर्वज्ञपदस्य सर्वज्ञत्वावच्छिन्ने शक्तत्वात् अन्यथा अनीलघटानयनतात्पर्येणापि "घटमानय" इत्येव व्यवहारापत्तेरिति भाव ॥ २९ ॥

एव वक्तृत्वहेतुना न तवेष्टसिद्धिरित्याह—

सर्वज्ञत्वेन वक्तृत्व, यतश्च न विरुध्यते ।
अतस्तेन स(न)सन्न्यायात्, तदभावोऽत्र साध्यते ॥३०॥

(अन्वय) च, यत, सर्वज्ञत्वेन, वक्तृत्वम्, न, विरुध्यते, समन्यायात्, अत, ते, तदभाव, अत्र, न, गम्यते ।

वृत्ति —च–पुन । यत –यस्मात् कारणात् । सर्वज्ञत्वेन–सकलविषयकज्ञानवत्त्वेन । वक्तृत्वम्–प्रवक्तृत्वम् । न–नहि । विरुध्यते–विरुद्ध भवति । समन्यायात्–सन्न्यायसवलितात् । अत –अस्मात्कारणात् । त–तव । तदभाव –सर्वज्ञत्वाभाव । अत्र–पक्षे । न–नहि । गम्यत–प्रतीयत ॥ "अतस्तेन न सन्न्यायात्" तदभावोऽत्र गम्यते "इत्येव द्वितीयार्द्धस्वीकारे तु अत, तेन, सन्न्यायात्, अत्र, तदभावो न गम्यते" इत्येवमन्वय विधाय अत –अस्माद्धेतो । तेन–वक्तृत्वेन हेतुना । सन्न्यायात्–समीचीनन्यायप्रयोज्य । तदभाव –सर्वज्ञत्वाभाव । अत्र–पक्षे । न–नहि । गम्यते–प्रत्येतु शक्यते" इत्येव व्याख्येयम् ॥ ३० ॥

पूर्वपक्षी,

असर्वज्ञाविनाभूत, दृष्ट सर्वत्र तन्मत ।
ततोऽसर्वज्ञसंसिद्धे-र्ननु कस्मान्न गम्यते ? ॥ ३१ ॥

(अन्वय) यत, तत, सर्वत्र, असर्वज्ञाविनाभूतम दृष्टम, तत, असर्वज्ञससिद्धे, ननु (तदभाव) कस्मात, न, गम्यते ? ॥

वृत्ति — यत –यस्मात्कारणात् । तत्–बुद्धिविषयीभूत वक्तृत्वम । सर्वत्र–सर्वस्मिन् स्थाने । असर्वज्ञाविनाभूतम्–असर्वज्ञसत्तानियत सत्ताकम् । दृष्टम्–ज्ञातम । तत –तस्मात्कारणात् । असर्वज्ञससिद्धे – वह्न्यविनाभूतेन धूमेन वह्नेरिव असर्वज्ञाविभूतेन वक्तृत्वेन असर्वज्ञस्य ससिद्धे । ननु निश्चयेन । पक्षे तदभाव –पक्षतया ऽभिमते सर्वज्ञत्वाभाव) कस्मात् कस्मात् कारणात् । न–नहि । गम्यते–प्रतीयते, अनुमीयते इति यावत । अय भाव यदेना विनाभूत तेन, तदनुमित भवति, यथा धूमो वह्न्यविनाभूत, तेन धूमेन वह्निरनुमितो भवति एवञ्च प्रकृतेऽपि असर्वज्ञाविना भूतेन वक्तृत्वेनासर्वज्ञस्य सिद्धिर्निर्विघ्नत्येवेति ॥ ३१ ॥

सिद्धान्ती समाधत्ते-श्लोकद्वयेन—

सर्वत्र दर्शनासिद्धे-रतीतादेरदर्शनात् ।
न तुल्यमग्निधूमादौ, यतोऽग्नेर्धूमभावतः ॥ ३२ ॥
एव यद्यन्यभावोऽसौ, सकृदप्यन्यथा तत ।
न धूम' स्यान्नचेदेव वक्तृत्व तन्निरन्धनम् ॥ ३३ ॥

(अन्वय) अतीताद, अदर्शनात्, सर्वत्र, दर्शनासिद्धे, अग्निधूमादौ, न, तुल्यम्, यत, अग्ने, धूमभावत । एवम्,

यदि, अन्यभाव, असौ, सहन, अपि, अन्यथा, (तदा) तत्र धूम, न, स्यात्, इत्थं, च, एवम् वक्तृत्वम्, तन्निबन्धनम् न ॥

वृत्ति —असाधादे-भूतप्रमुखस्य, भूतस्य आगतस्य चेति यावत्। अदर्शनात्-अनवलोकनात्। सर्वत्र-सकलेऽपि स्थाने। दर्शनस्य-असर्वज्ञाविनाभूतवक्तृत्वकर्मकावलोकनस्य असिद्धि सिद्धसमाना दर्शनासिद्धिस्तस्मात्तथा। अग्निधूमादौ वह्निधूमादिस्थले। न-नहि। तुल्यम्-समानम्। वह्न्यविनाभूतत्वस्यापि धूमे सर्वत्रादर्शने न समानमित्यर्थ। यत-यस्माद्धेतो। अग्न-वह्नि सकाशात्। धूमभावत-धूमस्य भाव उत्पत्तिर्धूमभाव स्तस्मात्तथा। एवञ्च धूमस्य वह्नेः सकाशादुत्पत्त्या वह्न्यविनाभूतत्वं धूमे निर्विवाद सिद्धमिति। एतदेव स्फोटयति यदभिप्रायादिना श्लोकेन-एवम्-अनेन प्रकारेण। यदि-चेत्। अन्यभाव-अन्यपदार्थ। असौ-बुद्धिविषयीभूतो धूम। सहन्-पकाराम। अपि-खलु। अन्यथा-वह्न्यनविनाभूत, वह्निन विनाभूत इतियावत् (स्यात्, तदा) तत्र-वह्नेः। धूम-धूम पदार्थ। न नहि। स्यात् भवेत्-नायेतेत्यर्थ। एवञ्च धूमे यदि वह्न्यविनाभूतत्व न स्वीक्रियेत तदा वह्ने सकाशात्तदुत्पत्तिरेव न समुदियात् अतो धूमे वह्न्यविनाभूतत्व स्वीकरणीयमकामेनापि पूर्वपक्षिणाऽपि, प्रकृते तु तन्नियमो नास्तीत्याह-नचेदं रमित्यादिना-इदं-असर्वज्ञवक्तृत्वादौ। च-पुन। एवम्-अनेनप्रकारेण। वक्तृत्वम्-हेतुतयोपन्यस्तम्। तन्निबन्धनम्-सोऽसर्वज्ञो निबन्धन कारणं यस्य तत्तथा, असर्वज्ञजनितमितियावत्। न-नहि। एवञ्च दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमित्यवसेयम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

कथं न तुल्यभावेऽपि, ननु सर्वस्य सर्वथा ।
अनन्तभूतदोषाद-रात्मनस्तु तदुद्भवात् ॥ ३४ ॥

(अन्वय) तु, अनन्तभूतदोषाद्, आत्मन, तदुद्भवात्, ननु तुल्यभावे, अपि, सर्वस्य, सर्वथा, कथम्, न ।

वृत्ति — तु-पुन । अनन्तभूतदोषाद्, अनन्ता अपरिमिताश्च ते भूता पृथिव्यादयोऽनन्तभूतास्तेषां दोषादिर्यस्य सोऽनन्तभूतदोषादिस्तस्मात्तथा अनन्तभूतत्वेपादिविशिष्टादित्यर्थ । आत्मन — जीवात्मन, असमक्षभूतादात्मन इति यावत्। तदुद्भवात्-वक्तृत्वोत्पत्ते ।

ननु-निश्चयेन । तुल्यभावे-गुणगुणिनोरभेदात् समानभावे, अभिन्नपदार्थत्वे इति यावत्। अपि-खलु। सर्वस्य-निखिलस्य। सर्वथा-सर्वप्रकारेण। कथम्-केन प्रकारेण। न-नहि। असर्वज्ञाविनाभूतत्वमिति शेष । सदोषादेवात्मनो वक्तृत्वोत्पत्तिस्वीकारात् असर्वज्ञादेव वक्तृत्वोत्पत्तिसिद्धेर्धूमवद् व्यविनाभूतत्वमिव वक्तृत्वेऽप्य सर्वज्ञाविनाभूतत्वसिद्धौ बाधकाभावात् तेन हेतुना सर्वज्ञभेदानुमितिसिद्धिरिति भाव ॥३४॥ समाधत्ते—

अग्निदोषाद्यनासत्य, धूमोऽप्यत्राग्निहेतुक ।
अन्यथाऽन्योऽपि तस्येत्थ, गमयेत् स्फुटनाद्यपि ॥३५॥

(अन्वय) धूम, अपि, अत्र, अग्निदोषाद्, अनासत्य, अग्निहेतुक, अन्यथा, अन्य, अपि, इत्थम्, तस्य, स्फुटनादि, अपि, गमयेत् ।

वृत्ति —धूम –वह्न्यनुमापकतया पर्वतचत्वरगोष्ठमहानसादौ प्रसिद्ध पदार्थ । अपि–खलु । अत्र–अग्निहोत्रे । अग्निर्नोपादि–वह्निदोषप्रमुखम् । अनासृत्य–अननुसृत्य । अग्निहेतुक –अग्निर्वह्नि हेतुर्यस्य स तथा वह्निकारणक । धूमो वह्निदोषाद्यननुसृत्यैव यत्न सकाशादुत्पन्नो भवति न तु वह्निर्नोपादुत्पन्नात इति, एवञ्च वक्तृत्वमपि न आत्मगतादन तमूतदोषादरत्वनुमहति किन्तु आत्मन, सकाशादेव, तथा च वक्तृत्वस्य नात्मगतदोषभूताद्-सर्वज्ञत्वाद्युत्पत्तिरिति न तस्य सर्वज्ञत्वाभावाविनाभूतत्वमिति भाव । विपक्षे बाधकमाह द्वितीयार्द्धेन–अन्यथा–वक्तृत्वस्याऽऽत्मगतदोष भूतादसर्वज्ञत्वादुत्पत्तिस्वीकार । अन्य–अपर, धूम इति यावत् । अपि–खलु । इत्थम्–अनेन प्रकारेण । तस्य–वह्ने । स्फुल्नादि–वर्णादिदलनजनितस्फोटारवादि । अपि–सम्भावनायाम् । गमयेत्–अनुमापयेत् । यथा धूमेन वह्न्यनुमितिस्तथा वह्निदोषादूरव्यनु मिति स्यात् न च भवति एवञ्च सदोषादात्मन आत्मगतदोषाद्वा न वक्तृत्वोत्पत्ति स्वीकर्तुं शक्या, तथा च सति न वक्तृत्वेऽसर्व ज्ञत्वाविनाभूतत्वमिति न तेनासर्वज्ञत्वानुमितिरितिभाव ॥ ३५॥

सर्वज्ञे वक्तृत्वमुपपादयति—

जानाति बहु यः सम्यक्, वक्ति किञ्चित् स तत्र यत् ।
जानान सर्वमप्येव, ननु कस्मान्न वक्ष्यति ॥ ॥ ३६ ॥

(अन्वय) य , सम्यक्, बहु, जानाति, स , तत्र, यत्, किञ्चित्, वक्ति, एवम्, सर्वम्, अपि, जानान , कस्मात्, न, वक्ष्यति ॥

वृत्ति —य –बुद्धिविषयीभूत कश्चित् । सम्यक्–समीचीनतया । बहु–बाढम् । जानाति–अवगच्छति । स –तादृश । तत्र–तस्मिन्

विषये। यत्-यस्माद्धेतो। किञ्चित् किमपि। वक्ति-निगदति। एवम्-अनेन प्रकारेण। सर्वम्-निखिलम्। अपि-खलु। जानान-जानन्, अवगच्छन्निति यावत्। कस्मात्-केन हेतुना। न-नहि। वक्ष्यति-निगदिष्यति। अपि तु सर्वं वदिष्यत्येवेति भाव। यस्मिन् विषये यो बहु जानाति तस्मिन् विषये सोऽप्रतिहत वक्ति यश्च पुन सर्वं जानाति स सर्वज्ञ कथं न ब्रूयादपि तु सर्वमेव ब्रूयादेवञ्च सर्वज्ञे वक्तृत्वमबाधितमेवेति भाव ॥ ३६ ॥

पुन श्लोकेनैकेन पूर्वोत्तरपक्षौ दर्शयति—

सर्वज्ञे न कचिद्दृष्ट-मसर्वज्ञत्वजं यदि।
न तद्दृष्टौ न दृष्ट यत्, तत्र तन्नेत्ययुक्तिमत् ॥ ॥ ३७ ॥

(अन्वय) कचित्, सर्वज्ञे, असर्वज्ञत्वजम्, न, दृष्टम्, यदि, तद्दृष्टौ, (यत्र) यत्, न, दृष्टम्, तत्र, तन्न, इति, अयुक्तिमत्, न?

वृत्ति —कचित्-कुत्रचित्। सर्वज्ञे-सर्वज्ञपदबोध्ये। असर्वज्ञत्वजम्-असर्वज्ञत्वजनित वस्तु। न-नहि। दृष्टम्-अवलोकितम्। (इति) यदि-चेत्। उच्यते इति शेष। समाधत्ते-द्वितीयार्द्धेन-(यत्र) तद्दृष्टौ-तदीयदर्शने, तदीयनेत्रे वा। यत्-यादृशम्। वस्त्विति यावत्। न-नहि। दृष्टम्-अवलोकितम्। तत्र-तस्मिन् स्थाने। तत्-तादृशम्। वस्त्विति शेष। न-नहि। वर्तते इति शेष। इति-अनेन प्रकारेण कल्पनम्। अयुक्तिमत्-अयुक्तम्। न-नहि? नन्व कार्यकरत्वात्, प्रभाया च वाकुत्यञ्जकत्वात्। अपि तु अयुक्तमेवेति। वाकुनो नन्व प्रभाभिव्यञ्जकत्व यथा—

"तथाभूता दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनया,
वने व्याधैः सार्द्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः ।
विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं,
गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु ॥"
इति ।

अत्र श्लोके "नाद्यापि कुरुषु" इत्यत्र काको प्रश्नाभिव्यञ्जकत्वमपि, अन्यथा "मयि न योग्यः खेदः (अप्रियत्वेन ज्ञानम्) कुरुषु तु योग्यः" इत्यस्य काकुव्यङ्ग्यस्य वाच्यसिद्ध्यङ्गत्वेन काव्यस्यास्य गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं स्यात् प्रश्नाभिव्यञ्जकत्वे तु तेनैव व्यङ्ग्येन वाच्यसिद्धौ पूर्वोक्तस्य व्यङ्ग्यार्थस्य वाच्यसिद्ध्यङ्गत्वाभावेन न गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमपि तु ध्वनित्वमेवेत्यन्यत्तरसं काव्यप्रकाशे तृतीयोल्लासे स्पष्टमिति ॥ ३७ ॥

नत्वादर्शनताऽस्यैव, साम्राज्यस्यैव नास्तिता ।
सर्वदर्शनं चास्य, पूर्वमेव निराकृतम् ॥ ॥ ३८ ॥

(अन्वय) अस्य, एव, अदर्शनत्वं, साम्राज्यस्य, एव, नास्तिता, न, च, च, अस्य सर्वं, अदर्शनम्, पूर्वम्, एव, निराकृतम् ।

वृत्ति—अस्य-तस्य, सर्वज्ञाधिकरणकासर्वज्ञत्वजनितगुणकर्मकावलोकनाभावस्य पुंस इति यावत् । इदं शब्दस्य सन्निकृष्टार्थबोधकस्य पूर्वपक्षनिरूपणप्रसङ्गे पूर्वमावेदितमवसेयम् । एव-खलु । अदर्शनता सर्वज्ञाधिकरणकासर्वज्ञत्वजनकगुणकर्मकानवलोकनत्वं । साम्राज्यस्य-मध्यज्ञत्वात्मकस्य । एव-खलु । नास्तिता-अभावः । न च-नैव । स्वीकर्तुं शक्येति । येनचिदुक्तेन सर्वज्ञोऽसर्वज्ञत्वजनित

वक्तृत्वादि वस्तु नावलोकित न तावता तस्मिन्तदसिद्धिर्भवितुमर्हति किन्तु सर्वैरदर्शनमेव प्रमाणीभवितुमर्हति न च तदस्तीत्युत्तरार्द्धेनाह सर्वैरदर्शनमित्यादि-च-पुन । अस्य-सर्वज्ञाधिकरणकासर्वज्ञत्वजन्य। सर्वै -निखिलैर्जनै । अदर्शनम्-अनवलोकनम । पूर्वम्-प्राक्। एव-खलु। निराकृतम्-दूरीकृतम, खण्डितमिति यावत् ॥ ३८ ॥

सिद्धान्ती पूर्वपक्षिहेतौ व्यभिचार दर्शयति—

साध्येनाप्रतिबन्धित्वाद्, व्यभिचार्येष सूरिणा।
विपक्षे बाधकाभावा-दुक्तस्तत्रापि सम्भवात् ॥ ॥ ३९ ॥

(अन्वय) साध्येन, अप्रतिबन्धित्वात्, एष, (हेतु), सूरिणा, व्यभिचारी, उक्त, विपक्षे, बाधकाभावात्, तत्र, अपि, सम्भवात् ॥

वृत्ति —साध्येन-अनुमेयेन असर्वज्ञत्वेनेति यावत्। अप्रतिबन्धित्वात् व्याप्त्यात्मकसम्बन्धाभाववत्त्वात्। एष -अयम, हेतु -वक्तृत्वात्मक कारणम्। सूरिणा-विदुषा पूर्वपक्षिणा। व्यभिचारी-साध्याभाववद्वृत्तित्वात्मकव्यभिचारवान्। उक्त -प्रयुक्त । व्यभिचारित्वमेव प्रकटयति-विपक्षे इत्यादि। विपक्षे-निश्चितसाध्याभाववति साध्यप्रकारकनिश्चयविशेष्ये इति यावत्। सर्वज्ञत्वाभावात्मकसाध्यप्रतियोगिकाभाववति सर्वज्ञ इति यावत्। बाधकाभावात्-वक्तृत्वात्मकहेतो सत्त्वे प्रतिबन्धकाभावात्। तत्र-निश्चितसाध्याभाववति सर्वज्ञे। अपि-खलु। सम्भवात्-सत्त्वात् ॥३९॥

दृष्टवृत्तेऽप्यसर्वज्ञे, ज्ञानवैराग्यजा गुणा।
सदसत्त्वेन निर्णेतु, शक्यन्ते नैव सर्वथा ॥ ॥ ४० ॥

कायवाक्कर्मवृत्त्यापि, गुणदोषेन निश्चय ।
बुद्धिपूर्वोऽन्यथापि स्या-च्छैलूषस्येव ससदि ॥ ॥ ४१ ॥

(अन्वय) असर्वज्ञे, देवदत्ते, अपि, ज्ञानवैराग्यजा , गुणा , सदसत्त्वेन, सर्वथा, निश्चेतुम् , नैव, शक्यन्ते ॥ ४० ॥

कायवाक्कर्मवृत्त्या, अपि, गुणदोषे, न, निश्चय , शैलूषस्य, ससदि, इव, बुद्धिपूर्वोऽन्यथा, अपि, स्यात् ॥ ४१ ॥

वृत्ति —असर्वज्ञे–सर्वज्ञतापरिरहिते, छद्मस्थे, किञ्चिज्ज्ञे वति यावत्। देवदत्ते–देवदत्ताभिधाने कस्मिंश्चित्पुरुषविशेषे। अपि–खलु। ज्ञानवैराग्यजा –सम्यग्ज्ञानवैराग्यसाहित्यजनिता । गुणा – उत्कर्षाधायका धर्मादय । सदसत्त्वेन–अस्तित्वनास्तित्वेन। सर्वथा–सर्वप्रकारेण। नैव–न खलु। निश्चेतुम्–निर्णेतुम् । शक्यन्ते– शक्यनाविषयाक्रियन्ते ॥ ४० ॥

कायवाक्कर्मवृत्त्या–काय शरीरञ्च वाक् वाणी च कायवाचम्, तस्य कर्मवृत्ति –कर्मात्मकव्यापार , कायकर्मवृत्त्या वाक्कर्मवृत्त्या चेत्यर्थ । गुणदोषे–सप्तम्यर्थो विषयता, तथा च गुणदोषविषयक इत्यर्थ , निश्चय –निर्णय । न–नहि। कायवाक्कर्मवृत्त्यापि गुण दोषयोर्निश्चयो नैव कर्तुं शक्यत इत्यर्थ । शैलूषस्य–नटस्य। ससदि–सभायाम । इव–यथा। बुद्धिपूर्वोऽन्यथा–बुद्धिपूर्वकमन्यथा करणम्। अपि–सभावनायाम्। स्यात्–भवेत। शैलूषा ससदि बुद्धिपूर्वक सामाजिकानान दर्शयितुमवास्तविकमन्यथाभूतमाचार दर्शयन्तीति तेषु न गुणदोषविनिश्चयस्तथाऽवरनेऽपि बुद्धिपूर्व- मन्यथाकरणसम्भवात्र तत्रापि गुणदोषविनिश्चय कर्त्तुमपीति भाव , एवञ्च साधयन्ति वक्तृत्वात्मकहेतोर्न निश्चयोऽपीति

न यतो वीतरागत्वे, तथा चेष्टोपपद्यते ।
क्लिष्टा प्रयोजनाभावा-न्ननु तत् किम् निश्चय ॥ ॥४२॥

(अन्वय) यत, वीतरागत्वे, प्रयोजनाभावात्, क्लिष्टा, तथा चेष्टा, न, उपपद्यत, तत्, ननु निश्चय, किम्, न ।

वृत्ति —यत –यस्माद्धेतो । वीतरागत्वे रागराहित्ये । प्रयोजना भावात्–फलाभावात । क्लिष्टा–क्लेशावहा । तथाचेष्टा–बुद्धिपूर्वका यथा करणादि । न–नहि । उपपद्यते–उपपन्ना भवति । तत् तस्माद्धेतो । ननु–निश्चयेन । निश्चय –वक्तृत्वाभावादिनिर्णय । किम्–कथम् । न–नहि । अपि तु तथानिश्चयो भवेदेवेति वक्तृत्वादिदर्शनेन सर्वज्ञत्वमनुपपन्न स्यादिति भाव ॥ ४२ ॥

सिद्धान्ती समाधत्ते—

तथानामस्वभावत्वे, भवोपग्राहिकर्मण ।
कदाचिदुचितैपैव, तत किं नोपपद्यते ॥ ॥ ४३ ॥

(अन्वय) भवोपग्राहिकर्मण, तथानामस्वभावत्वे कदाचित्, एषा, उचिता, एव, तत, किम्, न, उपपद्यते ? ॥

वृत्ति —भवोपग्राहिकर्मण –ससारसमर्थककर्मण सकाशात् । तथानामस्वभावत्वे–तादृशनामस्वभावताया सत्याम् । कदाचित् जातु चित् । एषा–इयम् चेष्टेति यावत् । उचिता–योग्या । एव–खलु । तत –तस्माद्धेतो । किम्–कथम् । न–नहि । उपपद्यते–युज्यते, अपितूपपद्यत एवेति ज्ञानवैराग्यादिजनित वक्तृत्वादिक सर्वज्ञेऽपि सम्भवत् तस्मिन् सर्वज्ञत्वाभाव साधयितुमर्हतीति भाव ॥ ४३ ॥

साक्षादगम्यमानेषु, ततस्तत्र विनिश्चय ।
स एव नैवमिति वा, छद्मस्थस्य न युज्यते ॥४४॥

(अन्वय) साक्षात्, अगम्यमानेषु, "स एव नैव वा" इति, विनिश्चय छद्मस्थस्य, न, युज्यते, तत , तत्र, (विनिश्चय)।

वृत्ति —साक्षात्-प्रत्यक्षम् । अगम्यमानेषु-अप्रतीयमानेषु पदार्थेषु । "स एव नैव वा" स पदार्थो इत्थम्भूतो नेत्थम्भूतो वा । इति एवम्भूत । विनिश्चय-विशेषतो निर्णय । छद्मस्थस्य-असर्वज्ञस्वरूपस्यात्मन । न-नहि । युज्यते-उपपद्यते । तत-तस्माद्धेतो । तत्र-तस्मिन् मध्ये । तादृश विनिश्चय स्वीकरणीय इति भाव ॥ ४४ ॥

न चात्र यस्तु सर्वज्ञ , स वक्ता नेति शक्यते ।
वक्तु तथाऽप्रसिद्धत्वा-दुच्यते चेन्न युक्तिमत् ॥४५॥
तदभावादथाऽवृत्ति-स्तत्र हेतोर्न मानत ।
न सिद्ध इति सन्यायाद् व्यतिरेको न पुष्कल ॥४६॥

(अन्वय) तु, अत्र, य , सर्वज्ञ , स , वक्ता, न इति, न च, वक्तुम, शक्यते, अप्रसिद्धत्वात्, तथा, उच्यते, चेत्, न, युक्तिमत्, तदभावात्, अथ, तत्र, हेतो , अवृत्ति , न, मानत, इति, सन्यायात्, न , सिद्ध , व्यतिरेक , पुष्कल , न ॥

वृत्ति —तु-पुन । अत्र-अनुमानपरम्परायाम् । " य सर्वज्ञ स वक्ता न" इति-एवम् । न च-नहि ।

शक्यते–शक्तिमता भूयते। पूर्वपक्षी पुन शङ्कते–तथाऽप्रसिद्धत्वा दित्यादि–अप्रसिद्धत्वात् सर्वज्ञाधिकरणकवक्तृत्वाप्रसिद्धे। यथा–तेन प्रकारेण 'य सर्वज्ञ स यथा न" इत्येव प्रकारेणापि यावत्। उच्यते–पूर्वपक्षिणा मया प्रयोक्तु शक्यत चेत्–(इदम्) युक्तियुक्तम्। न–नहि। कुत इति चेत्तत्राह–तदभावात्–अप्रसिद्धत्वाभावात्। "वक्तृत्व न सर्वज्ञवृत्ति अप्रसिद्धत्वात्" इत्येव पूर्व पक्षिणा नो कथचित् शक्यते–वक्तृत्वस्य पक्षेऽप्रसिद्धत्वाद्धेतुतारसत्त्वेनासिद्धिदोषदुष्टतयाऽननुमापकत्वादिति भाव। अथ–समुच्चयार्थकमव्ययम्। तत्र–पूर्वपक्षिण। हेतो–असर्वज्ञत्वानुमापकलिङ्गस्य (तत्र–विपक्षे सर्वज्ञे) मानत–प्रमाणत। प्रवृत्ति–प्रवर्तनम्। न–नहि। एवञ्च तत्र हेतावव्यभिचारित्वमिति भाव। इति–एव प्रकारेण। सन्यायात्–समीचीनन्यायत, सत्तर्कादिति यावत्। स–प्रसिद्ध सर्वज्ञ, वीतरागत्वादिना प्रसिद्ध सर्वज्ञपदवाच्य। सिद्ध–निष्पन्न सिद्धिगत इति यावत्। व्यतिरेक–सर्वज्ञाभाव। पुष्कल–पर्याप्त। न–नहि। इति ॥ ४६ ॥

यच्च पूर्वम् "असौ न सर्वज्ञो वक्तृत्वात् देवदत्तवत्" इत्यनुमानेन सर्वज्ञत्व खण्डितम् "न वक्तृत्वमदेहस्य" इत्यादिना वक्तृत्वे रागादिनिबन्धत्वप्रतिपादनात् तत्प्रतिसमाधीयते सिद्धान्तिमि—यच्चोक्त न वक्तृत्वमदेहस्य (श्लो० २०) इत्यादिनेति—

६६–(मूलम्) यच्चोक्तं "न वक्तृत्वमदेहस्य" (श्लो० २०) इत्यादिना वक्तृत्व रागादिनिबन्धनमिति एतदपि पारम्पर्येण तेषा तन्निबन्धनत्वे दोषाभावात् अबाधकमेव,

वक्तृत्वस्य रागादिनिबन्धनत्वमपि साक्षादेव दृष्टान्ते भवति रागादीनां पारम्पर्येण वक्तृत्वकारणत्वे दोषाभावात्, ततः प्रमाणेन भवद्भिरुपपादितं वक्तृत्वस्य रागादिनिबन्धनत्वमपि सर्वज्ञ सिद्धावबाधकमेव, वक्तृत्वे रागादिनिबन्धनत्व प्रमाण्येन साक्षात् वक्तृत्वेन सर्वज्ञत्वाभावसाधने विपरीतं रागादीनां तन्निबन्धनत्व साक्षाद् भवताऽपि न साधयितुं शक्यम् परम्परया तन्निबन्धनत्व तु न सर्वज्ञत्वाभावसाधकमिति न वक्तृत्वहेतुकेनानुमानेन भवतो मनोरथसिद्धिः । ननु पारम्पर्येणापि रागादिजन्यत्वं वक्तृत्व स्वीक्रियते चेद् वीतरागत्वव्याघातः सर्वज्ञवीतरागयोर्भवद्भिरनभ्युपगम्य स्वीकारात् इति शङ्कां मनसि निधायाह-इत्यत आह—

६७ (मूलम्)-इष्यन्त एव हि भगवतोऽतीता रागादयः,

भगवतः सर्वज्ञत्वस्यातीतारागादयो निश्चयेनाभ्युपगम्यन्त एवेति न वीतरागत्वव्याघातः, अतीतरागादिस्वीकारपक्ष एव वीतरागत्वस्याभि धर्मार्थे व्यपदेशेऽपि प्रमादस्य तत्पूर्वकत्वदर्शनात् "अत्र गृह पत्नी मम" इति व्यवहारस्यापि गृहे पत्नसम्बन्धीकारे व्यवहारप्रसङ्गः, अनुगतातीतरागादेरस्वीकारे वीतरागपदे मुख्यार्थानुपपत्त्या लक्षणा भ्युपगमप्रसङ्गः ।

ननु देहकारणानां रागादीनां विनाशे तत्कार्यस्य देहस्यैव रागादिकार्यस्य देहस्यापि विनाशः प्राप्नोतीत्यागङ्कां सर्वज्ञ- समाधत्ते-तथापीत्यादिना—

६८ (मूलम्)-न च तन्निवृत्तौ

... तेषां तन्निमित्तकारणत्वात्

कार्यस्य कियन्तमपि कालमवस्थानाविरोधात् तन्निनाश भावेऽपि घटादिविनाशासिद्धेः ।

अथ भाव लोके कपालादेरुपादानकारणस्य विनाशादेव कार्य्यस्य घटादेर्विनाशो दृश्यते न तु निमित्तकारणविनाशेऽपि कार्य्यनाशः क्वचिद्दृष्टो दृश्यते वा, दण्डादेरुपादानकारणस्य नाशेऽपि घटाद्यात्मककार्य्यदर्शनात् अन्यथा तन्निनाशभावेऽपि घटादिविनाशापत्तिः स्यात्, एवञ्च रागादीनां देहादिकार्य्यं प्रति निमित्तकारणत्वे न तदीयविनाशस्य देहनाशप्रयोजकत्वान्न तन्निवृत्तौ तन्निवृत्तिरिति ।

ननु रागादीनां वक्तृत्वोपादानकारणत्वे रागादिनाशप्रयोज्यो वक्तृत्वनाश इति रागादिविनाशे वक्तृत्वविनाशोऽप्यापद्येत, दृश्यते च रागादिविरहितस्यापि वक्तृत्वमिति वक्तृत्वोपादानकारणं पूर्वपक्षी पृच्छति–उपादाननिबन्धनमिति

समाधत्ते–उच्यत इति—

६९ (मूलम्)–उपादाननिबन्धनं किमस्य वक्तृत्वस्येति चेद्? उच्यते, भाषाद्रव्याण्यात्मप्रयत्नश्च, अत एव कश्चित् प्रक्रान्तवस्तुनि रागाद्यभावेऽपि सता साक्षादेव वक्तृत्वोपलब्धेः, अन्यथा तदभावप्रसङ्गात्, तथा सति व्यवहारोच्छेद इति,

भाषाद्रव्याण्यात्मन प्रयत्नश्च वक्तृत्वोपादाननिबन्धनमिति । ननु कथमेतज्ज्ञायत इति चेदत आह–अत एवेति–कश्चित्–

कुत्रचित् । प्रकृतवस्तुनि प्रकरणविषयीभूते पदार्थे, सम्यग्यर्थो विषयस्य तथा च प्रकरणविषयीभूतपदार्थविषयकरागाद्यभावेऽपि सताम्-सत्पुरुषाणाम् साक्षादेव-सद्य एव वक्तृत्वोपलब्धे वक्तृत्वदर्शनादिति रागाद्यभावेऽपि वक्तृत्वोपलब्धिदर्शनात् रागादयवक्तृत्वोपादानकारणत्व निरस्त वेदितव्यमिति भाव । अन्यथा-रागादीना वक्तृत्वोपादानकारणत्वस्वीकारे च रागाद्यभावे वक्तृत्वाभावप्रसङ्ग इति । जायता नाम वक्तृत्वाभाव कि नश्छिन्न मित्याह-तथेति वक्तृत्वाभावप्रसङ्गे सति व्याख्यानादिव्यवहार विलोपापत्तिरिति । एतन "नवक्तृत्वमदहस्य' इत्यादिनोपपादितमसर्वज्ञत्वमपहस्तित वेदितव्यम् ।

पूर्वं पूर्वपक्षिणा "विवक्षया च वक्तृत्व, साचेच्छाभावतो हि यत् । रागमतश्च वक्तृत्वात्, न सर्वज्ञ इतिस्थितम्"॥ इत्यनेन श्लोकेन वक्तृत्वस्य विवक्षाधीनत्वम् विवक्षायाश्च पुनरिच्छाभावाधीनत्वम्, इच्छाभावस्य रागाधीनत्वमिति वक्तृत्वस्य रागनिबन्धनत्वात् वक्तृत्वेन हेतुना सर्वज्ञत्वाभाव साधितस्तत्खण्डयितु मुपक्रमते-यदोक्तमित्यादि—

७० (मूलम्)-यदोक्तं-" विवक्षया च वक्तृत्वम् " (श्लोक २१) इत्यादि एतदप्ययुक्तम्,

एतत्-कथितप्रकारेण वक्तृत्वहेतुकसर्वज्ञत्वाभावसाधनम् अपि-खलु अयुक्तम्-न युक्तमित्यर्थ, तत्र हेतुमाह-विवक्षेत्यादि—

७१ (मूलम्)-विवक्षामन्तरेणापि क्वचिद्वक्तृत्वसिद्धेः सुप्तमत्तादिषु तथादर्शनात्,

विवक्षां विनापि क्वचित् वक्तृत्वदर्शनात् "विवक्षया च वक्तृत्वम्" इति तदुक्तिरसङ्गतेति भावः । ननु विवक्षां विनापि वक्तृत्वमिति भवता कथनमप्रमाणम् विवक्षयैवास्मदादीनां वक्तृत्वोत्पत्तेरतो विवक्षां विनापि वक्तृत्वं दर्शयति सुप्तेति-सुप्तमत्तादीनां जनानां पूर्वतो विवक्षाभावेऽपि वक्तृत्वं सर्ववादिसिद्धमिति भावः । सुप्तमत्तादिषु तथादर्शनात् इत्यस्य-सुप्तमत्तादिषु जनेषु विवक्षाऽभावेऽपि तथादर्शनात्-तेन प्रकारेण वक्तृत्वदर्शनात् इत्यर्थः। अथवा-तथादर्शनात् इत्यत्र तथाऽदर्शनात् इत्येवच्छेदः कार्यः । सुप्तमत्तादिषु तथा-तेन प्रकारेण विवक्षापूर्वकत्वेन वक्तृत्वस्य अदर्शनात्-अनुपलब्धेरित्यर्थो बोध्यः उभयथापि ग्रन्थसङ्गतेः ।

ननु सुप्तमत्तादिषु विवक्षा नास्ति कथम् वक्तृत्वानुपपत्तेरेवञ्च दृष्टान्तासङ्गतिमाशङ्कते तत्रापीति--

७२ (मूलम्)-तत्रापि साऽस्त्येवेति चेत्, न, तथा प्रतीत्यभावात्, प्रबुद्धादावुक्तस्मरणानुपलब्धेः,

तत्रापि-सुप्तमत्तादिजनेष्वपि सा-बुद्धिविषयीभूता वक्तृत्वकारणीभूता विवक्षेत्यर्थः, समाधत्ते-नेति-यदि तत्रापि विवक्षा स्यात्तदा तेषु जनानां विवक्षुरयमिति प्रतीतिः स्यात् न च भवति प्रतीतिरतः प्रतीत्यभावात् तेषु वक्तृत्वाभाव उपपादनीयः । तथा-तेन प्रकारेण विवक्षुत्वप्रकारेण प्रतीतेरभावादित्यक्षरार्थः । न चैतावता सुप्तमत्तादयो विवक्षाभाववन्तो विवक्षाभाववत्त्वेन प्रतीयमानत्वात् इत्येवमनुमाने हेतुसाध्ययोरैक्यात् "अयं घटो घटत्वात्" इति वदनुमानमप्रयोजकं स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते-प्रबुद्धेति-स्वप्नात् उन्मादावस्थायाश्च विनिर्मुक्ते प्रबुद्धादौ जने प्रागुक्तस्य स्मरणं न

भवति तस्मात् तदवस्थाया वक्तृत्वस्य विवक्षापूर्वकत्वाभाव स्वी करणीयत्रामापद्यते, विवक्षयोत्तरस्य स्मरणं लोके दृश्यते यच्चान्य थोक्तं भवति न तत्स्मरणपथमायातीति निश्चितम् एवञ्च शयनादित प्रबुद्धस्य जनस्य प्रागुक्तस्मरणाभावात्तदीयवक्तृत्वस्य विवक्षापूर्वकत्व न सम्भवतीति भाव ।

ननु प्रबुद्धादौ जने प्रागुक्तस्मरणानुपलब्धौ सत्यामपि मया विवक्षा स्वीक्रियत एवेति चेत् का क्षतिरित्याशङ्क्य समाधत्ते- तथापीति—

७३ (मूलम्) तथापि तत्कल्पनेऽतिप्रसङ्ग , कातर-विवक्षाया क्वचिच्छूरशब्दप्रयोगदर्शनात्,

तथापि प्रबुद्धादौ जने प्रागुक्तस्मरणानुपलब्धौ सत्यामपि । तत्कल्पने विवक्षाभ्युपगमे अतिप्रसङ्ग -अन्यथाप्यन्यदनिष्टस्यापत्ति स्वीकरणा स्यात् । विवक्षया वक्तृत्वमितिनियमाभावमुपपादयति -कातरविवक्षायामिति-अय भाव -' तत्पदार्थविवक्षाया तद्वाचक-शब्दप्रयोग , तत्पदार्थाविवक्षाया तत्पदार्थवाचकशब्दाप्रयोग इत्येव मन्वयव्यतिरेकौ यदि वक्तृत्वविवक्षयो स्यात तदा विवक्षया वक्तृत्वमित्येव नियम स्वीकरणीय स्यात् तावेव तु न तयो स्तो यत कातरविवक्षाया कातरशब्दे प्रयोक्तव्ये क्वचित् शूरशब्द प्रयोगोऽपि दृश्यते, एवञ्च कातरविवक्षाया कातरशब्दप्रयोगाभावा दन्वयव्यभिचार एव शूरपदार्थाविवक्षाया शूरशब्देऽप्रयोक्तव्येऽपि शूरशब्दप्रयोगदर्शनाद् व्यतिरेकव्यभिचारोऽपि वर्तते तथा च " विवक्षया वक्तृत्वम " इतिनियमो नेति सिद्धम । ननु कातर विवक्षया शूरशब्दप्रयोगस्थलेऽपि कातरविवक्षानन्तर शूरविवक्षात

शूरशब्दप्रयोगदर्शनात् न व्यतिरेकव्यभिचार इत्याशङ्कते-तत्रेति समाधत्ते-नेति—

७४ (मूलम्)-तत्राप्यन्तराले शूरविवक्षाऽस्तीतिचेत्? न, प्रमाणाभावात्, तच्छब्दप्रयोगान्यथानुपपत्ति प्रमाणमिति चेत्, न, सन्देहानिवृत्ते, अविवक्षापूर्वकत्वेऽपि विरोधासिद्धे,

प्रमाणाभावात्-आन्तरालिकशूरविवक्षाया प्रमाणाभावादित्यर्थ। ननु शूरविवक्षा विना तच्छब्दप्रयोगान्यथानुपपत्त्याऽर्थानुपपत्तिरेव तत्रप्रमाणमिति शङ्कते-तच्छब्देति—समाधत्ते-नेत्यादिना-अयं भाव -यदि शूरविवक्षा पुरस्कृत्य शूरशब्दप्रयोग स्यात्तदा सन्देह निवृत्त्या भवितव्यम अर्थात् अयं शूरोऽशूरो वेति सन्देहेन न भवितव्यम्, तद्विवक्षया तच्छब्दप्रयोगश्च सन्देहनिवर्तको भवति प्रकृते च कातरविवक्षाकालिकशूरशब्दप्रयोगस्थले "अयं शूर एव" इत्याकारकनिश्चयप्रयोज्या सन्देहनिवृत्तिर्न भवतीत्यत शूरशब्द प्रयोगस्याविवक्षापूर्वकत्वकल्पनेऽपि कश्चिद्विरोधो न दृश्यतेऽत आन्तरालिकशूरविवक्षायामर्थापत्तिरप्रमाणमिति सिद्धम।

ननु तत्पदार्थविवक्षाऽभावेऽपि तच्छब्दप्रयोगश्चेत्, प्रयोगस्य निर्हेतुकत्वमायाति ततश्च यदन्निर्हेतु" ... वैदिक भवतीति सर्वदा तच्छब्दप्रयोगापत्तेरन ... शूर" इति प्रयोगाद्विरोध ...

समाधत्ते ...

७५ (मूलम्) तदभावे स्वहेतुत्वेन सदा तच्छब्दप्रयोगापत्तेर्विरोधसिद्धिरिति चेत् न, अहेतुकत्वासिद्धेः, तथाविधभाषाद्रव्यात्मप्रयत्नहेतुकत्वात्,

तद्विवक्षाभावेऽपि तत्प्रयोगे भवद्भिः स्वीकृतस्याहेतुकत्वस्या सिद्धत्वादिति, कुत इति चेत्-तथाविधेति-भाषाद्रव्यात्मप्रयत्नानां वक्तृत्व (शब्दप्रयोग) प्रति हेतुत्वस्य पूर्वं निरूपितत्वात् तथा चाहेतुकत्व शब्दप्रयोगस्य नापादनीयतामर्हतीति कुत सर्वदा तच्छब्दप्रयोगापत्तिरिति भाव ।

ननु भाषाद्रव्यात्मप्रयत्नानां वक्तृत्वहेतुत्वेन यद्योजनम्, तच्च राजाज्ञेति किं प्रमाणमित्याशङ्क्य समाधत्ते-तेषां चेति—

७६ (मूलम्)-तेषां च तथाविधत्वस्यादृष्टादिनिबन्धनत्वात्, अन्यथा, विवक्षाया अपि सदाभावनोक्तदोषानतिवृत्ते,—

तेषाम्-भाषाद्रव्यात्मप्रयत्नानाम् च-पुन तथाविधत्वस्य-वक्तृत्वहेतुत्वस्य अदृष्टादिनिबन्धनत्वात्-अदृष्टादिप्रयोज्यत्वात् । ननु भाषाद्रव्यादीनां तथाविधत्वस्यादृष्टादिनिबन्धनत्वं न मया स्वीक्रियते इतिचेत्तत्राह-अन्यथेति-अन्यथा-भाषाद्रव्यादीनां वक्तृत्वहेतुत्वस्यादृष्टादिनिबन्धनत्वास्वीकारे विवक्षाया अपि सदा-सर्वदा-भावेन सत्त्वेन उक्तदोषानतिवृत्ते-प्रागुक्तदोषानतिक्रमणात्, विवक्षाया अप्यहेतुकत्वप्रसक्त्या "विवक्षया च वक्तृत्वम्" इत्यादि दोषानवकाशादिति भाव ।

शूरशब्दप्रयोगदर्शनात् न व्यतिरेकव्यभिचार इत्याशङ्कते-तत्रेति समाधत्ते-नेति—

७४ (मूलम्)-तत्राप्यन्तराले शूरविवक्षाऽस्तीति चेत्? न, प्रमाणाभावात्, तच्छब्दप्रयोगान्यथानुपपत्तिः प्रमाणमिति चेत्, न, सन्देहानिवृत्तेः, अविवक्षापूर्वकत्वेऽपि विरोधासिद्धेः,

प्रमाणाभावात्-आन्तरालिकशूरविवक्षायां प्रमाणाभावादित्यर्थः। ननु शूरविवक्षां विना तच्छब्दप्रयोगान्यथानुपपत्त्याऽर्थापत्तिरेव तत्रप्रमाणमिति शङ्कते-तच्छब्देति—समाधत्ते-नेत्यादिना-अयं भावः-यदि शूरविवक्षां पुरस्कृत्य शूरशब्दप्रयोगः स्यात्तदा सन्देहनिवृत्त्या भवितव्यम् अर्थात् अयं शूरोऽशूरो वेति सन्देहेन न भवितव्यम्, तद्विवक्षया तच्छब्दप्रयोगश्च सन्देहनिवर्तको भवति प्रकृते च कातरविवक्षाकालिकशूरशब्दप्रयोगस्थले "अयं शूर एव" इत्याकारकनिश्चयप्रयोज्या सन्देहनिवृत्तिर्न भवतीत्यतः शूरशब्दप्रयोगस्याविवक्षापूर्वकत्वकल्पनेऽपि कश्चिद्विरोधो न दृश्यतेऽत आन्तरालिकशूरविवक्षायामर्थापत्तिरप्रमाणमिति सिद्धम्।

ननु तत्पदार्थविवक्षाऽभावेऽपि तच्छब्दप्रयोगश्चेत् तच्छब्दप्रयोगस्य निर्हेतुकत्वमायाति ततश्च यद्यन्निर्हेतुकं भवति तत्तत्सार्वदिकं भवतीति सर्वदा तच्छब्दप्रयोगापत्तेः शूरवक्तव्येऽपि "शूर शूर" इति प्रयोगाद्विरोधः स्यादित्याशङ्कते-तदभाव इति—

समाधत्ते नेत्यादि—

७५ (सूत्रम्) तदभावे स्वहेतुत्वेन सदा सम्यग्द प्रयोगापत्तेर्विरोधसिद्धिरितिचेत् न, अहेतुत्वासिद्धेः, तथा विधमापाद्रव्या समय तद्धेतुत्वात्,

तद्विवक्षाभावेऽपि तत्प्रयोग सर्वदा स्वीकृतस्याहेतुकत्वस्या सिद्धत्वादिति, पुन इति चेत्-तथाविधेति-भाषाद्रव्यासमवधानाना वक्तृ:(शब्दप्रयोग) प्रति हेतुत्वस्य पूर्वं निश्चितत्वात् तथा चाहेतुकस्य शब्दप्रयोगस्य नावाऽसीत्यातसमीति पुन सर्वदा स्वच्छन्दप्रयोगापत्तिरिति भाव ।

ननु भाषाद्रव्यादसमवधानाना वक्तृत्वहेतुत्वेन पददोषाप न च दायातीति किं प्रमाणमित्याशङ्कय समाधत्ते-तेषां चेति—

७६ (सूत्रम्)-तषा च तथाविधत्वस्यादृष्टादिनिबन्धन त्वात्, अन्यथा, विवक्षाया अपि सदाभावनात्कदोषा ननिवृत्तेः,—

तेषाम्-भाषाद्रव्यासमवधानानाम च-पुन तथाविधत्वस्य- वक्तृत्वहेतुत्वस्य अदृष्टादिनिबन्धनत्वात्-अदृष्टादिप्रयोज्यत्वात् । ननु भाषाद्रव्यादीना तथाविधत्वस्यादृष्टादिनिबन्धनत्वं न सदा स्वीक्रियत इतिचेत्तत्राह-अन्यथेति-अ यथा-भाषाद्रव्यादीनां वक्तृत्वहेतुत्वस्यादृष्टादिनिबन्धनत्वानङ्गीकार विवक्षाया अपि सदा-सर्वदा-भावेन सत्त्वेन उक्तदोषानिवृत्ते -प्रागुक्तदोषानतिवर्तनात्, विवक्षाया अप्यहेतुकत्वप्रसक्त्या "विवक्षया च वक्तृत्वम्" इत्यादि दोषापत्तेरकाशादिति भाव ।

भगवन सर्वज्ञत्यामनस्कत्वेन इच्छैव नोपपद्यते इति तदीय वक्तृत्वस्य विवक्षाहेतुकत्वाभावेन "विवक्षया च वक्तृत्वम्" इत्यादि दोषोऽनुपपन्न एव पूर्वपक्षिणामित्याशयेनाह—अमन स्कत्वेन चेत्यादि ।

७७ (मूलम्)-अमनस्कत्वेन च भगवत इच्छानुपपत्तेः तथावाग्योगस्य च चेष्टामात्रत्वात्, "ततश्च साचेच्छा भावता हि यद्राग" इत्येतदप्यपार्थकमेव, तत्रेच्छाभावसिद्धेः।

ननु वाग्योगात्मक वक्तृत्व विवक्षा विनाऽनुपपन्नमिति चेत्तत्र तथेति—तथा वाग्योगस्य ज्ञात्यभिधानप्रयोज्यतीयमानवक्तृत्व स्य च—पुनः, चेष्टामात्रत्वात्—केवलचेष्टात्मकत्वादित्यर्थः । एवस्थिते फलितमाह—ततश्चेति ततश्च—वाग्योगस्य तस्येच्छाप्रयोज्यत्वाभावादय च। "सा चेच्छाभावतो हि यद्राग" इत्येतदपि पूर्वोक्तम् व्यर्थमेवे त्यर्थ, तत्र हेतुमाह—तत्रेच्छेति—तत्र भगवति सर्वज्ञे इच्छाभावस्य असिद्धेः—अनिष्पत्तेः । एवञ्च न रागवेदितो दोष इति भाव ।

ननु भगवतीच्छाभावासिद्धिप्रख्यापनेनेच्छाभावप्रयोजकरागा भावोऽप्यर्थत साध्यते स एव (इच्छाभाव एव) तु नाद्यापि नासिद्धस्तत कथमिच्छाभावप्रयोजको रागो भगवति न स्वीक्रियता मितिचेत्तत्राह—भावेऽपीति—

७८ (मूलम्)-भावेऽपि शुद्धेच्छाया रागायोगात् तथा लोकप्रतीते ।

(इच्छाभावस्य भगवति) भावेऽपि—सत्त्वेऽ स्त्वेऽपीति यावत ।

च्छाया । रागायोगात्-रागासम्बन्धादित्यर्थः । ननु भगवति वर्तमानाया इच्छाया शुद्धत्व तत्प्रयोज्य रागायोगित्वञ्चापि न मया स्वीक्रियते इति चेत्तत्राह-नवेति-तथा-भगवदिच्छाया शुद्धत्वेन रागायोगित्वेन च लोकप्रतीते-सर्वजनीनप्रत्ययात् भगवत इच्छा शुद्धा रागायोगिनी चेति सर्वेषामनुभवादिति यावत् ।

एतावता किमायातमित्याह-नतश्चेति—

७० (सूत्रम्)-ततश्च वक्तृत्वादसर्वज्ञ इति वाङ्मात्रमेव ॥

ततश्च-लोकाना तथाप्रतीतेश्च, "असौ न सर्वज्ञो वक्तृत्वात्" इति वचनमात्र न किञ्चिदेतदिति स्थितम्, मीमासकादिभिरापादिता सर्वज्ञासिद्धियुक्तितिमेव सत्तर्कप्रकरै खण्डयित्वा सम्प्रत्युपसहरन्ति सूरिराज इतिसिद्धिन्द्रजौस्कदम्बके -सङ्क्षेपादितीत्यादिना—

सक्षेपादिति सर्वज्ञ, सन्न्यायोक्त्या निदर्शित ।
सामान्येन विशेषस्तु ज्ञेयस्तद्वाक्यतो बुधै ॥ ४७ ॥

(अन्वय) इति, सङ्क्षेपात् सन्न्यायोक्त्या, सामान्येन, सर्वज्ञ, निदर्शित, तु विशेष, बुधै, तद्वाक्यत, ज्ञेय ॥

वृत्ति —इति-पूर्वनिगदितप्रकारे । सक्षेपात्-समासत । सन्न्यायोक्त्या-समीचीनतर्कोपस्थानद्वारेण । सामान्येन-सामान्ये नत्यत्र तृतीयार्थोऽभेद "धान्येन धनवान्" इत्यादिवत् तथा च सामान्याभिन्न इत्यर्थ । सर्वज्ञ-सकलपदार्थज्ञाता । सामान्य सर्वज्ञ इति सङ्कलितोऽर्थ, सर्वज्ञसामान्य इति तु फलितार्थोऽवसेय । निदर्शित-निरूपित, सिद्धान्तित इति यावत् । तु-पुन-।

भगवत मत्रशस्यामनस्त्वेन इच्छैव नोत्पद्यत इति तदीय वक्तृत्वस्य विवक्षाहेतुकत्वाभावेन "विवक्षया च वक्तृत्वम्" इत्यादि दोषोऽनुपपन्न एव पूर्वपक्षिणामित्याशयेनाह–अमन स्कत्वेन चेत्यादि ।

७७ (मूलम्)–अमनस्कत्वेन च भगवत इच्छानुपपत्ति' तथावाग्योगस्य च चेष्टामात्रत्वात्, "ततश्च साचेच्छा भावना हि यद्राग" इत्यतदप्यपास्तमेव, तेनेच्छाभावमिदे,

ननु वाग्योगात्मक वक्तृत्व विवक्षा विनाऽनुपपन्नमिति चेत्तत्राह–तथेति–तथा वाग्योगस्य जात्यभिधानप्रयोज्यमानवक्तृत्व स्य, च–पुन, चेष्टामात्रत्वात्–केवलचेष्टात्मकत्वादित्यर्थ । एवस्थिते फलितमाह–ततश्चेति ततश्च–वाग्योगस्य तत्येच्छाप्रयोज्यत्वाभावादेव च। "सा चेच्छाभावतो हि यद्राग" इत्येतदपि पूर्वोक्तम् व्यथमेवे त्यर्थ, तत्र हेतुमाह–तत्रेच्छेति–तत्र भगवति सर्वज्ञे इच्छाभावस्य असिद्धे –अनिष्पत्ते । एवञ्च न प्रागावदितो दोष इति भाव ।

ननु भगवतीच्छाभावासिद्धिप्रदर्शनेनेच्छाभावप्रयोजकरागा भावोऽप्यर्थत साध्यत स एव (इच्छाभाव एव) तु नाद्यापि नासिद्धस्तत कथमिच्छाभावप्रयोजको रागा भगवति न स्वीक्रियता मितिचेत्तत्राह–भावेऽपीति—

७८ (मूलम्)–भावेऽपि शुद्धेच्छाया रागायोगात् तथा लोकप्रसिद्धे' ।

(इच्छाभावस्य भगवति) भावेऽपि–सत्त्वेऽपि, विद्यमान त्वेऽपीति यावत्, शुद्धेच्छाया–भगवत्सम्बन्धिन्या विशुद्धाया

इच्छाया । रागायोगात्-रागासम्बन्धान्नित्यर्थ । ननु भगवति वर्तमानाया इच्छाया शुद्धत्व तत्प्रयोग्य रागायोगित्वञ्चापि न मया स्वीक्रियते इति चेत्तत्राह-तत्रेति-तथा-भगवदिच्छाया शुद्धत्वेन रागायोगित्वेन च लोकप्रतीते -सर्वजनीनप्रत्ययात् भगवत इच्छा शुद्धा रागायोगिनी चेति सर्वेषामनुभवादिति यावत् ।

एतावता किमायातमित्याह-ततश्चेति—

७९ (मूलम्)-ततश्च वक्तृत्वादसर्वज्ञ इति वाङमात्रमेव ॥

ततश्च-लोकाना तथाप्रतीतेश्च, "असौ न सर्वज्ञो वक्तृत्वात्" इति वचनमात्र न किञ्चिदतदिति स्थितम, मीमासकादिभिरापादिता सर्वज्ञासिद्धियुक्तिततिमेव सत्तर्कप्रकरै खण्डयित्वा सम्प्रत्युपसहरति सूरिराज कतिभिश्चिच्छ्लोकस्तम्भकै -सङ्क्षेपादितीत्यादिना—

सक्षेपादिति सर्वज्ञ, सन्न्यायोक्त्या निदर्शित ।
सामान्येन विशेषस्तु ज्ञेयस्तद्वाक्यतो बुधै ॥ ८७ ॥

(अन्वय) इति, सङ्क्षेपात् सन्न्यायोक्त्या, [illegible] सर्वज्ञ, निदर्शित, तु विशेष, बुधै, तद्वाक्यत, [illegible]

वृत्ति —इति-पूर्वनिगदितप्रकारे । सङ्क्षेपात् [illegible] सन्न्यायोक्त्या-समीचीनतर्कोपस्थानद्वारेण । [illegible] नेत्यत्र तृतीयार्थोऽभेद "धान्येन धनवान्" [illegible] सामान्याभिन्न इत्यर्थ । सर्वज्ञ -[illegible] सर्वज्ञ इति सङ्कलितोऽर्थ, सर्वज्ञसामान्य [illegible] निदर्शित -निरूपित, सिद्धान्तित [illegible]

विशेष–सर्वज्ञविशेष, तत्तत्सर्वज्ञ इति यावत् । सुधै–मध्यैश जिज्ञासुभिमनीषिभि । तद्वाक्यत–सर्वज्ञवाक्यत, कर्तृत्वसूचा वागमात्मकवचनत इति यावत् । ज्ञेय–अवबोध्य । सत्तर्क-कदम्बस्वरूपकसाधनविषयीभूतसर्वज्ञमान्यप्रदर्शितागमवाक्येन सर्वज्ञविशेषो बोध्य इति भाव ॥ ४७ ॥

इदानीं जगत्कर्तारमपक्ष्य सर्वज्ञ विशेषयति सूरिराजस्तत्कार्य प्रदर्शनमुखेन वाक्यति–

वाक्यलिङ्गा हि वक्तारो, गुणदोषविनिश्चये ।
क्रियालिङ्गा हि कर्तार, शिल्पमार्गे यथैव हि ॥४८॥

(अन्वय) गुणदोषविनिश्चये, वाक्यलिङ्गा, वक्तार, हि, यथैव, हि, शिल्पमार्गे, क्रियालिङ्गा, कर्तार हि ।

वृत्ति —गुणदोषविनिश्चये–गुणदोषयोर्विशेषेणनिश्चये–निश्चय विषये । वाक्यलिङ्गा –दृष्टादृष्टार्थविषयकबोधजनकसविशेषणा ख्यातात्मक वाक्यमेव लिङ्ग गमक येषा ते तथा । वक्तार–वस्तुतत्त्वाभिधानादिप्रयोज्यगीयमानवक्तृत्वन्त । उच्यन्ते इति शेष । हि–निश्चयेन । यथैव येन प्रकारेण खलु । हि निश्चयेन शिल्पमार्गे–प्रासादादिनिर्माणपद्धतौ । क्रियालिङ्गा –प्रासादादि रचनात्मिका क्रिया–लिङ्ग येषा ते तथा । कर्तार–कर्तृत्वगुण सम्पन्ना । उच्य ते इति शेष । हि–निश्चयेन । "हि हेतावधारणे" त्यमरकोश । वक्तार आत्मसम्बन्धिनोर्गुणदोषयोर्निरूपका । कर्तारस्तु कार्य इतिप्रासादादिगुणदोषविवेचका इतिमहदन्तरं तयोरिति भाव ॥ ४८ ॥

इदानीं मन्ता प्रयत्नेन प्रयासेन च परैरपक्षिप्यमाण सत्तर्क-निराकृत स्तन संस्थापित प्रमात्मकज्ञानविषयीकृत सर्वज्ञ परिभावयन्नि-त्यवदन्-दृष्टशास्त्रेति—

दृष्टशास्त्राविरुद्धार्थं, सर्वसत्त्वसुखावहम् ।
मितं गम्भीरमाह्लादि-वाक्यं यस्य स सर्ववित् ॥४९॥

(अन्वय) यस्य, वाक्यम्, दृष्टशास्त्राविरुद्धार्थम्, सर्वसत्त्व सुखावहम्, मितम्, गम्भीरम्, आह्लादि, (च, भवत्) स, सर्ववित् ॥ ४९ ॥

वृत्ति —यस्य-बुद्धिविषयीभूतस्य । वाक्यम्-सविशेषणाग्या सात्मोपदेशवचनम् । दृष्टशास्त्राविरुद्धार्थम्-दृष्ट -अवलोकित, ज्ञानविषयीकृत इति यावत् शास्त्राविरुद्ध -शास्त्रसम्मत अर्थोऽभि-धेयो यस्य तत्तथा, अबाधितार्थविषयकबोधजनकमिति यावत् । सर्वसत्त्वसुखावहम्-सुख शर्म्म आवहति करोतीति सुखावहम्, सर्वाणि निखिलानि च तानि सत्त्वानि जीवा इति सर्वसत्त्वानि, तेषां सुखावहमिति तथा, सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासोऽ-भ्युपगन्तव्य । सर्वजनकल्याणनिधानमित्यर्थ । मितम्-परिमितम्, यावदर्थपदमिति यावत् । गम्भीरम्-गूढाभिप्रायम्, यत्सम्बन्धि-नमभिप्राय गौतमप्रमुखा गणधरा एव जानन्ति न तु सर्व कोऽपीति । आह्लादि-आह्लादयति-चेत प्रसन्न करोति तच्छील तथा "अजाते शीले" ५।१।१५४॥ इति शीले णिन्प्रत्यय । आह्लादजनकमित्यर्थ । भवेदिति शेष । स-पूर्वोक्तार्थप्रतिपादकवाक्यवत्त्वेन बुद्धिविषयीभूत । सर्ववित्-सर्वं निखिलं त्रिकालव्यापिनं विषयं वेत्ति जानातीति सर्ववित् सर्वज्ञो बुधैरवसेय । सर्वज्ञसर्वविदित्यनर्थान्तरम् ॥ ४९ ॥

इदानीं जिनमेव सर्वज्ञं निगमयति-एवम्भूतमित्यादि—

एवम्भूतं तु यद्वाक्यं, जैनमेव ततः स वै ।
सर्वज्ञो नान्य एतच्च, स्याद्वादोक्त्यैव गम्यते ॥५०॥

(अन्वय) तु, यद्, एवम्भूतम्, जैनम्, एव, वाक्यम्, ततः, वै, सः, सर्वज्ञः, अन्यः, न, एतत्, च, स्याद्वादोक्त्या, एव, गम्यते ॥ ५० ॥

वृत्तिः—तु-पुनः । यत्-यस्माद्धेतोः । एवम्भूतम्-दृष्टेष्टाविरुद्धार्थादि पूर्वनिगदितस्वरूपम् । जैनम्-जयति रागादीनिति जिनस्तीर्थकृत्, तस्य इदम् तथा, जिनदेवप्रतिपादितमित्यर्थः । एव-खलु । वाक्यम्-वचनम् । ततः-तस्माद्धेतोः । वै-निश्चयेन । सः-जिनः । सर्वज्ञः-इष्टानिष्टाखिलपदार्थनिचयविज्ञाता । मन्तव्य इति शेषः । अन्यः-जिनेतरः । न-नहि । सर्वज्ञः स्वीकरणीय इति शेषः । कुतः एतदवगम्यते इत्यत आह-एतच्चेति-एतत्-जिनस्य सर्वज्ञत्वम् च-पुनः । स्याद्वादोक्त्या-अनेकान्तवादव्यवस्थानेन । एव-खलु । गम्यते-अवबुध्यते । अनेकान्तवाद एव मुक्त्यादिव्यवस्था समुपपद्यते, सचानेकान्तवादो जिनव्यवस्थापित एवेति स एवानेकान्तवादज्ञाता अत एव सर्वज्ञ इति भावः ॥ ५० ॥

ननु स्याद्वाद एव न स्वीक्रियतां तथा च कथं सर्वज्ञसिद्धिरित्याशङ्कय श्लोकद्वयेनैकान्तवाद दूषयति "न नित्यैकान्तवादे यदित्यादि"—

न नित्यैकान्तवादे यद्, बन्धमोक्षादि युज्यते ।
अनित्यैकान्तवादेऽपि, बन्धमोक्षादि युज्यते ॥ ५१ ॥

(अन्वय) यत्, नित्यैकान्तवादे, बन्धमोक्षादि, न, युज्यते, अनित्यैकान्तवादे, अपि, बन्धमोक्षादि, (न) युज्यते ।

वृत्ति —यत्-यस्माद्धेतोः । नित्यैकान्तवादे-नित्यत्वाभावे कान्तवादे -एकवस्त्वधिकरणकनित्यानित्यत्वाद्येकमात्रधर्मप्रकाशक दर्शनम् नित्यैकान्तवादस्तस्मिंस्तथा । बन्धमोक्षादि-समारापवर्गादि । न-नहि । युज्यते-उपपद्यते । अनित्यैकान्तवादे-अनित्य मस्थायी स्थायी चाभावका तवादोऽनित्यैकान्तवादस्तस्मिंस्तथा । अपि-खलु । बन्धमोक्षादि-समारापवर्गादि । (न) युज्यते-उपपद्यते ॥५१॥

नित्यैकान्तवादे बन्धमोक्षानुपपत्तिं दर्शयति श्लोकद्वितयेन—

जीवः स्वभावभेदेन, बध्यते मुच्यते च सः ।
ऐक्यापत्तेस्तयोर्नित्यं, तथाबन्धादिभावतः ॥५२॥

(अन्वय) जीवः, स्वभावभेदेन, बध्यते, च, नित्यम्, सः, (स्वभावभेदेन) मुच्यते, तयोः, तथाबन्धादिभावतः, ऐक्यापत्तेः ।

वृत्ति —जीवः-जीवात्मा । स्वभावभेदेन-भिन्नेन स्वभावेन । बध्यते-सस्त्रियते, बन्धं नीयते इति यावत् । च-पुनः । सः-जीवः । (स्वभावभेदेन-भिन्नेन स्वभावेन) मुच्यते-मुक्तिं नीयते । तयोः-बद्धमुक्तयोः । नित्यम्-सर्वदा । तथाबन्धादिभावतः-समानबन्धमोक्षादिभावतः । ऐक्यापत्तेः-एकत्वापत्तितः । ऐक्यमापन्नयोस्तयोर्बन्धमोक्षादि न युज्यते इति भावः ॥५२॥

तयोरत्यन्तभेदेऽपि, न बद्धो मुच्यते कश्चित् ।
एवं च सर्वशास्त्रोक्तं, भावनादि निरर्थकम् ॥५

(अन्वय) तयो , अत्यन्तभेदे, अपि, बद्ध , क्वचित्, न, मुच्यते, एवञ्च, सर्वशास्त्रोक्तम्, भावनादि, निरर्थकम् ।

वृत्ति —तयो -बन्धमोक्षयो । अत्यन्तभेदे-अतिशयवैधर्म्ये । अपि-सम्भावनायाम् । बद्ध -सयत । क्वचित्-कुत्रचित् । न-नहि । मुच्यते-मुक्तो भवति, मुक्तो भवितु शक्नोतीति यावत् । एवञ्च-बद्धस्य मुक्त्यस्वीकारे । सर्वशास्त्रोक्तम्-समस्तागमप्रतिपादितम् । भावनादि-भावनाप्रमुखम् । निरर्थकम्-व्यर्थम् । यदि बद्धस्य मुक्तिर्नास्तीति निश्चयस्तदा निखिलशास्त्रप्रतिपादितन भावनादिना ऽनुष्ठितेन कृतमिति भाव ॥ ५३ ॥

नाचेतनस्य बन्धादि, केवलस्यैव युक्तिमत् ।
अप्रतीतेस्तदेकत्व-नित्यत्वादेश्च सर्वथा ॥ ५४ ॥

(अन्वय) केवलस्य, अचेतनस्य, एव, बन्धादि, न, युक्तिमत्, अप्रतीते , च, तदेकत्वनित्यत्वादे , सर्वथा, (अप्रतीते) ।

वृत्ति —केवलस्य-सजातीयद्वितीयरहितस्य । अचेतनस्य-चैतन्यविरहितस्य । प्रधानादेरित्यर्थ । एव-खलु । बन्धादि-ससारादि । "आत्मा न बध्यते नापि मुच्यते किन्तु प्रकृतिर्बध्यते मुच्यत" इत्यादिना सांख्यदर्शने प्रतिपादितमिति यावत् । न-नहि । युक्तिमत् युक्तम् । अप्रतीते -अचेतनस्य प्रधानस्य मुक्ते प्रतीत्यभावात्, बन्धस्यापि प्रतीत्यभावाच्च । च-पुन । तदेकत्व नित्यत्वादे - अचेतनैकत्वनित्यत्वादे । अप्रतीते -प्रतीत्यभावात् ॥ ५४ ॥

सन्तत्यपेक्षयाऽप्येत-न्निरन्वयविनाशिषु ।
तदभावात्तथाभेदा-देकान्तेन न युज्यते ॥ ५५ ॥

(अन्वय) सन्तत्यपेक्षया, अपि, निरन्वयविनाशिषु, तथा भेदात्, तदभावात्, एकान्तेन (बन्धमोक्षादि) न, युज्यते ।

वृत्ति —सन्तत्यपेक्षया—सन्तानमपेक्ष्य । अपि—खलु । निरन्वयविनाशिषु—निरन्वयविनाशवत्सु पदार्थेषु । तथा—तेन प्रकारेण । भेदात्—वैधर्म्यात्। तदभावात्—एकत्वानित्यत्वाद्यभावात्। एकान्तेन—एकान्तप्रकारेण । न—नहि । युज्यते—उपपद्यते ॥ ५५ ॥

एतच्च सर्वमन्यत्र, प्रबन्धेनोदितं यतः ।
ततः प्रतन्यते नेह लेशतस्तूक्तमेव हि ॥ ५६ ॥

(अन्वय) च, एतत्, सर्वम्, यतः, अन्यत्र, प्रबन्धेन, उदितम्, ततः, इह, न, प्रतन्यते, हि, लेशतः, पुनः उक्तम्, एव ॥ ५६ ॥

वृत्ति —च—पुनः । एतत्—प्रत्यक्षमावेदितम् । सर्वम्—निखिलम् । यतः—यस्माद्धेतोः । अन्यत्र—ग्रन्थान्तरे। प्रबन्धेन—प्रकरणेनातिदीर्घेण। उदितम्—निरूपितम् । ततः—तस्माद्धेतोः । इह—अस्मिन् सत्यप्रकरणे । न—नहि । प्रतन्यते—विस्तार्यते । हि—निश्चयेन । लेशतः—स्वल्पत्वेन । पुनः—तु । उक्तम्—निरूपितम् । एव—खलु । अथवा—एवशब्दोऽप्यर्थे पुनर्निरूपितमपि न दोषत्वेनावगन्तव्यमिति भावः ॥ ५६ ॥

अतः स्याद्वादनीत्यैव, परिणामिनि बोद्धरि ।
तथा चित्रस्वभावे च, सर्वं बन्धादि युज्यते ॥ ५७ ॥

(अन्वय) अतः, स्याद्वादनीत्या, एव, परिणामिनि, तथा, बोद्धरि, च, चित्रस्वभावे, सर्वम्, बन्धादि, युज्यते ॥

वृत्ति —अत्र–यस्मादेकान्तेन बन्धमोक्षव्यवस्था नोपपद्यते तस्मादित्यर्थ । स्याद्वादनीत्या–अनेकान्तवादानुसारेण । एव–खलु । परिणामिनि–परिणामवति जीवे । तथा–समुच्चये । बोद्धरि–ज्ञानवति चेतने । च–पुन । चित्रस्वभावे–भिन्नभिन्न स्वभाववति । सर्वम्–निखिलम् । बन्धादि–बन्धमोक्षव्यवस्थानम् । युज्यते–उपपद्यते ॥ ५७ ॥

य एव बध्यते जीवो, मिथ्यात्वादिसमन्वित
कर्मणा मुच्यते सम्य-क्त्वादियुक्त'स एव हि ॥ ५८॥

(अन्वय) य , एव, जीव , मिथ्यात्वादिसमन्वित , (सन्) बध्यते, हि, स , एव, सम्यक्त्वादियुक्त , कर्मणा, मुच्यते ॥

वृत्ति —बुद्धिविषयीभूत । एव–खलु । जीव –आत्मा । मिथ्यात्वादिसमन्वित –मिथ्याज्ञानसवलित (सन्) बध्यते–बन्ध नीयते । स –मिथ्याज्ञानप्रयोज्यबन्धनवान् । एव अप्यर्थक । हि निश्चयेन । सम्यक्त्वादियुक्त –भिन्नस्वभावतया सम्यग्ज्ञानादि मान् । जीव इति शेष । कर्मणा–बन्धप्रयोजकज्ञानावरणीयादि कर्मणा । मुच्यते–मुक्तो भवति ॥ ५८ ॥

बद्धोऽहमिति निर्वेदात्, प्रवृत्तिरपि युज्यते ।
परिणामित्वतस्तस्य, तत्क्षयाय कदाचन ॥ ५९ ॥

(अन्वय) तस्य–चेतनस्य । "अह बद्ध" इति, निर्वेदात्, परिणामित्वत , तत्क्षयाय, कदाचन, प्रवृत्ति , अपि, युज्यते ॥

वृत्ति —तस्य–चेतनस्य । "अह बद्ध "–ससरणात्मकबन्ध नवानहमस्मि इति–आत्मबुद्धितो । निर्वेदात्–वैराग्यात् । परिणा

मिरत -परिणामति । प्रकृतिज्ञ ययोघे प्रकारीभूतत्वेन भाव पदार्थत्वात्। तत्क्षयाय-कर्मक्षयहेतवे। कदाचन-कदाचित्। प्रवृत्ति -धर्मादिनिमित्तकयत्नविशेष । युज्यते-उपपद्यते ॥ ५९ ॥

तप सयमयोगेषु, कर्मबन्धदवाग्निषु ।
प्रवृत्तौ तत्क्षयाच्छुद्धिर्मोक्षश्चानुपचारत ॥ ६० ॥

(अन्वय) कर्मबन्धदवाग्निषु, तप सयमयोगेषु प्रवृत्तौ, तत्क्षयात्, शुद्धि, च, अनुपचारत, मोक्ष ।

वृत्ति -कर्मबन्धदवाग्निषु-कर्मजनितो बन्ध कर्मबन्ध स एव दवो वनतत्र-अग्नयोऽनला कर्मबन्धदवाग्नयस्तेषु तथा। तप सयमयोगेषु-तप सयमयोर्योगा सम्बन्धास्तप सयमयोगास्तेषु तथा। प्रवृत्तौ-प्रवृत्तिनिमित्तम् । तत्क्षयात्-कर्मबन्धक्षयात् । शुद्धि-सात्त्विकभाव । विशुद्धिरितियावत्। च-पुन । अनुपचारत-वस्तुत । मोक्ष-महानन्द, मुक्तिरिति यावत् । सम्पद्यते इति शेष ॥ ६० ॥

स तादृक् किं न निर्वेदात्, सर्वेषामेव देहिनाम ।
युगपज्जायते किं च, कदाचित् कस्यचिन्ननु ? ॥ ६१ ॥

(अन्वय) तादृक्, स, निर्वेदात्, सर्वेषाम्, एव, देहिनाम्, युगपत् ननु, किम्, न, जायते, च, कस्यचित्, कदाचित्, किम्, ?

वृत्ति —तादृक्-तादृश । स -मोक्ष । निर्वेदात्-वैराग्यात्। सर्वेषाम्-निखिलानाम्। एव-अवधारणम्। देहिनाम्-प्राणिनाम्।

युगपत्-एककालावच्छेदेन । ननु-निश्चयेन । किम्-कथम् । न-नहि । जायते-भवति । च-पुन । कस्यचित्-विरलस्य जनस्य । कदाचित्-जातुचित्, किम्-कथम् । जायते इति शेष ॥ ६१ ॥

अनादिभव्यभावस्य, तथाभावत्वतस्तथा ।
कर्मयोगाच्च निर्वेदः, स तादृक् न सदैव हि ॥ ६२ ॥

(अन्वय) अनादिभव्यभावस्य, तथा, तथाभावत्वत, च, कर्मयोगात्, निर्वेद, स, तादृक्, सदैव, न,

वृत्ति —अनादिभव्यभावस्य-अनादिकालिकभव्यभावनावत । तथा समुच्चये । तथाभावत्वत -अनादिकालिकभव्यत्वत । च-पुन । कर्मयोगात्-सुकर्मसम्बन्धात् । निर्वेद -वैराग्यम् । जायते इति शेष । तादृक्-तादृश । स-निर्वेद । हि-निश्चयेन । सदैव-सर्वदैव । न-नहि ॥ ६२ ॥

स्यादनेकान्तवादेऽपि, स स्यात् सर्वज्ञ इत्यपि ।
न्याय्यमापद्यते तेन, सोऽपि नैकान्तसुन्दरः ॥ ६३ ॥

(अन्वय) स्यादनेकान्तवादे, अपि, स, सर्वज्ञ स्यात् इत्यपि, न्याय्यम्, आपद्यते, तेन, स, अपि, एकान्तसुन्दर, न ॥

वृत्ति —स्यादनेकान्तवादे-स्यात्पदलाञ्छितानेकान्तसिद्धान्ते । अपि-खलु । स-बुद्धिविषयीभूत । सर्वज्ञ-सर्वज्ञपदवाच्य । स्यात्-भवेत् । इत्यपि-इतीदमपि । न्याय्यम्-न्यायानपेत यथा स्यात्तथा । आपद्यते-आपत्तिं भजते । तेन-हेतुना । स-बुद्धिविषयीभूत सर्वज्ञ । अपि-खलु । एकान्तसुन्दर- अत्यन्त समीचीन । न-नहि ॥ ६३ ॥

स्वगतेनैव सर्वज्ञः, सर्वज्ञत्वेन वर्तते ।
न च परगतेनापि, स स इत्युपपद्यते ॥ ६४ ॥

(अन्वय) स्वगतेनैव, सर्वज्ञत्वेन, च, सर्वज्ञ, न परगतेन, अपि, (सर्वज्ञ) स इति, उपपद्यते ॥

वृत्ति —स्वगतेन स्वस्थितेन, स्वीयेनेतियावत् । एव-खलु । सर्वज्ञत्वेन-सकलविषयज्ञातृत्वेन । च-बुद्धिविषयीभूत । सर्वज्ञ । सर्वज्ञपदवाच्य । न-नहि । परगतेन अन्यजनवर्तिना । अपि-खलु । (सर्वज्ञ) भवतीतिशेष । स-बुद्धिविषयभूत । सर्वज्ञ-सर्वज्ञपदवाच्य । इति-एवम् । उपपद्यते-युज्यते ॥ ६४ ॥

अन्यथाऽन्यगतेनापि, वर्तनात्वेन सोऽन्यवत् ।
अन्य स्यादित्यनेकान्ता-देव तद्भावसंस्थितिः ॥ ६५ ॥

(अन्वय) अन्यथा, अन्यगतेन, अपि, वर्तनात्वेन, स, अन्यवत्, अन्य, स्यात्, इति, अनेकान्तात्, एव, तद्भाव संस्थिति ॥

वृत्ति —अन्यथा-सर्वज्ञ स्वगतेनैव सर्वज्ञत्वेन वर्तते न परगतेनेत्यस्यास्वीकारे । अन्यगतेन-भिन्नवस्तुस्थितेन । अपि-खलु । वर्तनात्वेन-धर्मविशेषेण । स-सर्वज्ञ । अन्यवत्-पराश्रयवत् । अन्य-सर्वज्ञभिन्न । स्यात्-भवेत् । घटो यथा पटगतेन पटत्वे नान्यो भवति न तु घटस्तथा सर्वज्ञोऽपि अन्यगतेन धर्मेणासर्वज्ञ स्यादिति भाव । इति-अस्माद्धेतो । अनेकान्तात्-अनेकान्तवाद-स्वीकारात् । एव-खलु । तद्भावसंस्थिति

सर्वज्ञोऽनेकान्तवादादेव सिद्ध्यति नत्वेकान्तवादात्, एकान्तवादे बन्धमोक्षाद्यव्यवस्थानस्य प्रागावेदनादनेकान्तवादस्य स्वीकरणीयत्वादिति भाव ॥ ६५ ॥

अन्येषामिव भावना, स्वसत्ता तद्बलादत. ।
अत. संचिन्त्यता सम्यक्, कथं नैकान्तसुन्दर. ॥ ६६ ॥

(अन्वय) यत, तद्बलात, अन्येषाम्, भावानाम्, इव, स्वसत्ता, अत, एकान्तसुन्दर, सम्यक्, कथम्, न, संचिन्त्यताम् ॥

वृत्ति —यत –यस्माद्धेतो । तद्बलात्–बुद्धिविषयीभूतानेकान्तवादबलात् । अन्येषाम्–अपरेषाम् घटपटादिपदार्थानाम् । इव–यथा । स्वसत्ता–निजस्थिति । यथाऽनेकान्तवादबलात् घटपटादीनामखिलाना पदार्थाना स्वस्वसत्ता तथा तद्बलादेव सर्वज्ञस्यापि स्वसत्ता सिद्ध्यतीति भाव । अत –अस्माद्धेतो । एकान्तसुन्दर – अत्यन्तमनोहर । सर्वज्ञ इति शेष । सम्यक् समीचीनतया । कथम्–केन प्रकारेण केन हेतुनेति यावत् । न–नहि । संचिन्त्यताम्–चिन्तनविषयीक्रियताम्, विचार्य्यतामिति यावत् ॥ ६६ ॥

एवञ्च सिद्ध सर्वज्ञ–स्तद्वाक्याज्जिन एव तु ।
तस्मादल प्रसङ्गेन, सिद्धार्था हि यतो वयम् ॥ ६७ ॥

(अन्वय) एवञ्च, सर्वज्ञ, सिद्ध, तु, तद्वाक्यात्, जिन, एव, (सर्वज्ञ) हि, यत, वयम्, सिद्धार्था, तस्मात्, प्रसङ्गेन, अलम् ॥

वृत्ति —एवञ्च-सर्वज्ञसाधकयुक्तितिप्रकाशनात्मकेन प्रकारेण तु। सर्वज्ञ –कालत्रितयाबाधितसर्वविषयकज्ञानवान् सर्वज्ञपद वाच्य। सिद्ध –निष्पन्न। तु पुन। तद्वाक्यात्-बुद्धिविषयी भूतसर्वज्ञप्रतिपादितशब्दत। जिन –तीर्थंकृत्। एव-खलु। सर्वज्ञो नान्य कश्चित्तदतिरिक्त इति। हि-निश्चयेन। यत-यस्माद्धेतो, वयम्-मद्दक्षणा आर्हता। सिद्धार्था -निष्पन्नप्रयोजना। सञ्जाता इति शेषा। तस्मात्-तेन हेतुना। प्रसङ्गेन-सर्वज्ञ साधकाकारितियुक्तितिप्रसञ्जनेन। अलम् व्यर्थम्। न तत्सिद्धि विषये किमपि वक्तव्यमवशिष्यते इति भाव ॥ ६७॥

परमशिष्टशिरोमणि सूरिराट्-शिष्टपरम्पराप्राप्त प्रशस्ते मङ्गलमातनुते—

> कृत्वा प्रदः, प्रकरण भुवनैकसार,
> सर्वज्ञरत्नगतमोहविनाशहेतु।
> यत्पुण्यमर्जितमनेन समस्तपुसा
> मात्सर्य्यदु खविरहेण गुणानुरागः ॥ ६८॥

(अन्वय) हि, भुवनैकसारम्, सर्वज्ञरत्नगतमोहविनाशहेतु, प्रद, प्रकरणम्, कृत्वा, यत, पुण्यम्, अर्जितम्, मात्सर्य्यदु ख विरहेण अनेन, समस्तपुसाम्, गुणानुराग (जायताम्) ॥

वृत्ति —हि-निश्चयेन। भुवनैकसारम् एक सजातीयद्वितीय रहित च सारं श्रेष्ठमेकसारम्, भुवनेषु लोकेषु एकसारं भुवनैक सारम भुवनत्रितयप्रधानमित्यर्थ। सर्वज्ञरत्नगतमोहविनाशहेतु। सर्वज्ञो रत्नमिवेति सर्वज्ञरत्नम् तद्गत प्राप्तश्चासौ

सर्वज्ञरत्नगतमोह तस्य विनाशे–विध्वसने हेतव कारणानि सर्वज्ञसाधकयुक्तिकदम्बकरूपाणि यत्र तत्तथा । अद –एतत् । प्रकरणम् ग्रन्थविशेषम् । कृत्वा–विरचय्य । यत् यादृशम्, यावदित्यर्थ । पुण्यम्–सुकृतम् । अर्जितम्–समासादितम् । "सर्वज्ञरत्नागतमोहविनाशहेतु" इति पाठे सर्वज्ञरत्नगतमोह विनाशहेतुत्वमिति पुण्यविशेषणतयाऽवसेयम् । तदा–सर्वज्ञरत्न मिवेति सर्वज्ञरत्नम्, तद्गतो मोहोऽज्ञान सर्वज्ञरत्नगतमोहस्तस्य विनाशे विध्वसने हेतु कारणरूपं तथा । इत्येव व्याख्येयम् । मात्सर्यदु खविरहेण–मात्सर्यजनित दु ख मात्सर्यदु ख तेन विरहो वियोगो यस्मात्तेन तथा मात्सर्यजनितदु खविध्वसकेनेत्यर्थ । अनेन–बुद्धिविषयीभूतेन तेन पुण्येन । समस्तपुमाम्– समस्ता निखिलाश्च ते पुमास पुरुषा मनुष्या इति यावत् समस्तपुम स्तेषां तथा, सर्वभव्यात्मनामिति यावत् । गुणानुराग — गुणेषु– समस्तशास्त्रकदम्बकावगाहनजनितविचित्रवैदुष्यादिषु अनुराग प्रेम स्नेहो वा गुणानुराग । जायतामितिशेष । न तु कदाचिदपि दोषे दृष्टिपातोऽपीति भाव ॥

इति सुविहिताग्रणी–सुगृहीतनामधेय परमदार्शनिकाऽऽचार्यपुरन्दर श्रीहरिभद्रसूरीश्वरविरचितायां "सर्वज्ञसिद्धौ" शास्त्रविशारद कविरत्न पीयूषपाणि पूज्यपादाचार्यमहाराज श्रीविजयामृतसूरीश्वरकृता 'सर्वहिताऽऽख्या' व्याख्या समाप्ता ॥ सपूर्णश्चाय ग्रन्थ ।

ॐ ह्रीँ अर्हं नमः ॥

अथ प्रशस्ति

(१)

आद्यस्तीर्थपतिर्वृषाङ्किततनुर्देवाधिदेवोऽभवत् ,
शान्ति शान्तिनिशान्तशान्तघनिनो विश्वैकविश्वेश्वर
नमिर्ब्रह्मबलोऽस्खलात्मशमदः पार्श्व स्मपार्श्व प्रभु-
र्वीरोऽप्यपि जिनाधिपा सुकृतिनां कुर्वन्तु सत्कामितम ॥

(२)

यल्लोकोत्तरशासनं भवजले, पोतायमानं नृणां,
यज्ज्ञानं भुवनायमानमसहं मोहान्धकारापहम् ।
यत्पादार्चनतो जगन्ति परमां सम्प्राप्नुवन्ति श्रिय,
स स्वामी त्रिशलात्मजो विजयतां श्री वर्धमानो जिन ॥

(३)

तत्पट्टोदयभास्कर समभवत्स्वामी सुधर्मा गणी,
जम्बूथे स जगत्त्रयोपकरणीं श्रीद्वादशाङ्गीं वराम् ।
तत्पट्टेऽजनि चारुचित्रचरितो ब्रह्मैकनिष्ठो गुरु-
र्जम्बूस्वामिमुनीश्वरोऽमितमति[१] पूज्योऽन्तिम केवली ॥

(४)

स्वामाश्रीप्रभव प्रभूतमहिमस्तत्पट्टभृद् विद्वर ,
स्याद्वादाम्बुजबोधनेऽह्निमकरो जातं मतामग्रणी ।
श्रीशय्यम्भवसूरिराट् समभवद् विस्फारकीर्तिस्ततं ,
सूनोः श्रीमनकस्य शनिधिदशाद्वैकालिकं विस्तृतम् ॥

---

१ धर्मादित्यर्थ ।

(५)

इत्येव जिनधर्मकल्पलतिकासेकाम्बुवाहोपमा,
गच्छे सूरिवरा शुभेऽष्ट प्रथमे निर्ग्रन्थसञ्ज्ञेऽभवन् ।
श्रीमत्कोटिगणे तत समभवन् श्रीसुस्थिताद्या बुधा,
ये नि श्रेयससाधक जिनमत ह्युच्चै समादिक्षत ॥

(६)

श्रीचन्द्राभिधसूरिराड्दभवच्छ्रीचन्द्रगच्छेऽमले,
यस्याश्चर्यकर निशम्य चरित चित्रीयते नैव क ।
जाता श्रीवनवासिगच्छगगनप्रद्योतना सूरय,
श्रीसामन्तमुखा प्रशस्तयशस प्राज्ञोत्तमा द्वादश ॥

(७)

अष्टौ श्रीसर्वदेव-प्रभृतिसुकृतिन सूरिवर्या वटाऽऽख्ये
गच्छे स्वच्छे विशालोऽजनिषत शमिना शेखरा सच्चरित्रा ।
भव्याम्भोजप्रबोधे दिनकर इव य सत्तपागच्छधुर्यो,
जातस्तुण्यप्रभावोऽजनि जगति जगच्चन्द्रसूरीश्वर स

(८)

सोमप्रभ सूरिवरो गुणाकर, प्रभाविसूरीश्वरसोमसुन्दर ।
विद्वद्वरेण्यो मुनिसुन्दर शमी, श्रीहीरसूरिर्नृपतिप्रबोधक ॥

(९)

श्रीसेन-देव-प्रमुखा कुवासना-विषापहज्जाङ्गुलिमन्त्रसन्निभा ।
सूरीश्वरा आर्हतशासने परे, चकासति स्म प्रशमाद्यलङ्कृता ॥

(१०)

उपस्थित पट्टपरम्परात, श्री वृद्धिचन्द्र श्रमणाग्रतस ।
य सौम्यमूर्ति सरलात्मवृत्ति महीयसा मान्यतमो महात्मा ॥

(११)

अमृतेषा पट्टे निरुपमगुणो ब्रह्मनिलय–
स्तपागच्छाधीश सुरगुरुरिवाशेषनिगमे ।
क्षमाधीशो पूज्य सुविहितवर सूरिमुकुटो,
रतस्तीर्थोद्धारे मुनिगणनतो नेमिगुरुक ॥

(१२)

तत्पट्टाम्बरभास्करो मधुरवाक् पीयूषपाणि कवि–
र्धीमाञ्छास्त्रविशारदो जिनमतप्रख्यापक सर्वत ।
न्यायव्याकृतिदर्शनादिनिपुणो व्याख्यानवाचस्पति,
सूरि श्रीविजयामृतो विजयतऽनल्पातिषत्संस्तुत ॥

(१३)

य षड्दर्शनसागर वरमति प्रोन्मथ्य मन्थाद्रिवद्,
४ ४ ४ १
वेदाब्ध्यङ्गशशाङ्कसङ्ख्यकमहाग्रन्थान् व्यधादद्भुतान् ।
नद्य सिन्धुमिवाविशंश्च निखिला विद्या यमाप्तोत्तम,
स श्रीमान् हरिभद्रसूरिभगवाञ्जातो जगद्भूषणम् ॥

(१४)

ये केचित्कुमतान्धकारविगलत्तत्त्वार्थसद्दृष्टय,
सपक्ष नहि मन्यतऽपरहित विश्वत्रयालोकिनम् ।
तथा बोधकृते कृतार्थवचन सूरीश्वर सहयो,
निरपष्टामकरोत् कृति सुधहिता सर्वज्ञसिद्धयाख्यिकाम् ॥

(१५)

वृत्त्या विना नैव तदर्थबोध, कर्तुं समर्थोऽपि भवेत्समर्थ ।
चित्त विमृश्येति चकार वृत्ति, सूर्यमृत सर्वहिताभिधानाम् ॥

(१६)

वृत्ति स्फुटार्थां परिचीय भव्या, सर्वज्ञदेवे दृढभक्तिभावा ।
भजन्तु पश्यन्तु निजात्मरूप, मुक्ति लभन्ता च विधूतपङ्का ॥

(१७)

९ १ ० २
ग्रहचन्द्रवियन्नेत्रे, वर्षे विक्रमतोऽथ दादराभिख्ये ।
मुम्बापुर्युपनगरे, शान्तिजिनोपाश्रये रम्ये ॥

(१८)

चातुर्मास्ये सैषा, वृत्ति सम्पूर्णता समापादि ।
कार्तिकमासे श्रीमद्-विजयामृतसूरिणा कृतिना ॥

(१९)

चन्द्रार्काबुदयेते यावत् खे तावदेव वृत्तिरियम् ।
सद्भि सुपठ्यमाना, नन्दतु विश्वेऽत्र निरपाया ॥

(२०)

छाद्मस्थ्येन कृतौ या, क्षतय स्युस्ताश्च सज्जनैर्मृग्या ।
प्रकृतिरियं तेषां वा, न च लोकेऽपेक्षतेऽनुनयम् ॥

(२१)

आरच्यैमां वृत्ति, यदत्र कुशलाद्रिक समालब्धम् ।
तेन हि भव्यो लोक, प्राप्नोत्वचिरेण भवविरहम् ॥

(२२)

वृत्तेर्विधातुर्विनयाञ्चितस्य, शिष्यस्य देवाभिधया श्रुतस्य ।
धन्यामधाम्नोऽन्तिषदाऽत्र भान-चन्द्रेऽरितभावे यह्वा विभागे ॥

(२३)

आचार्यमेरुप्रभसूरिण सन्निधानमासाद्य कृपा च भूय ।
श्रीहेमचन्द्रेण कृता प्रशस्ति, भूयात् सदा सम्मददा बुधानाम् ॥

॥ श्रेयो भूयाच्छ्रीश्रमणसङ्घस्य ॥

(१६)

वृत्ति स्फुटार्थां परिचीय भव्या, सर्वज्ञदेवे ।
भयन्तु पश्यन्तु निजस्वरूप, मुक्ति लभन्ता

(१७)

महच द्रविधर्मेत्रे, वर्षे विक्रमतोऽथ
मुम्बापुर्युपनगरे, शान्तिनिनोपाश्रये

(१८)

चातुर्मास्ये सैपा, वत्ति सम्पूर्णता
कार्तिकमासे श्रीमद्-विजयामृतसूरिणा

(१९)

चन्द्रार्काबुदयेते, यावत् खे तावदेव
सद्भि सुपठयमाना, न दतु विश्वेऽत्र

(२०)

छाद्मस्थ्येन कृतौ या, क्षतय स्युस्ताः
प्रकृतिरिय तेषा वा, न च लोकेऽपे

(२१)

आरच्चैमा वृत्ति, यदत्र कुशलादिक
तेन हि भव्यो लोक, प्राप्नोत्वचिरेण

(२२)

वृत्तिर्विधातुर्विनयाञ्चितस्य, शिष्यस्य देवा
पन्यासधाम्नोऽन्तिषदाऽत्र भाव-प्रज्ञेऽरितभा

(२३)

आचार्यमेरुप्रभसूरिण स-न्निधानमासाद्य
श्रीहेमचन्द्रेण कृता प्रशस्ति, भूयात् सदा सम

॥ श्रेयो भूयाच्छ्रीश्रमणसङ्घस्य